

No. 350 Book No. Ac7

Library of the
adville Theological School

ROBERT COLLYER FUND

ession No. 47452

Digitized by the Internet Archive
in 2025

<https://archive.org/details/jacobiacontiisat0000gkoe>

Jacobus Acontius

Batavorum Societati Grotianae
Summas agit gratias
Pro honore membra correspondentis
Sibi tributo
Editor

Jacobi Acontii

Satanae Stratagematicum libri octo

Ad Johannem Wolphium eiusque ad Acontium Epistulae

Epistula apologetica pro Adriano de Haemstede

Epistula ad ignotum quendam de natura Christi

Editio critica

Curavit

Gualtherus Koehler

1927

Monaci, apud Ernestum Reinhardt

47452

Ex Officina H. Laupp Jr Tubingae

Printed in Germany

In hoc libello continentur

	pagina
1. Editoris praefatio	VII—XV
2. Satanae Stratagematum libri octo	1—214
3. Ad Johannem Wolphium eiusque ad Aconitum epistulae	215—235
4. Epistula apologetica pro Adriano de Haemstede	235—242
5. Epistula ad ignotum quendam de natura Christi	243—247

Praefatio editoris.

„Jacobi Acontii nomen e paeclaris ingenii monumentis iam pridem orbi notum atque illustre est“ — leguntur haec verba in Petri Rami epistula, quam anno 1564 a. d. XVIII Kal. Jan. ipsi Acontio scripsit ¹⁾). At posteriora saecula illum virum, qui quondam omnibus doctis notus quasi in oculis civitatis vixerat, silentio transiisse neque unquam eius ingenii mentionem fecisse videbantur; nostris tandem temporibus, id est: anno 1915 summi viri gloriam ab hominum obliuione atque a silentio vindicavit et veterem nominis splendorem restituit Carolus Mueller in secundo historiae ecclesiasticae volumine. Quo facto etiam alios ad Acontii opera perscrutanda sententiasque investigandas incitavit ²⁾). Quod studium ut augeatur, lectori hoc nostro libro proferimus emendationem criticam Satanae stratagematicum additis quibusdam aliis scriptis, quae partim manuscripta nec typis mandata sunt, partim in bibliothecis abscondita non omnibus patent.

Quod autem ad vitam egregii viri attinet, paucissima sunt, quae memorantur, et ea ex operibus deducta; quorum quae nostra intersunt ad Acontii vitam cognoscendam Petrus Bayle anno 1702 in libro, quem „Dictionnaire historique et critique“ intitulavit, diligentissime collegit. Hauserunt ex illo Bayli libro etiam alii, ut exempli causa opus illud, quod „Nuova Enciclopedia italiana“ (1875, I p. 279) nominatur, aut illa „Grande Encyclopédie“ (s. a. I p. 428), aut „Dictionnaire des sciences philosophiques“ (2 1875, I p. 9, autore Carolo Waddington), aliquie complures ³⁾. Inter omnia autem eminet tamquam grave et ingeniosum H. R. Tedderi commentatio de Jacobo Acontio (Dictionary of National Biography I, 1885, p. 63 sq.), nec non liber G. Bonet-

¹⁾ Cf. G. Bonet-Maury: Des origines du Christianisme unitaire chez les Anglais, 1881, p. 292.

²⁾ Cf. W. Köhler: Geistesahnen des Jakobus Acontius (Festschrift für K. Müller, 1922). — J. Kühn: Toleranz und Offenbarung, 1923. — R. Seeberg: Dogmengeschichte ³ IV, 2, 1917, p. 669 sq. — E. Seeberg: Gottfried Arnold, 1923, p. 303 sq.

³⁾ Cf. Tiraboschi: Storia della letteratura italiana VII, 1824, p. 559, 700, 818. — Mazzuchelli: Gli scrittori d'Italia I, 1, 1753, p. 110 sq.

Maury: *Des origines du Christianisme unitaire chez les Anglais*, 1881, p. 191 sq., qui capitulo separato de Acontii doctrina, religione eiusque in Britannos auctoritate optime tractavit.

De Acontii in Britannia secessu disseruerunt et omnia memoria digna attulerunt: primo Gerdesius in *scrinio antiquario* vol. VIII p. 123 sq. ed. anno 1762, addita illustri illa defensione Adriani de Haemstede a Jacobo Acontio olim habita, secundo *Epistulae Turicenses* (Zurich letters) 1842, ² 1846, deinde F. de Schickler eo libro, quem de ecclesiis extraneis in Anglia (*Les églises du refuge en Angleterre* I, 1892, p. 117 sq.,) composuit. Quae omnia etiam reperiuntur in *editione critica Archivi ecclesiae Londino-Batavae*, ab J. H. Hessels curata (Vol. II, 1889). Carolus Bauer (*Zur Acontiusforschung*, *Zeitschr. für Kirchengesch.* Vol. 42, 1923) nostrum Jacobum ab aliis eiusdem nominis viris sciunxit.

Jacobus Acontius (Giacomo Contio) Tridenti natus est; nescimus, quo anno. Primum iuris peritus, deinde philosophus, apud ducem Pescara stipendia meruit ibique cum arti militari, tum oppugnationis scientiae totum se dedidit; postea etiam complures annos Mediolani apud Hispaniae procuratorem moratus est. Anno 1557 mense Octobri eum profugum Basileae reperimus, deinde Turici, deinde hieme anni 1558/59 Argentorati (Cf. Zurich letters ² 1846 p. 18, *Epistola ad Wolphium XII Kal. Dec. 1562*). Anno 1559 in Britanniam profectus ibi anno 1560 a. d. III. Kal. Martias annua sexaginta libras accepit; eodem anno mense Maio apud ducem Bedfordensem Londinii eum fuisse constat (Zurich letters ² p. 102). Anno 1561 a. d. VIII. Id. Oct. Britannorum civitate donatus, ei honori optime respondit, cum anno 1563 minister fortificationum factus cum quibusdam operariis terram a flumine inundatam restituit eaque de causa summam civium laudem sibi peperit.

In rebus ecclesiasticis autem semper quasi extorris fuit ecclesiaeque doctrinis nunquam se adaequare potuit. Cum enim Adrianum de Haemstede anno 1559 propter favorem in anabaptistas a Grindalo episcopo excommunicatum fortiter defendisset, ipse Londinii et in Francorum et Italorum congregazione a sacra communione segregatus est. Ex epistula ab ipso Acontio scripta patet eum anno 1566 (a. d. VIII Id. Jun.) viguisse; sed etiam postea anno 1567 Petrus Ramus in prooemio mathematico de Acontio vivo mentionem facit. Anno 1570 Acontii nomen in Indice librorum prohibitorum invenitur, id est: in appendice *Antwerpiae ad Indicem Tridentinum curata*, nec non 1596 in Indice Clementis VIII papae (Cf. F. H. Reusch: *Der In-*

dex der verbotenen Bücher 1883, p. 413, 580). Accedit etiam testimonium Joannis Jacobi Grasserii Basileensis, quo accipimus, eum Oxonii Londiniisque a viris haud ignotis audivisse Acontium paulo post primam Satanae Stratagematum editionem mortuum esse (Cf. praefationem ad Nr. 8 editionum, p. X sq.).

Ad animum ingeniumque illustrissimi viri quod attinet, nemo adhuc omnia — studio quidem dignissima — accurate exposuit; inventiuntur autem quaedam annotationes in illis, quae supra dixi, opusculis: Bonet-Maury, Koehler, Kuehn, Mueller.

His de Acontii vita eiusque apud posteros oblivione praemissis addam operum seriem.

S e r i e s o p e r u m (una cum Indice editionum).

A. O p e r a , q u a e t y p i s m a n d a t a s u n t .

a) De methodo.

1. Jacobi Acontii Tridentini de methodo, hoc est, de recta investigandarum tradendarumque scientiarum ratione. Basileae per Petrum Pernam M.D.LVIII. 8°.

Exstat: Basel, Berlin (bibliotheca publica Boruss.), Göttingen, Königsberg, London, Mailand (Ambrosiana), Paris (bibl. nat.), Wien (bibliotheca publica).

2. Jacobi Acontii Tridentini De Methodo, Hoc est, De Recta Investigandarum, tradendarumque artium, ac scientiarum ratione. Nunc Iterum Editus Liber, Multo Quam Antehac castigatior, in gratiam studiosorum, quorum praecipue interest, hunc cognoscere. Excudebat Eustathius Vignon MDLXXXII. 8°.

Exstat: Breslau, Marburg, London, Wien.

3. Jacobi Acontii Tridentini de Methodo sive recta investigandarum, tradendarumque artium, ac scientiarum ratione. Libellus propter summam utilitatem nunc iterum editus. Lug. Batavorum. Apud Jo-hannem Maire, 1617. 8°.

Exstat: Berlin, Frankfurt a. M., London, Paris.

4. G. J. Vossius: de studiorum ratione opuscula. Ultrajectum 1651. (Methodus Acontii his in opusculis denuo impressa est.)

b) Stratagemata Satanae.

5. Satanae Stratagemata Libri Octo. Jacobo Acontio Authore. Accessit eruditissima Epistola de ratione edendorum librorum, ad Johannem Vuolffium Tigurinum eodem authore. Basileae Apud Petrum Pernam M.D.LXV. 4°.

Exstat: Berlin, Breslau, Göttingen, Halle, Königsberg, Paris, Tübingen, Wien (bibliotheca publica), Zürich.

Editum est hoc opus anno 1564 exeunte. Cf. epistulam Petri Rami ad Jacobum Acontium scriptam anno 1564 a. d. XVIII Kal. Jan. et epistulam W. Weissenburgii ad Bullingerum scriptam Basileae 1564 a. d. VIII Id. Nov. (Collectio Simmleriana, vol. 110, p. 151): „Acontii librum, quem Pernam typis excudendum suscepisse scribis, iam editum et fere distractum audio, non autem, ut verebar, temere, sed secundum legum nostrarum praeceptum. Quicquid enim fecit, censorum auctoritate actum est. Sed puto iamdudum illum te vidisse, praesertim cum habeat adiunctam sub finem epistolam satis longam et eodem fere dicendi genere ad d. Joannem Wolfum vestrum ab ipso scriptum. Ego certe, quantum meo assequi potui iudicio, puto hominem in nullius personam, sed in pernitosam illam contendendi libidinem reliquosque in scribendo et dicendo abusus ac errores philosophatum esse.“

6. Stratagematicum Satanae Libri octo: Jacobo Acontio auctore. Accessit eruditissima Epistola, de ratione edendorum librorum, ad Joannem Wolfum Tigurinum eodem auctore. Basileae, Apud Petrum Pernam 1565. 8°.

Exstat: Basel, Breslau, Edinburg, Greifswald, London, München (bibliotheca publica), Oxford, Paris, Rostock, Tübingen, Wien.

In ea editione omnia errata typographica, quae editio prior, quam supra (Nr. 5) descripsi, continebat, correcta sunt; multa ibidem sunt mutata et amplificata, multasque continet annotationes. Quae, quantum video, cum in omnes editiones posteriores transierint, haec nostra editio alias omnes gravitate superat ac quasi fundamentum omnium editionum posteriorum existimanda est.

7. Les Ruzes de satan recueillis & comprimés en huit liures Par Jaques Aconce. Lucerna pedibus meis verbum tuum. A Basle De l'imprimerie de Pierre Perne M.D.LXV. 4°.

Exstat: London, Oxford, Wolfenbüttel.

8. Jac. Aconti Tridentini, Philosophi, Jurisconsulti, et Theologi rarissimi, Stratagematicum Satanae: Siue, De recte et prudenter cum in Doctrina, tum in Disciplina instituenda, reformāda, adversusque Diaboli insidias praemunienda Dei Ecclesia, Libri IIX. Ad Elisabetham Angliae Reginam. Eiusdem Epistola de ratione edendorum librorum, ad Joann. Wolfum Tigurinum. Opus verè diuinū, et omnium Ordinum hominibus, praesertim Theologis, et Ecclesiarum Curatoribus pernecessarium. Longè correctius et notis atque Scrip-

turae testimoiiis illustratum editum. Basileae, Typis Conradi Waldkirchi. 1610. 8°.

Exstat: Amsterdam (bibliotheaca universitatis), Berlin, Bonn, Frankfurt a. M., Göttingen, Greifswald, Kiel, Lausanne, London, Wien.

9. De Archlisticheden Des Satans, Begrepen in acht Boecken. Inde welcke ghehandelt wort, van de maniere hoe men de Kercke Gods wel sal reformeeren, soo wel in de Leere, als in de goede seden: Ende hoe men se wel sal versien tegen de lagen des Satans: Beschreven Door wylen den seer vermaerden, ende vvtinemenden Theologum, Rechtsgeleerde, ende Philosoph Jacobum Aconium: Ende by den selven, voor veele Jaren, De Doorluchtighe Ende Hoochmogende Coninginne van Enghelandt Elisabeth, hoochsa. gedacht. toe-geeygent. Een seer vvtinemende vverck, allen Christenen van vvat staet ende conditie datse zijn, bysonder in desen tijdt seer dienstich: maer insonderhelyt den Bedienaren van Godts vvoordt noodich. Van nieus int Latijn vvtgegeven, verbetert, ende met annotatien ende schriftuer-plaetsen aen den kant verrijckt, door den gheleerden, Johannem Jacobum Grasserum van Basel: Ende int Neerduyts getrouwvelijck overgheset, door Johannem de la Haye, Bedienaeer des H. Evangelij inden Haghe. In s'Graven-Haghe, By Hillebrant Jacobssz, vvoonende aende Marckt. Anno 1611. 4°.

Exstat: in bibliotheca mea, Amsterdam (bibliotheaca Universitatis), Amsterdam (bibliotheaca Mennonitarum).

10. LES RVZES DE SATAN Receullies & comprisnes en huit Livres PAR JAQUES ACONCE A DELF De l'Imprimerie de B. Schinkel Anno 1611. kl. 8°.

Exstat: Rostock.

11. Stratagematum Satanae Libri Octo Quos Jacobus Acontius Vir Summi iudicij nec minoris pietatis, annis abhinc pè 70 primum edidit & Sereniss.^{ae} Reginae Elizabethae inscripsit Editio iterata & emendata Seruate unitatem Spiritus in uinculo pacis Oxonii Sumtib9 Gullielmi Webb Bibliopole Anno MDCXXXI

Exstat: Göttingen, Greifswald, den Haag (bibliotheaca regia), London, Oxford.

12. Acht Bücher Hn. Jacobi Acontii Tridentini, von den listigen Kriegs-Rencken deß Satans. Darinnen gewiesen wird, wie der Satan die Kirche GOttes in grose Unruhe vnd Streit versetzet habe, vnd wie dieselbe recht vnd fürsichtig so wol in der Lehr als auch im Leben wiederumb angestellet, vnd wider des Satans Betrug verwahret werden soll. Ein überauß herrliches vnnd allen Menschen, wes Stands

sie auch sein, sonderlich aber den Lehrern vnd Vorstehern der Kirchen, sehr nützliches vnd nothwendiges Werck, Zum andern mal in Lateinischer Sprach gedruckt zu Basel, und nun in Teutscher Sprach zum drittenmal auffgeleget. Im Jahr Christi 1647. 8°.

Exstat: Breslau, Königsberg.

13. Satans Stratagems or the Devils Cabinet-Council Discovered. Whereby he endevors to hinder the Knowledg of the Truth, through many Delusions. Wherein is laid open an easie way to end Controversies in Matters of Conscience, by setting down the right order of Disputation in Points of Religion, that so Truth may be known from Error. Worthy to be ernsed by all Christians of different Judgments, in this juncture of time. Together with Arguments to each Book, for the ease of the Reader. By Jacobus Acontius, a Learned and Godly Divine banished for the Gospel. And also the Testimonies of some Ancient Divines, Together with an Epistle written by Mr. John Goodwin. And Mr. Duries Letter touching the same. London, Printed by John Macock, and are to be sold by G. Calvert, 1648. 4°. (Ea editio quatuor tantum libros Stratagematum continet.)

Exstat: London, Oxford.

14. Stratagematum Satanae. Libri Octo. Quos Jacobus Acontius Vir summi judicii, nec minoris pietatis, annis abhinc penè 70. primum edidit, & Serenissimae Reginae Elizabethae inscripsit Editio iterata & emendata. Servate unitatem Spiritus in vinculo Pacis. Oxonii, Sumptibus Guil. Webb Bibliopolae An. Dom. M. DC. L.

Exstat: Oxford.

15. Darkness Discovered. Or The Devils Secret Stratagems laid open. Whereby He labors to make havock of the People of God, by his wicked and damnable Designs for destroying the Kingdom of Christ. Wherein is contained an exquisite Method of Disputation about Religion, and putting an end to all Controversies in Matters of Conscience. Written by Jacobus Acontius. Together with the Testimony of some Ancient and Modern Divines concerning the same. London, Printed by J. M. and are to be sold by William Ley at Pauls Chain, neer the Doctors Commons. 1651. 4°.

Exstat: London. („Duplicate of Satans Stratagems etc. London 1648, with a new titlepage and the omission of the two leaves containing the translators' dedicatory epistles.“)

16. Stratagematum Satanae Libri Octo Jacobo Acontio Authore Editio Novissima. Amstelaedami. Apud Joannem Ravesteynium A° 1652. 12°.

Exstat: Amsterdam (Univ.), Amsterdam (bibliotheca Mennonitarum), Basel, Berlin, Breslau, Genf, Groningen, Königsberg, London, München (bibliotheca publica), Paris, Rostock, Wien, Zürich.

17. VIII Boecken van de Arglistigheden des Satans. Waer in gehandelt wert Van de maniere, hoe men de Kercke (dat is de Gemeente Gods) sal reformeren, soo wel in leven als in goede zeden, en versien tegen de lagen des Satans. In't Latijn uytgegeven en toegeeygent aan de groot-machtighste Koninginne van Engelant Elisabeth, Hooghsaliger Memorie. Door wylen den seer vermaerden en uytneemenden Theologum, Rechtgeleerde, ende Philosooph Jacobum Aconciu[m]. Overgeset door Johannem de la Haye, in syn leven Kerckendienaeer in s'Gravenhage. En nu op nieuws met een Register vermeerderd, en de Schriftuerslaetsen gestelt na de nieuwe oversettinge des Bybels. t'Amsterdam, Uyt de Boekwinkel van Baltes Boekholt, Boekverkooper op 't Rockin, op de hoek van de Hal Poort, 1660. 12°.

Exstat: Amsterdam (bibliotheca universitatis).

18. Stratagematum Satanae Libri Octo Jacobo Acontio Authore Editio Novissima. Neomagi, Apud Andraeam ab Hoogenhuyse. A.º 1661. 12°.

Exstat: London.

19. Eodem titulo ut Nr. 16, sed: Amstelraedami et: Ravesteinum A.º 1664.

Exstat: Genf, Göttingen.

Editiones autem, quae in „Dictionary of Nat. Biogr.“ nominantur: Basel 1582. 8°, 1616, 1618, 1620; Amsterdam 1624, 1662, 1674, adhuc nondum sunt designatae.

c) Epistola ad Wolphium.

Quae omnibus Stratagematum Satanae editionibus Latinis addita est.

20. Jacobi Aconti Tridentini ad Joannem Wolfium Tigurinum epistola de ratione edendorum librorum. Nunc primum separatim edita. Chemnicii Saxonum impensis Caroli Theophili Hofmanni MCCCCCCCCLXXXI 8° (Cuius textum e Stratagematum editione Basileensi [1610, cf. supra Nr. 8] et Oxoniensi [1631, cf. supra Nr. 11] haustum esse ex epistolae praefatione patet.)

B. Epistulae, quae supersunt.

d) ad Johannem Wolphium: pridie Nonas Mart. 1562, a. d. IV Idus Jun. 1562 (in collectione Simmleriana falso 1561), a. d. IV Kal. Sept. 1562. — Exstant in bibliotheca publica Turicensi.

e) *Epistola apologetica pro Adriano de Haemstede ad Edmundum Grindal 1564.*

Exscripta: Gerdesius, Scrinium antiquarium etc. VII. 1. 1762, p. 123 sq. — Ecclesiae Londino-Batavae Archivum II, 1889, p. 224 sq.

f) *Epistola, cuius inscriptio deest, anno 1566 ab Acontio scripta.*

Exscripta: Thomas Crennius, Animadversiones philologicae et historicae II, 1696, p. 131 sq.

C. Manuscripta.

g) *Ars muniendorum oppidorum. Cf. infra p. 231. Deest manuscriptum. Etiam editio, cuius G. Bonet-Maury (loc. cit. p. 192) mentionem facit — ed. Genevae anno 1585 — deesse videtur.*

h) *De dialectica. Memoratur opusculum ab ipso Acontio in Epistola ad Wolphium scripta (c.). Deest manuscriptum.*

i) *Delle osservazioni et avvertimenti che haver si debbono nel hepper delle historie.*

Exstat: London, Record Office, State Papers Domestic, Elizabeth 34, no. 53. Quo ex manuscripto hausit Thomas Blundeville: the Time Order and Method of writing and reading Histories, according to the Precepts of Francisco Patricio and Acontio Tridentino, two Italian writers. London 1574.

D. Opus, quod vel manuscriptum vel typis mandatum erat.

k) *Summa christiana religionis, Italico sermone. Memorata ab Acontio in Epistola apologetica pro Adriano Haemstadio (infra p. 239). Quod opus idem esse opinor atque „Il Sommario della Sacra Scrittura“, ab E. Comba anno 1877 denuo curatum. Cum enim sermone Italico primum exemplar non ad verbum expressum, sed translatione valde mutatum sit, haud mirum videtur, Acontium eo titulo usum esse. Primum operi titulus „Oeconomica Christiana“ erat, quod est Italico sermone: „L'ordinario de' cristiani“; Cf. K. Benrath: Jahrbücher für prot. Theologie, vol. 7—9.*

E. Opus, quod cum causa Acontio attribuitur.

l) *Una Essortatione al timor di dio. Con alcune rime Italiane, novamente messe in luce. Ed. with a dedicatory preface to Queen Elizabeth by Giovanni Battista Castiglioni. Appresso Giovanni Wolfio, servitore de l'Illustrissimo Signor Filippo Sidnei Londra. (1580?).*

Exstat: London (Mus. brit.). Castiglioni Acontii amicus fuit, cui is manuscripta sua reliquit. Cf. praefationem a Castiglioni scriptam:

Quando . . . M. Jacomo Acontio . . . da questa à l'altra vita fece passaggio, tra alcuni scritti ch'egli mi tasciò, trouai una operetta di sua mano scritta, e secondo che da lo stile mi parue potersi comprendere, dal suo felice ingegno parimente composta.

Nititur quasi fundamento *h a e c n o s t r a S t r a t a g e m a -*
t u m e d i t i o c r i t i c a illa editione prima, quam supra memoravimus (Nr. 5). Significavi: A. Cum qua etiam secundam editionem comparavi (Nr. 6), quam A¹ significavi.

Ubi textus A¹ ab altero textu A multum differt, signum * posui; differentiam ipsam sub linea annotavi.

Ubi textus A¹ cum textu A iterum se coniungit, signum † in textu positum est; ergo textus intra signa * et † deest in A¹ et textu sub linea posito suppleri debet.

* † (simul posita) significant eo loco A¹ annotationem sive additionem (sub linea) ad A continere, ceterum textum editionis A in columem praestare.

B significat editionem anno 1652 paratam (Nr. 16), quam omnium editionum posteriorum exemplum adhibui.

α significat in Acontii ad Johannem Wolphium epistula manuscriptum autoris (Turici, bibliotheca publica, Mscr. F 37 p. 5 sq.).

add. = addidit; *i. l.* = in limite; *om.* = omittit.

Gratias ago maximas D.D. P.S. Allen, A. Eekhof, G. Morin, V. Scholderer, qui omnes in editionum indice comparando optime liberalissimeque me adiuverunt. Gratias ago editori Ernesto Reinhardt, promptissimo paratissimoque, nec non societati, quae „Notgemeinschaft deutscher Wissenschaft“ appellatur, cuius opibus hic liber impressus est. Filia mea in corrigendis quaternionibus expoliendoque textu admodum me adiuvit.

Turici, Kal. Dec. MDCCCCXXVI.

G u a l t h e r u s K o e h l e r.

C o r r i g e n d a.

p. 16 n. 2 lege : <i>i. l.</i>	p. 82 l. 1 lege : <i>in</i>
p. 17 l. 17 „ : <i>deberi laudem</i>	p. 118 l. 3 „ : <i>sanitatem reducere</i>
p. 21 n. 2 „ : <i>i. l.</i>	p. 158 l. 37 „ : <i>eos qui</i>
p. 37 l. 30 „ : <i>duodecim tabulae</i>	p. 163 l. 34 „ : <i>deferre</i>
p. 79 l. 17 „ : <i>quaedam</i>	

[Dedicatio.]

Divae Elisabethae, Angliae, Franciae, Hiberniae reginae, non tam regii fastigii amplitudine quam praestantissimis moribus, insigni literarum multarumque linguarum scientia et aliis elegantissimis animi corporisque dotibus ad miraculum usque ornatissimae, Jacobus Acontius in signum memoriamque grati animi ob partum eius liberalitate, quum in Angliam propter evangelicae veritatis professionem extorris appulisset humanissimeque exceptus esset, literarium otium hosce octo Satanae stragatum libros dicat consecratque.

Jacobi Acontii in „Satanae Stratagemata“ praefatio.

Si quis forte miratur quemquam tanta extitisse audacia, vel sane temeritate (si ita malit dicere), ut *Satanae* investigandis colligendisque stratagematis eaque literis mandandis oceanum se posse speraverit exhaudire, eum ego considerare parumper secum velim, ⁵ an, quanto huius veteratoris plures sunt artes magisque variae et abstrusae, non tanto etiam cavendum ab illo nobis sit magis? Fateatur, opinor. At vero qui caveas, obsecro, artibus illis non cognitis? An non timendum erat, ne, ubi nihil esse putares periculi, ibi esset plurimum? Qua optime cavere te ab eo opinareris, ea potissimum occultum ali- ¹⁰ quod [!] incideres in laqueum! Quod ipsum utinam non nimium multis nimisque saepe contingeret! Neque sane ineptis tantum quibusdam, sed et praestantissimis quibusque in dei ecclesia viris. Quodsi cavendum nobis erat neque id fieri absque hac cognitione poterat, tentandum profecto fuit, utrum ea capi ratione posset ulla. Rogandus ¹⁵ fuit deus (cui nihil sit non facillimum), in eo nobis ne deesset. Quod cum persaepe a nobis factum sit, speramus minime frustra factum fuisse, quin potius fore, ut optimi quique deo nobiscum maximas agant gratias, quod et iniecerit nobis cogitationem hanc et propitius coeptis nostris faverit. ²⁰

Illud me diu multumque torsit: nam quantum in iis sit positum, qui auctoritate eminent in ecclesiis, nemo non intelligit; ut, si iis stent, omnia bene se habere oporteat, si cadant, eorum ruina proptermodum omnes comprehendat. Quo fit, ut eos fere unos petat *Satanae*, ad eos polluendos, corrumpendos, perdendos summa ²⁵ omnia faciat. Quodsi non semper ludit operam, quin immo aliquos de iis nonnunquam deportat triumphos, quibus id assequatur strategematis, demonstrari, quin eadem opera devictorum indicentur lapsus, non potest. Quod ipsum quam plenum sit invidiae, cogitare omnes possunt; nam homini quidem cum semper iniucunda est omnis reprehensio, tum vero acerba contingit, si sit insolens praeterque expectationem. Quid autem fieri possit insolentius atque expectatum minus,

quam si eos reprehendas, quos mirantur¹⁾ maximeque venerantur optimi quique, et quorum esse videatur non accipere, sed dare leges, non discere a quoquam, sed docere omnes?! Immo vero (inquieris) si quos eis ostenderis lapsus, (qua sunt humanitate ac prudentia) gratias addent etiam, et magnas; tantum abest, ut inde offensionem sint ullam accepturi. Ita equidem spero facturos; sed tamen non tam saepe in mentem venit, quid sit negotii, homines tanta autoritate tantoque nomine habere infensos. Sed multo certe plus addunt sollicitudinis hominum nimis importuna quaedam studia; qui quos semel mirari coeperunt, eos iam non hominum, sed deorum quorundam loco habent. Quos si verbo attingas, maledicere deo ipsi videare. Quid igitur facerem? An invidiae vitandae causa non indicarem, qui parari illis solerent laquei, non in eorum solum, sed totius dei ecclesiae perniciem? Quid fuisse hoc, nisi ipso cum S a t a n a colludere atque eorum propemodum in perniciem conspirare? Quod igitur reliquum erat, feci, ut lenitate uterer quanta possem maxima: nominibus percipi, res ipsas tantum, in quibus latere laqueos intelligerem, persequutus sum. Quodsi quis quae se quoquo modo attingunt, si ea reprehendantur, id ad suam interpretetur pertinere iniuriam, in eo quam iuste quamve honeste sit facturus, ipse viderit. Certe eadem ratione iustas pronuntiaverit ebriosorum, adulterorum, homicidarum, aliorumque facinorosorum hominum omnium adversus eos querelas, qui officii sui causa malos hominum mores flagitiaque insectantur — quo quid fuerit absurdius?! Sed quid, si digna (inquieris) non erant quae insectaris? Evidem si quid sit eiusmodi, compertum cum id habuero, vehementer me poeniteat; neque sane is ego sum, qui errare me non posse putem. Voluntas certe cuiusquam²⁾ vel aperte vel tecte lacesendi nulla fuit — testis mihi est is, quem clam esse nihil potest [Hiob 42, 2] —, ut condonare id mihi facile debeat cuicunque vel tantillum sit C h r i s t i a n a e clementiae. Aequum tamen fucit, quem attigerint ea, quae tractamus, eum se iudicem non facere, sed iudicium iis permittere, ad quos privatim nihil pertineant. Satius autem est multo, nos inter nos alios aliorum notare lapsus atque emendationem amanter quaerere, quam expectare, dum hostes nostri arrepta inde occasione in nos professionemque nostram virulenti lingua debaccentur. Ridebunt tamen certe P o n t i f i c i i, si quorum haec in manus venerint, dum nostra detegimus vulnera. Sed praestat eos videre vulnera, ex quibus convalescere adhuc possumus,

¹⁾ A: mirentur.

²⁾ B: quemquam.

quam ut sinamus ea nullo adhibito remedio exhalcerari ac reddi prorsus immedieabilia, itaque fiat, ut tandem etiam nostrum rideant interitum. Tantum hoc illis dictum volo, cum sua ipsi mala satis deploraverint, quin nostris ridendis animum exhibilarent, me non deprecari. Evolvant veteres historias ac videant, quo tempore tam 5 pr[a]eclare cum dei ecclesia actum fuerit, quin multa essent, quae optimus quisque ingemiseret. Quod si ita est, quid mirantur ne nos quidem omni ex parte sanos esse? Sed rideant qui volunt; nos demus operam, ut sublata omni (si fieri potest) iustae reprehensionis materia non tam eorum compescamus cachinos, quam optimis eos exemplis 10 nobiscum invitemus ad Christum. Ac quominus tamen vereare ullam te hic acerbitatem styli offensurum, scito nihil aequa nos quaerere hoc toto nostro opere, quam ut ad summam lenitatem mansuetudinemque adducamus eos, quibus tum verbo tum scripto in ecclesia quicquam tractandum fuerit. Quam fuissest autem indecorum 15 atque adeo iniquum, quod ius in alios statuisse, eodem me non uti?! Ut merito mihi obiici possit illud: „medice, cura te ipsum!“ [Luc. 4, 23].

Sed ad rem quod attinet: quibus stratagematis perpetuo Sathanas Christi regno insidiatur, ut evertat delectaque illud neque 20 restaurari possit, utque suum quoddam constituat tueaturque, ea tibi, lector hic exhibemus, si non omnia (qui enim potuissest?), non dubito equidem, quin saltem summa quaeque; et quo (mirarne an laetari dicam?) magis possis, ordine ac methodo comprehensa tali, ut eorum artem quandam habiturus sis. Addidimus ad ea declinanda 25 cautiones; ac, nisi me animus fallit, eiusmodi, ut (nisi quis eas contempserset) quicquid moliatur Sathanas, optima deinceps esse possit spe, fore, ut operam ludat. Alicubi forte cum ex ipsa contrarii ratione satis videretur per se cautio conspicua, pepercimus non necessario labore. Omnino autem quaedam nullis illustrata exemplis nonnihil 30 habere obscuritatis¹⁾ videantur. Quae quidem exempla propterea praetermissimus, quod quae ad manum erant, ea usurpari sine aliquorum non posse offensione viderentur — quod (ne inutilis apud eos noster esset labor) vitandum erat. Alicubi fingere exempla promptum non fuit. Alicubi, etsi fuissest, verebamur, ne novis occasionem pra- 35 berent litibus — quod utinam satis adhuc vitare potuerimus! Sed si saepius, si attente legeris, nihil erit, quod non tandem vel sine ulla exemplis assequare. Non deerunt, qui haec paulo fusius copiosiusque tractari voluissent; neque sane immerito. Quibus tantum illud respon-

¹⁾ A: obscuriatis.

sum volumus: praestitisse nos quod pro tempore potuimus. Saltem certe si premere opus diutius voluissemus, paulo limatus exisset. Verum cum magnopere Christianae reipublicae interesse arbitraremur haec stratagemata quamprimum in lucem exire, maluimus existimationis nostrae rationem habere nullam, quam editionem vel minimum differre. Si nos dominus otio donaverit aliquo, dabimus operam, ut prodeant aliquando minus et iejuna et incompta. Interim hunc quasi abortum, lector optime, boni consule, ac meliora ut nobis dominus suppeditet, pie nobiscum orato!

10

Satanae stratagematum liber primus.

Ad Satanae cognoscendas artes commodissimus sit aditus, si quis omnium consiliorum eius finis sit, inspexerimus. Atque is quidem in promptu est. Siquidem ex eo quod dicatur „homicida fuisse iam inde ab initio“ [Joh. 8, 44], quem alium hunc esse finem, credamus quam 15 hominis interitum, et eum quidem sempiternum? Cum sit igitur veterator maximus, quicquid ad perniciem facit hominis, id eum moliri in dubiis habendum non est; quicquid etiam conducere ei possit ad salutem, ab eo ut avertatur, illum conaturum perinde certum sit. Est autem in eo posita hominis salus, si deo paruerit; interitus, si 20 contra fecerit. „Si vita potiri vis (ait dominus) mandatis obtemperato“ [Mt. 19, 21]. Accipimus autem hic divini mandati sive divinae legis nomine, quicquid non modo facere aut vitare, sed etiam persuasum habere iubeamur. Ex quo est consequens, illud sibi propositum habere Satana m., ne nos divinae pareamus legi. Ac violare quidem 25 legem possit et cui cognita sit lex et cui non sit cognita. Tametsi enim gravius¹⁾ multo delinquit is, qui, cum dei cognitam habeat voluntatem, ei non obtemperat, quam qui per ignorantiam id facit, non tamen prorsus insontem quenquam fecerit ignoratio — vix enim est, ut ignorantiae non aliqua in homine insit culpa. Sed duo quidem haec, 30 divinae legis ignoratio et in eandem contumacia, adeo sunt inter se iuncta, ut alterum alterius quodammodo sit causa. Nam quod dei ignores voluntatem, fit, ut contra ac velit facias, ratus etiam persaepte gratissimam ei rem facturum, ex quo eius incurras iram; qua fiat inter alia, ut recti iudicii lumine priveris omni, utque densioribus in 35 dies obruaris tenebris. Si legem teneas nec obtemperes, fiet iustissimo dei iudicio, ut ab eius cognitione excidas magnosque aliquos in errores

¹⁾ A: gravis.

delabare. Ac cum is quidem S a t a n a e consiliorum finis sit, quem diximus, siquidem cum homine est S a t a n a e negotium, eum ut perdat, quo illa assequamur consilia facilius, hominis diligentēr consideranda est natura.

Etsi homo initio ita conditus est, ut naturam obtinuerit bonam, 5 rectam, omnibusque numeris absolutam, tamen dei violato interdicto excidit ab ea natura in aliam priori omnino contrariam, corruptissimam videlicet ac nulli non vitio obnoxiam. Atque hinc quidem est primum, quod se ipse praeter modum amet, sed amore quodam coeco atque intemperanti, quo adductus a suo vero bono abhorret; 10 quod autem ei malum est, sectatur, ut fidem adhibuerunt primi parentes serpenti, quum dixit: „*quam primum pomum hoc gustaveritis, eritis quasi dii, boni ac mali praediti scientia*“ [1. Mos. 3, 5] — ita haesit in humano genere ea persuasio, ut sibi quisque quasi deus quidam videatur, id quod oblata occasione aliqua extemplo p[ro]ae se fert. 15 Etenim quam primum ad dignitatem aliquam amplioremve fortunam est evectus, arbitratur quemlibet sibi omnia debere, ut eius etiam incommodo suis inserviat commodis, ut se veneretur, ut colat, et se iure optimo quolibet uti posse eiusque rebus omnibus pro aaimi sui libidine. Si quid adipiscatur eruditionis, illico sibi videtur scire omnia, 20 et solus scire, ut universus terrarum orbis eius gubernari debeat sapientia; atque ut talis de eo sit opinio, nihil non faciet, neque sane intelligere poterit se in eo minus recte facere, aut, si intelligat, non multum curaverit. Explendis corporis voluptatibus mire est deditus circaque res eas summa utitur intemperantia. Amat vitam hanc atque 25 ad eam suas omnes confert cogitationes; de altera ne cogitat quidem. Hanc vitam aeternum duraturam somniat, atque ut cadant quotidie ante oculos multa hominum millia, numquam serio assequi possit eadem conditione natum, ut moriendum tibi sit aliquando; quoniamque quicquid usquam cupias, id opibus videtur comparari posse, 30 opesque desiderii explendis consumuntur, tum autem quae infinito consumas tempore, eorum infinito quodam opus esse numero videatur, fit, ut cumulandarum opum insatiabilis quaedam sit cupidus; ut A l e x a n d r o M a g n o tum propter hoc ipsum, tum propter inauditam quandam animi impotentiam perangustum videretur uni- 35 versi terrarum orbis imperium¹⁾). Circa dei eiusque voluntatis cognitionem nec non circa cognitionem sui veri boni ac mali, quod totum in dei aut gratia aut offensione est positum, omnino coecus est, sed sibi quidem oculatissimus videtur. Veritati hoc in genere assentiri

¹⁾ Cf. Plutarch: Alexander ep. 6.

erroresque abiicere tam repugnat eius naturae quam gravi cuique rei, ut alta petat; non quia verum¹⁾ odio habeat aut falso uti falso delectetur, sed potius propterea quod iis in rebus corrupto utatur iudicio, ut falsa pro veris, vera pro falsis accipiat. Atque ut ipse affectus est — neque tamen se esse intelligit —, ita esse deum opinatur ac tanquam ita affectum colere vult auro, argento, magni pretii lapillis, gemmisque magnis sumptuosisque aedificiis, ac rebus etiam nonnunquam eiusmodi, ut, si homo hominem honore iis afficere voluerit, rideri alter contumeliaque affici sibi videatur. Visiblem eum habere 10 vult proptereaque eum sibi fingit pro animi sui libidine. Persuadere sibi serio non potest humana deum aut scire aut curare aut moderari, praemia daturum aut sumpturum poenas. Quo fit, ut a perpetrandis iis, quae ad eius pertinere offensionem dicuntur, neque pietate erga deum neque poenae metu abducatur. Ad haec in se quisque cernen- 15 dum oculos non habet; ut videat in altero, oculis est lynceis. Quae ad alterum pertinent facile malam in partem interpretatur maximeque suspiciosus est; sed si semel incipiat homo homini deferre (in iis praesertim, quae divinas res attingunt), omnes in eo transgreditur rectae rationis metas vultque ex eo deum sibi quendam facere; alioqui 20 sibi soli bene esse vult, solus vult gloria excellere. Itaque si quid alteri accesserit vel commodi vel laudis, invidet, impedit, si potest, ne fiat accessio; alterius laudes extenuat, lapsus extollit, calumniatur; si quis ei re ulla paululum resistat, ad iram et odia valde est proclivis neque facile deponere offensiones potest, quinimmo exacuit sese 25 magis ac magis ad sanguinem, ad perniciem, ad immane•quodque vindictae genus. Ita est homo sua natura supra modum arrogans, elato animo, intemperans, avarus, insatiabilis, alieni cupidus, supplantator, mendax, contentiosus, invidus, vindictae cupidus, homicida, coecus, praeceps, praefractus, impius atque ad omne facinus natus. 30 Ut in summam contraham: hominis natura (corrupta videlicet ea, qua utimur) ab impurorum natura daemonum parum est absimilis.

Verum tamen est, quae diximus quaeque addere adhuc potuissemus non ex aequo cerni in omnibus; apparent²⁾ enim alia in aliis magis. Quod desit aut facultas aut opportunitas, fit, quaedam vitia ne emergant. 35 Multum habent momenti corporis constitutio, educatio, consuetudo, studia, nec non alia id genus multa, quae tum proclivorem reddunt ad vitia, tum abducunt ab iis hominem. Sed nemo est tamen, in quo non vitiorum omnium sint semina, tametsi quaedam reliqua sunt

¹⁾ A¹: verum ut verum.

²⁾ B: appareat.

adhuc prioris naturae in homine vestigia, ut obscura quaedam iusti atque iniusti, honesti et dishonesti cognitio, et quod benefactis prae-mia, malefactis supplicia debeantur. Videtur ad sciendi cognoscendi-que cupiditatem natus, inest in eo vis quaedam a rebus sensu percep-tis ad eorum cognitionem perveniendi, quae sensu percipi non possunt, adeo, ut industria eiusmodi attollat sese ad nescio quam etiam divinae naturae cognitionem. Aliquam habet alterius vitae suspicionem, quae vita aeternum duratura sit, bonis quidem beata, malis autem aerumnis cruciatibusque plena. Argumento sunt poetarum fabulae, quorum cum ad vulgi opiniones accommodata sit oratio, exemplis eo 10 pertinentibus refertae sunt.

Cum infirma hac alterius vitae opinione coniunctum est etiam ali-quod salutis desiderium, quo sane desiderio adductus rationes quaerit concilianda sibi divinae voluntatis deique colendi. Sed istae quidem boni sensus reliquiae tanta ac tam multipli depravatae naturae vi 15 opprimuntur, ut in plerisque omnino evanescant, in nonnullis etiam magnopere naturae vitio reluctentur¹⁾ — ut in S o c r a t e , S e-n e c a atque aliis aliquot videre est. Sed nunquam tamen ea tanta est vis, ut, nisi divina ope adiuta, ad salutem momenti habere quic-quam possit; quinimmo tandem videtur densiores hominem perdu-cere in tenebras. Illud autem male habet S a t a n a m , quod, cum deus pro summa sua bonitate humanum genus magno prosequatur amore, subinde servos sibi deligat ex ipso hominum genere, quos suae legis agnitione donet mittatque ad populos instituendos. Sed cum hominis ea sit, quam posuimus, natura, quem S a t a n a e consiliis 25 omnibus propositum esse finem diximus, quae via sit ad eum finem pervenienti, sequitur, ut indagandum esse videatur.

Omnino duo sunt status, quorum in altero necesse est semper po-pulum esse; aut enim in veritatis luce versatur, aut errorum ignoran-tiaeque circumfusus est tenebris. Neque vero tantum unquam esse 30 lucis intelligimus, ut non aliquae restent errorum nebulae. Quod ideo monendum fuit, ne, si, cum de lucis tempore ageremus, aliqua fieret erroris mentio, alieno fieri loco videretur. Quum fruitur autem popu-lus veritatis luce, tenebras conatur S a t a n a s offundere; quodsi tenebrae fuerint, eae perpetuo ut maneant, enititur. Atque in igno-rantiae quidem tenebris versari possit quis, vel si religionem nullam colat, vel si falsam corruptamque. Rursus etiam sine religione esse potest, et qui ne auditione quidem quicquam audierit unquam quod religionem attingat neque cogitaverit de ea, et qui persuasus sit reli-

¹⁾ A, B: reluctantur.

gionem nullam esse — quo in numero sunt ea hominum monstra, qui aut negant deum omnino esse, aut negant eum humanas res curare. Aliquem autem esse unquam populum tam ferum, in quo ne ulla quidem cogitatio sit de deo, vix credibile videtur; sed nunquam 5 non esse aliquem perditorum hominum numerum, qui persuasum habeant inanem esse de deo ineptamque cogitationem, certius est, quam ut probatione opus sit — hisce quasi mancipiis utitur S a t a n a s ad immanissima quaeque facinora perpetrandum.

Sed ubi semel in populo aliquo vera piaque religionis doctrina 10 extiterit, ut rursus ab ea in errores delabatur, mutatio fiat sententiarum necesse est. Mutationem porro fieri aut animadvertisit populus, aut non animadvertisit. Si quidem animadvertisit, ut ab ea deficiat doctrina, quam probabat, ad aliam quampiam falsam atque impiam, causa existat oportet aliqua, propter quam illa fiat mutatio. Ac 15 causae quidem, quamobrem mutatio fit verarum de religione opinionum in falsas, sunt falsa argumenta, motus animorum, ut cupiditas, ira, odium, bona de iis, qui perperam sentiunt, opinio, et de iis, qui vera docent, mala, ac mendacia signa seu prodigia. Falsa quidem argumenta intelligimus, ex quibus falsum quoquo modo efficitur. 20 Quod pluribus accedit modis. Nam aut falsa omnia sumuntur — ut quum ita colligunt: missam (quam vocant) retinendam esse, propterea quod R o m a n a ecclesia iam inde ab apostolorum temporibus eam in usu habuerit, et omnia, quae in R o m a n a e ecclesiae usu diu fuerunt, retinenda sint —, aut ex parte verum et ex parte falsum 25 sumitur — quod fit, quum ita colligunt: propterea quod apostolorum instituta servanda sint (quod verum est) et peccatorum in sacerdotis aurem enumeratio apostolorum fuerit institutum (quod est falsum), peccata sic enumerandi consuetudinem servandam esse. Alias vera illa quidem sunt, quae sumuntur, sed quae ad rem nihil faciant; ut si 30 ita dixeris: retinendam esse ciborum differentiam ad R o m a n a e ecclesiae praescriptum, quia minus nutriant pisces, holera et alia id genus quam carnes atque ova. Alias eiusmodi sunt argumenta, ut, tametsi effici aliquid videatur, nihil efficiatur tamen, qualia videlicet sophistarum sunt argumenta. Exemplum sit illud: non licet C h r i - 35 s t i a n o homini sororem in uxorem ducere [3. Mos. 18, 9]; at quae-libet C h r i s t i a n a foemina soror est, non licet igitur C h r i s t i a n o C h r i s t i a n a m ducere. Animorum vero motus, qui mutationi opinionum a veris in falsas causam praebere possint, sunt diversi; quorum alii ad eos referuntur, qui vera profitentur, alii ad eos, qui 40 profitentur falsa, alii denique respiciunt doctrinam, tum veram, tum

falsam. In veram doctrinam suscipi potest odium, propterea videlicet, quod accuset hominem vetetque ea, quorum tenetur cupiditate, et ea imperet, quae invitus faciat; quam enim doctrinam odio habueris, ab ea facile desilieris. Erga falsam doctrinam autem esse potest amor, propterea quod ad voluptates liberiores sinat habenas. De veri quidem 5 professoribus malam gignit opinionem, si videantur ipsimet parum credere quae docent; quod fit, si verbis repugnet vita et si magis ad commoda suasque rationes respicere videantur, quam vero religionis teneri studio. Multum etiam adimit iis fidei, si videatur eorum causam deus parum probare calamitatibus afflictionibusque eos premens, 10 quod tamen apud eos tantum accidit, qui res suo metiuntur iudicio, non normis divinitus traditis. Falsae doctrinae professoribus bonam conciliant opinionem contraria. Falsa porro signa sunt, alias quae falso narrantur, alias quae, cum aut ab hominibus, aut a S a t a n a sint conficta et composita, divinitus edita creduntur. 15

Quae autem opiniones mutant, aut cuique sua sponte in mentem veniunt, aut necesse est paucos aliquot seductores esse, qui ea caeteris proponant — quod fere fit, alioqui enim vix accidere ulla insignis posset mutatio. Ac seductores quidem aut publice adversus receptam doctrinam docent aut clam, et aut repugnante aliquo, aut nemine. 20 Sed ut palam posset quis nemine repugnante receptae doctrinae contradicere, oporteret in populo nullam prorsus ingeniorum diversitatem esse — quod fieri non potest. Atque si potentiores etiam fuerint qui adversantur, quam qui favent, impedimento erunt seductori, nec dubium quidem est, quin, quo tempore est in populo verus dei cultus, 25 si quis falsa serere dogmata conetur, plures adversatur sint quam fauturi, nisi forte pessime affectus universus esset populus seductorque maxima ad id uteretur arte; utpote si prius magnam aliquam esset sapientiae¹⁾ sanctitatisque opinionem adeptus, aut si eorum abuteretur autoritate, qui tales haberentur — quod olim faciebant ii, 30 qui ad ecclesias epistolas afferebant quasi ab apostolis missas, aut alia obtrudebant scripta falsis titulis inscripta ac tali impostura simplifices seducebant. Tale fuit „N i c o d e m i Evangelium“²⁾ et „P e t r i Itinerarium“³⁾ et alia; neque solum integra scripta, quasi partus non suis supponebantur parentibus, sed depravari etiam veros partus 35

¹⁾ A¹: aliquam sapientiae esset.

²⁾ Cf. RE³ I, 658 sq.; XXIII, 91 sq.

³⁾ = Clem. Recognitiones, quae sub titulo „Itinerarium Petri“ in Indicem librorum prohibitorum receptae sunt. Cf. F. H. Reusch: Der Index der verbotenen Bücher I, 1883, p. 292, 329. Editiones: Lutetiae Parisiorum 1555 (A. Turnebus, G. Morel).

multorum fuit querela. Sic sunt inter Augustini et aliorum clarissimorum virorum opera supposititia non pauca et loca multa depravata. Tanta fuit autem quorundam impudentia, ut vel viventibus authoribus eorum scriptis insererent quae persuadere cupiebant 5 — id quod *Origenes* sibi accidisse queritur¹⁾. Alioqui²⁾ videntur errores initio vix aliter spargi posse quam inter paucos et clam. Quin et hic intelligere licet, ut possit seductor quispiam paucos aliquot³⁾ a recepta doctrina clam avertere, valde tamen multos, quin id tandem palam fiat, non posse, ut quae mutatio animadvertisit, vix fieri posse 10 videatur absque controversiis. Ac qui adversantur, aut ratione repugnant, aut autoritate. Ratione quidem, si quis verbo aut scriptis receptam tueatur doctrinam et impugnet novam — sive argumentationibus ad id utatur, sive testimoniis; autoritate autem, si ii, qui praesunt ecclesiis, aut ipsae etiam ecclesiae communibus suffragiis 15 novam illam doctrinam ceu impiam et dei verbo repugnantem damnent, et si magistratus poena constituta eam doceri aut defendi vetet.

Quemadmodum autem, si rite resistatur seductoribus, omnia eliduntur *Satanae* consilia, ita verisimile est admodum *Satana* 20 *huc omnes* suos dolos, omnem suae versutiae ac vafricie vim conferre, ut quicquid fiat sibi resistendi causa, non solum sua non impedit consilia, sed adiuvet etiam promoveatque vehementer. Quare operae pretium fuerit, quibusnam id assequatur stratagematis, intelligere. Primum igitur ad rationem quod attinet, quae seductoribus obiici solet — quod disputando fit, sive id coram, sive inter absentes fiat — illud certum est, ita demum eam vim habere falso dogmati resistendi, si commode palam faciat et infirmitatem fundamentorum eorum, quibus id innititur, et firmitatem eorum, quibus nititur recepta doctrina. Praeterea si ii, quibuscum res est, pacato animo incorruptoque iudicio diligenter eam expenderint, nisi ergo et ratio 25 sit eiusmodi et oratio ad hanc tum animorum tranquillitatem, tum iudiciorum (ut ita dicam) sanitatem adversarios perducendi vim habuerit, sed potius contraria omnia efficiendi, non resistet *Satanae*, sed favebit⁴⁾ mirum in modum. At vero expendere, quae ratio sit ad adversarii ingenium iudiciumque accommodata, quaeve non 35 sit, haud sane possit quispiam, nisi ipse pacato sit animo meminerit-

¹⁾ Cf. Rufinus: *De adulteratione librorum Origenis* (Origenes ed. Lommatzsch XXV, 382 sq.).

²⁾ B: Alioquin.

³⁾ B: aliquod.

⁴⁾ B: cavebit.

que id se expendere, ac diligenter quidem, oportere. Cumque pacato ad id animo esse oporteat, quaenam turbare animum soleant, latere non debet. Ac fere quidem fiet, ut commoveare, si privatim tua quid intersit doctrinae mutationem nullam¹⁾ fieri — id quod in omnes eos cadit, qui docendi funguntur munere. Non enim doctrinae fieri potest⁵ mutatio, quin de eorum dignitate existimationeque, quasi minus vera docuerint, atque etiam de commodis decedat plurimum. Facit etiam ipse doctrinae amor, ut haud facile aequo animo ferre contradicentem possis; atque ut similitudo omnis morum, studiorum opinionumque ad amorem conciliandum valet plurimum, ita ad odium dissimilitudo¹⁰ omnis momentum habet. Quodsi ad haec probra ab adversario criminationesque accesserint, multo etiam maiore vi moveantur animi, oportet.

Neque sane quicquam apte infirmaveris, nisi ante, quid sit, intellexeris. At vero qui non attente, qui non patienter audit, qui non¹⁵ iudicium suspendit ad finem usque, quid dicatur satis assequi non potest. Sed cum ad primum quodque verbum divinare sibi videatur, quid sibi alter velit, eiusque verba suo praeveniat iudicio, fiet, ut, cum aliud ille voluerit, aliud hic intellexerit, non adversarii argumenta confutet, sed quae sua temeritate falsaque interpretatione ipse sibi²⁰ finixerit. Atque haec quidem tum accident, quum odio habetur adversarius et quum irati ei sumus; sed maxime, si eum contemnamus. Contemptus porro primaria ac propemodum una causa est, si ipse tibi nimium placeas, si nimium arroges sive scientiae, sive iudicii. Si quod est autem vitium, ad quod homo natus videatur, arrogantia est;²⁵ quae vires atque incrementa colligit variis ex rebus. Quo in genere primum illud est, si de homine aliquo magna multorum accedere videatur opinio, si pauci aliter sentire se prae se ferant iisque habebantur ipsi parvo in pretio. Cum hoc coniunctum illud est, si quis sibi videatur suae sapientiae iudicique magnum iam certumque specimen³⁰ dedisse — quod accidit iis, qui ex disputationibus victores plerumque aut semper evadere visi sunt, quique, ad populum cum saepe verba faciant, qui contra dicant raro habent aut nunquam; nisi enim magna prudentia caveant, vix fieri potest, quin sibi soli sapere videantur, caeteros autem prae se contemnant ac pro nihilo ducant. Ac notum³⁵ quidem illud est: obsequium amicos, veritas odium parit. Quare quorum ea sit fortuna, ut prodesse posse videantur et obesse, commodare atque incommodare, honore afficere atque ignominia, iis non facile quis contradixerit, sed assententur potius quam plurimi. Neque

¹⁾ B: nulla.

vero putas, ut assentatores invenias, R o m a n u m te esse pontificem oportere. Nam cum iam sacris literis non ita multi admodum dent operam praeter eos, qui ad ecclesiastica munera animum adiecerunt, magis de ventre magna ex parte quam meliore ulla de re solliciti, quorum aut suffragiis aut commendatione ea munera impetrantur (praecipuae videlicet authoritatis cuiusque ecclesiae pastorum), tametsi alioqui minime opulenti sint, iis tamen haud aliter assentari plerosque videas atque si apud R o m a n u m illud idolum opulentissimis inhiarent sacerdotiis. Quid fiat autem, si cum authoritate ad 10 munera promovendi magnae ullaes opes coniunctae sint?! Sed ne illud quidem nihil est, quod (quemadmodum nunc quidem multis locis usus fert) cuiusque vita ac fama concionatorum (quos vocant) censurae sit exposita, ut, si eorum incurras offenditionem ac propterea censuram, infamia plane obruare; quo quidem fit, ut nemo non malit 15 eos amicos habere quam inimicos, utque qui iis se opponere velit, nisi gravissima adductus causa, haud facile invenias. Cum quibus quidem rebus si eruditio coniuncta sit aliqua, quae vel sola, ut P a u - l u s testatur [1. Cor. 8, 1], non sua quidem culpa (quippe quae magnum dei donum sit), sed humanae naturae vitio inflare hominem 20 solet, permagna omnino fiet ad arrogantiam insolentiamque accessio. Quare si cui ex horum numero seductori resistendum sit, nisi caute expenderit, quid facere alioqui possit authoritas, eruditio, opum affluentia, si qua sit, ac nominis celebritas, mirandum admodum fuerit, nisi insolenter arroganterque fecerit, ut adversario obiciat 25 quicquid in buccam ac nihilo minus sibi vehementer placeat, ut ipse solus loqui velit ac saepe nondum parta victoria triumphare; quo fiat, ut bona causa malum nacta defensorem iam incipiat videri minus bona.

1) Quin et illud fere usu venit, ut, quisquis certo persuasum aliquid 30 habet rationemque, quamobrem ita sentiat, tenet, haud possit quodammodo non mirari, quenquam quod ipse videt non videre. Itaque nisi vix uno verbo indicata ratione alter cedat, ut si per animi perversitatem pertinaciamque id fieri certum esset, ita excandescit nihilque tam prope est quam ut veniatur ad convitia. Cumque perturbatus animus neque intelligere neque iudicare recte possit, si ei, qui errore ducitur, praeterquam quod etiam parum apte alioqui confutetur error, insuper maledictis perturbetur animus (quod fere fit ab iis, qui superiore de loco pugnare se intelligunt), ille quidem multo minus

¹⁾ B i. l.: Non disputant homines hodie, sed rixantur, digladiantur, fervide, maledice.

agnoscere errorem possit. Tale est etiam hominis ingenium ad nimiam videlicet animi elationem superbiamque nati, ut omnibus in rebus, si possit, antecellere aliis videri velit. Quo fit, ut invitus admodum cedat cuiquam aut suos fateatur lapsus, atque ut quisque maxime invitus facit aliquid, ita se id facere debere difficilime intelligit.⁵ Argumento quidem sint, qui in foro quavis de re litigant; quanti enim sit negotii eis, qui iniuste quid petunt aut negant, quod iniuste faciant, persuadere? Ac quo magis etiam incaluerint contentione animi, eo durius graviusque videatur cedere. Quare si, praeterquam quod ei, qui in errore veretur, errorem parum apte parumque perspicue demonstraveris, quodque¹⁾ alioqui etiam verbis asperis eius turbaveris animum, illud accesserit, ut erroris magnitudinem foeditatemque intempestive exagges, ut si mirari videare quenquam²⁾ tam nullo iudicio, tam stupidum bardumque fuisse, qui tam turpiter hallucinari potuerit, aut quid dixeris eiusmodi — quid illud fuerit¹⁵ aliud, quam homini quicquid reliquum iudicii fuerit eripere prorsusque ad insaniam adigere? Ut nihil minus possit iam quam errorem ullum vel suspicari, nedum palam agnoscere ac fateri.

Haec igitur in disceptationibus si admittantur, ut ei, qui errore ductus ipse seducebat alios, haud perspicue demonstretur error, qui seductori²⁰ opposuerit sese, quid ille dicat, non intelligat proptereaque non illa convellat, sed quae ipse sibi falsa suspicione finxerat, receptamque doctrinam tueatur non iis rationibus, quibus oportuerat, sed ineptis quibusdam, quales videlicet colligere temeritas dementatusque ira animus potuit, quas quidem diluere promptum sit, et qui errat non²⁵ victum se putet, sed multis gravibusque insolenter affectum iniuriis, — eiusmodi quidem disceptationes, etsi, ut S a t a n a e repugnant, institui videntur, adeo tamen nullum eius frangunt consilium, ut ad eius instituta promovendum omnino aptius fieri possit nihil. Errores enim non oppugnant, sed invictos reddunt, non extorquent, sed late³⁰ spargunt, non tollunt, sed propagant, ac mirum quidem in modum. Invictos quidem reddunt, propterea quod ei, qui errat, cum ex iis, quae contra afferuntur, facile ac promptum habeat effugium, magna causa est, quamobrem firmiora, quae³⁾ sibi obiificantur, non esse sibi persuadeat. Cumque viderit non argumenta sua confutari, sed nescio³⁵ quae alia, quae ipse ne cogitaverit quidem unquam, quidni credat id ideo factum fuisse, propterea quod, cum ad sua quod responderent

¹⁾ B: quod.

²⁾ B: quemquam.

³⁾ B: qui.

non haberent viderique tamen vellent respondere, cavillati sua verba fuerint? Quibus rebus plane cogitur pro certo statuere, non se in errore versari, sed eos, qui sibi adversantur. Quodsi etiam accesserint acerba, insolentia, iniuriisque plena verba ac, si placet, etiam minae et alia eiusmodi, quid superest hic, nisi ut sibi firmissime persuadeat adversarios suos, cum ratione tueri eorum causam nequeant, in sola vi atque insolentia praesidium sibi omne collocasse? Cumque ex iniuriis concipientur odia, quid est, quod errores maiore firmare possit pertinacia? Atque cum quisque tam errorum quam odiorum haec 10 redes suos relinquat posteros, fit, ut evelli ex hominum animis nunquam possint. Ita scinduntur populi in sectas, quae se invicem odio prosequuntur plus quam Vatiniatio¹⁾, nulli parcentes iniuriae generi. In quo quidem eo magis sibi indulgent homines, quod haud videantur sibi in eo suis parere animorum permotionibus, sed rem deo 15 vehementer gratam facere, cum interim propterea et maiorem incurant in dies iram dei et densioribus obruantur tenebris. Errores late spargunt disceptationes illae, propterea quod qui fiunt in iis strepitus, quae inde exoriuntur rixae, eae multis materiam praebent sermonibus, atque, ut magna est ubique animorum iudiciorumque di- 20 versitas, res varie admodum et narrantur et accipiuntur; itaque fit, ut, si multi errorem improbent, nonnullis etiam arrideat. Aliqui etiam, quam ipsum improbant errorem, tam improbabunt simul ea, quae fuerint ad eum impugnandum adhibita — veluti insolentiam, maledicta et alia eiusmodi — incipientque propterea eis minus 25 placere ii, qui errori opposuerunt sese. Ex quo fiet, ut alium quempiam errorem admittant postea facilius. Cui quidem arridet error, rebus narrandis vix possit non ei favere parti, quam probat, ut addat, detrahatur, mutet suo arbitratu multa — atque ita quasi contagio quodam serpit malum lateque diffunditur. Propagantur denique inde 30 errores multis modis: primum enim qui errori opponit sese, vix cavere possit, quin et ipse aliquem in errorem incidat, vel quod (quemadmodum proverbio²⁾ dicitur) Char y b d i m ut vitet, in Scyllam deferatur, medium tenere nesciens; quod faceret, si quis, ut eis adver- saretur, qui scripto dei verbo eiusque lectioni tribuere omnia videntur 35 neque dei spiritu explanatore ac duce ad illud recte intelligendum opus

¹⁾ P. Vatinius, Caesaris assecla, qui ob scelera sua Ciceroni adeo fuit odio, ut „odium Vatinianum“ proverbii vice haberetur. Cf. Seneca de const. sap. 17, 3, Catull 14, 3; 53, 2.

²⁾ Cf. A. Otto: Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer, 1890, p. 82 Anm.

esse animadvertisunt, ad solos divinos afflatus transferre hominum animos conaretur — ita enim requirendus erat spiritus, ut scripto verbo sua salva esset dignitas, non quasi humano invento cuiquam, sed ut rei divinitus traditae. Vel quod aliquid permittat seductori non permittendum — quod forte fecerunt nonnulli ex antiquis patribus, 5 qui ita restiterunt philosophis, ut philosophicis rationibus *Chri-
stianorum* dogmatum contaminarint puritatem. Fieri etiam potest, ut, cum videaris tibi sententiam, quae pro vera tenenda sit, verbis posse significantioribus apertioribusque exprimere, quam fuerit divinis literis expressa, ac melius cavillandi ansam tollere (nunquam 10 enim non vult humanum ingenium deo cautius sapientiusque esse), eiusmodi utare aut verbis aut loquendi formis, ut inde aliquando alia minus vera piaque colligi possit sententia.

Praeterea cum, quaecunque incidat controversia, utrinque affere multa soleant in suam quique partem, siquidem contentio exacerbit 15 nonnihil inflammaveritque animos, facile videas ab utraque parte non pauca et asseri et negari, quae compositis animis nunquam vel asseruissent vel negassent — accidit enim illud ¹⁾: „*furor arma ministrat.*“ Quodcunque telum sors obiecerit, arripitur; quale sit, furor animadvertere non patitur. Quodque semel temere exciderit, praeser- 20 tim inter contentionem, superb a ratum fixumque esse vult; atque inde novae oriuntur controversiae, eodemque modo errores novi sine fine. Apparet etiam contentionibus confundi pariter et ipsas res et ingenia; amittitur veritas, et multi eo adiunguntur, ut postea nihil constitui posse certi sibi persuadeant atque ita religionis omne studium 25 abiiciant. Quin ne illud quidem abesse videtur posse, ut, dum de uno quopiam religionis punto perpetuo rixantur, alia multa quasi contempta in oblivionem veniant, et forte praecipua, utque talis quaedam oriatur consuetudo, qua pius ab impio iam ea una re discernatur (qualisunque ²⁾ alioqui sit vita), quod, quae haeretica habetur in 30 uno aut altero puncto doctrina, ab ea valde abhorrire videatur. O si in conspectu esset, quot quantasque clades attulerit *Christi regno* *Satanae*, quasque vastitates fecerit hoc uno contentionum telo!, — plane ferreus esset, qui tenere posset lachrimas. Neque equidem fanaticos nunc queror spiritus, illos *Satanae* emissarios, qui nun- 35 quam cessant curiosas, inanis atque impias lites serere — quid enim ab illis expectares aliud? —, sed eos multo magis, qui, cum verum dei cultum ament, non satis considerate in religionis versantur contro-

¹⁾ Cf. A. Otto: Die Sprichwörter usw. p. 151 (Cicero: de orat. 3, 14. 55; 5, 301).

²⁾ B: *qualesunque*.

versiis neque animadvertunt se plerumque studio quodam honoris dei puraeque doctrinae conservandae, sed vehementer praecipi, multa facere, quibus, cum bellissime se arbitrentur Christi causae prospicere, tamen ita Satanae rem agunt, ut quid optet adhuc, 5 vix relinquant. Immo vero nec vulgares quidem pastores quosdam dico rerum imperitos, sed praecipios quosque, ipsas, inquam, ecclesiae columnas, neque sane huius tantum aetatis, sed omnium — prophetas (qui appellantur) apostolosque excipio. Liceat enim mihi aliquando ecclesiae vicem dolere ac meas communibus calamitatibus 10 dare lachrimas. Qui huius culpae partem habet nullam, sciat se hic nihil attingi, nominatim neminem accusamus; quin etiam ad quosunque haec pertineat culpa, quicquid dicimus, facimus non eos incessendi aut notandi causa, sed corruptelae tollendae, qua in ecclesia perniciosior pestis esse possit nulla. Non hic hominibus bellum indiximus, quos et servatos et ornatissimos esse cupimus, sed Satanae. Ipsas tantum res (ut praefati sumus)¹⁾ persequimur, quae ferri sine certissima Christianae reipublicae pernicie non possunt. Quodsi qui fieri id non posse arbitrantur, quin ipsi quasi digito monstrantur, ab iis ego intelligere perlibenter velim, utrum aequius fuerit 20 eorumne dignitatis ac famae rationem me habere, an salutis publicae? Certe quidem, si ii sunt, qui videri volunt dei eiusque honoris amantes, non tantum officium hoc nostrum bonam in partem accipient, sed magnas etiam deo agent gratias, quod per aliquem tandem (quisquis ille sit) patefecerit, haud esse ab se ea consilia, quae ipsi 25 ecclesiae saluti arbitrarentur imprimis necessaria. Sin autem ii sunt (quod minime suspicor), qui suam ipsorum dignitatem rebus omnibus antiquiorem ducant, mei quidem officii non fuit, cum bonum reipublicae statum ac salutem, tum dei honorem eorum famae postponere, — neque sane eorum mihi pluris gratia fuit quam dei facienda.

30 2) Hem hominum recordiam³⁾! Occupaverat pene universum terrarum orbem evangelium; tantum fuit contentionum, tantum litium, tantum rixarum de religionis apicibus ac plerunque de rebus non maximi ponderis, ut paulatim pene intercederit — certe vix aliquo in angulo reliquiae supererant exiguae tantum quaedam. Nostra 35 etiam aetate dei bonitate quadam incredibili lucis aliquid obortum nobis erat; nos autem quid facimus? Num forte maiorum nostrorum perterriti exemplo sedulo inquirimus, qui acciderit, ut Christiana -

¹⁾ Cf. p. 4 sq.

²⁾ B. l.: In controversiis tractandis summa lenitas ac mansuetudo necessaria.

³⁾ A¹: recordia.

n u s populus in sectas primum disceptus fuerit, mox autem cum pia sanctaque doctrina morum etiam disciplinam omnem amiserit, ut eius pars maxima ne ipsum quidem evangelii nomen retinuerit — o inauditam socordiam infinitis dignam lachrimis! Immo vero ut si exemplum extaret nullum, quo quid cavendum esset monere- 5 mur, ita eisdem vestigiis pergimus denuo clausis oculis omnia revertere. Neque quicquam praetermittimus, quo maiorem quam quae unquam fuerit vastitatem faciamus. Quot exortae sunt olim sectae creveruntque in immensum! Quarum si initio in controversiis lenitas ac mansuetudo adhibita fuisse aliqua, si patientia, si modestia, 10 si pacis studium, ne nomina quidem ad nos pervenissent unquam. Sed nos, ut pedem ponere extra semitam videtur quispiam, nihil aliud factu opus esse arbitramur, quam ut protinus classicum canamus, convitiis, probris, clamoribusque omnia repleamus; quicquid in buceam venit, cum nihil persaepe sit ineptius, videtur quod obiicitur aptissimum, ac sic bellissime nos officio nostro satisfacere et magnam nobis propterea deberil audem arbitramur — prudentissimi vide- 15 licet homines, qui ad incendium extinguendum oleum afferamus! Quin hic, ubi consideratissimis opus est consiliis, valeant irae, valeat arrogantia, valeant clamores, atque una hic dominetur ratio, non 20 quam S a t a n a s gubernet, sed dei spiritus.

Principio autem cavendum est etiam atque etiam, ne ulla non necessaria moveatur controversia. Offendit quid forte aurem quasi insolens? Tuus sane, ut occurras, te protinus hortetur sensus, dexteritatis ullius minime idoneus ille quidem magister, ut eo authore 25 ac S a t a n a instigante ad minimam quamlibet occasionem praeceps summa imis aequaturus sis. At magna, inquam, res est, magni plena periculi; consilio hic, non temeritate est opus. Quid enim, si quod audisti novitatem quidem prae se ferat aliquam, cum tamen insit nulla, sed tantum id accidat, quod praeter eius, qui dixit, sententiam interpraetatus verba fueris? Quae igitur sit insania, ubi de rebus conveniat, de verbis lites excitare ac quasi nubes pugnis caedere?! Atqui si accesseris, si amice humaneque, quid sibi homo velit, interrogaveris, verbis explicatis controversiae sublata occasio fuerit omnis. Quodsi insolens omnino sit aliquid, ne tum quidem protinus 35 consultum est, illum rixarum versutissimum seminatorem classicum canentem audire; sed quando dictum est, nunquam populum aliquem in tanta versari luce, ut non sint aliquae errorum nebulae, expenden- dum prius diligenter est, consentiat necne cum ea doctrina, quae est divinis literis comprachensa, ne quando fiat, ut, cum te putas errori 40

cuiquam resistere, veritati resistas. Sed hoc quidem fieri oportere, ut veritati nunquam resistatur, quantumcunque tandem habeat falsi speciem, nemo est, qui non perlibenter fateatur; sed ut ipse id caveas, quum tempus est, id vero tam difficile est factu quam difficillimum. Quamcunque enim doctrinam quisque semel imbiberit, eam non veram esse non potest sibi persuadere, ac proinde quicquid ab ea discrepat falsum esse eique, ne fidem inveniat, resistendum. Quodsi ita comparati omnes sint, ut quicquid novitatem sapiat reiiciant, quisquis fuerit in ecclesia error, extirpari nulla ratione poterit, quin 10 potius ex uno illo pedetentim pullulabunt quam plurimi.

Quid faciendum igitur? Certe illud extra omne est dubium, quod, si ii, qui in erroribus versantur, ita essent comparati, ut vellent patienter ac pacatis compositisque animis ab se dissentientes audire rationumque diligenter momenta expendere, perinde ac si fieri aliquo 15 pacto posset (quicquid tandem videatur), ut errarent, fore, ut plerique revocarentur ab erroribus, sed ideo in iis obstinate perseverare, quod venire in erroris suspicionem ullam nequeant, ut, quicunque aliter docere¹⁾ ac ipsi sentiunt voluerit, extempsu opprimendum indicta causa arbitrentur. Quis igitur non intelligat optimum illis consilium 20 futurum, ut, quicquid audirent a suis persuasionibus alienum, non statim reiiciendum putarent, sed subsisterent nonnihil, atque ita cum animo suo cogitaret unusquisque: „mihi quidem vera videntur, quae hactenus cum vulgo credidi, sed quid, si mihi idem accidat, quod valde multis solet, ut, quod mihi maxime certum esse videatur, in 25 eo potissimum erem? Quidni enim audiam hominem prius? Quidni expendam quod dicit? Pauli praeceptum est 1 Thes. 5 [V. 21]: „prophetias ne spernite, omnia probate, quod bonum est tenete!“ Ac discere equidem perlibenter velim ex te: „quisquis es, qui certissime omnem abs te abesse errorem opinaris — opinaris, dico?, immo et qui 30 plane id vides ac palpas, quanam putas adduci ratione eos posse, qui errant, errare se ut suspicentur utque ob id reddantur paulo ad audiendum attentiores?“ Ea, opinor, quod certum sit nimium multis id accidere, neque iis tantum ex indocta plebe, sed viris etiam eruditissimis (quod infinitae propemodum agitatae inter eos controversiae 35 testantur), ut, cum certissime sese recte sentire arbitrentur, maximis tamen involuti sint erroribus; itaque prudenter facere, qui, cum se homines esse meminerint, ut tam decipi ipsi quam ulli alii potuerint (etsi se²⁾ errare haud intelligunt, quasi tamen errare possint), attentos

¹⁾ A¹: doceri.

²⁾ A¹: se om.

se auditores praebent iis, qui se meliora docere posse profitentur atque id ita faciunt, ut non tamen nisi diligent factu examine admittant quicquam, implorato etiam divino ad id auxilio. Prorsus (inquires) ista. Age vero: apud quosnam valere hoc exemplum rationemque vis? Apud eosne, qui recte sentiunt? Non id vis (opinor),⁵ sed apud eos solos, qui errant. At hoc ipsum cognoscere vellem, qui probaturus sis eam rationem iis magis, qui errant, quam iis, qui non errant? Anne hoc ipso¹⁾, quod errant? At ne intelligunt quidem fieri posse, ut errant; idque adhuc agitur ea ratione, aliquam in suspicionem erroris ut adducantur. Quodsi tam abesse se ab errore certo putant ii,¹⁰ qui errant, quam qui recte sentiunt, immo vero plerunque multo certius, cum *stulto* (ut inquit sapiens [Prov. 12, 15]) *suae pulcherrime arrideant rationes*, sapiens autem quaerat consilium, quae alia sit via agnoscendo errori, si modo in ecclesia sit ullus, equidem non video, quam si generaliter illud statuatur: propterea quod tam proprium¹⁵ sit hominis errare, neminem ex omnibus, qui modo homo sit, tam confidentem esse oportere, ut errare se non posse persuasum habeat utque quicquid tandem in controversiam venerit, arbitretur se frustra ea de re cuiusquam verba auditurum.

Sed haerendum (inquis) in religionis doctrina non est, immo exploratum habendum, quid teneas. Ita est, proptereaque perdifficilis est ad expediendum nodus. Veritati resistere erroremque non agnoscere atque abiicere, si sit qui indicare possit, vehementer malum est. Qui errat autem in erroris agnitionem venire, antequam vel posse se putet errore duci aliquo, ex quo fiat, ut ad audiendum se comparet,²⁵ non potest, sed neque haerere in religionis doctrina licet. Quonam nos igitur tandem filo exitum ex tam perplexis invenerimus ambagibus? Sed abiicienda tamen spes non est, inveniendus est omnino exitus. Ac illud quidem iam omnino certum est, veritati resistendum esse nunquam. Sed ne illud quidem est dubium, qui errat, dum errat,³⁰ intelligere eum non posse, quod erret. Palam est etiam maximum esse ad veri agnitionem impedimentum, si quis vehementer sit persuasus nullo se errore duci, rectamque ad erroris agnitionem viam esse primumque ingressum, si qua erroris incidat suspicio. Quid ergo? Haesitationemne in fidei negotiis perpetuam probemus? Ne hoc³⁵ quidem. Immo vero dandam puto operam, ut scientiam assequamur quam fieri possit certissimam. Quid tandem autem? Cum quis circa rem aliquam et bene persuasus esse possit, id quod res est credens, et male, aliter credens atque est, cumque is, qui bene est persuasus,

¹⁾ B: ipse.

possit et perfecto quodam modo esse persuasus — quod accidit ei, qui certam perspicuamque adeptus sit scientiam —, et imperfecto — quod accidit iis, qui vera quidem ¹⁾ amplectuntur, sed opinione du-
 cuntur tantum, certam autem rationem reddere, quamobrem ita
 5 sentiant, non possunt —, illud constat, in quo certa sit scientia, ut
 veras, constantes infallibilesque causas suae sententiae, quas reddat,
 habeat, eum ea de re adduci iam in dubium non posse aut seduci.
 Ex quo sequitur, quicquid illi des consilii, ut in suspicionem venire
 conetur erroris, id obesse ei nulla ratione posse, iis quidem in rebus,
 10 quarum habeat scientiam; multo autem minus ei obesse possit, qui
 pravis imbutus sit opinionibus. Etenim qui ita errat, ut se etiam errare
 suspectur, iam non omni ex parte errat, sed partim errori, partim
 veritati adhaeret, atque quo magis se veretur errare, eo est veri
 agnitioni propior. Superest ergo videre, quid de iis dicendum sit, qui,
 15 cum veras amplectantur opiniones, rerum tamen scientiam adepti
 nondum sunt. In quibus sane erroris suspitio aliud non est quam qui-
 dam ad errorem accessus, id quod videri non potest per se non malum;
 sed etsi tibi scientiam falso arroges, cum opinionem tantum ha-
 beas, error sit. Atque ut error non potest esse non in malis, malum
 20 est etiam in perniciosi alicuius erroris versari periculo. At vero qui
 opinionibus ducitur tantum neque explorata habet quae tenet, fieri
 potest, in errorem ut seducatur; itaque in periculo versatur, id ut
 accidat — optimum est autem ab omni eximi periculo. Quocirca
 quemadmodum, etsi dolor omnis in malis ducitur, si tamen suscipia-
 25 tur gravis morbi depellendi causa, boni et quidem insignis rationem
 habere videatur, ita, cum opinio infirma quaedam invalidaque sit
 scientia et animi si non morbus quidam, at certe constitutio morbo
 obnoxia, qui suspicionem inieccrit erroris commemoratione tam
 multorum, qui, cum nihil minus sibi persuadeant, in maximis tamen
 30 versentur tenebris, eum in finem, ut certae constantisque scientiae
 adipiscendae viam monstret, is non perniciosum dare consilium, sed
 salutare, ac vehementer necessarium videri debet. Quominus ergo
 vera docere parato negotium facessas unquam, aut necesse est omnium,
 quae venire in controversiam unquam possint in ecclesia, scientiam
 35 consequare quam plenissimam certissimamque — id quod quanti sit
 operis, quis non videat? —, aut certe, si quando quid audieris auribus
 tuis paulo insolentius, antequam damnes, subsistendum paulisper est
 cogitandumque, quam habeas eius rei scientiam.

¹⁾ A: illi quidem.

Ac ne fallaris, vehementem persuasionem certa pro scientia accipiens, quid scientiae, quid opinionis nomine accipendum sit, videntum est; quod ipsum tamen facere nos decet non quasi philosophos, sed ut Christi discipulos.¹⁾ Nihil certius est quam nos (ad religio-
nis doctrinam quod attinet) habere nihil certi posse nisi ex divinae 5
vocis testimonio. Testantur id complura divinarum literarum loca,
sed haec pauca instar erunt plurimorum: David quidem, Israelic
populi rex idemque magni nominis propheta, cum in-
stituisset domino templum constituere, dei tamen in eo divinare vo-
luntatem non potuit; neque vero melius eam Nathan, magnus 10
et ipse propheta, attigit illo, suum ut institutum impleret, hortando,
quippe per quem deus Davidi vetuerit 2. Reg. 7 [2. Sam. 7, 1 sq.],
ne sibi aedificaret templum ullum — quod quidem minime con-
temnendum est exemplum. De Josue Deut. 31 [V. 7 sq.] autem,
qui Moysi successit, testantur literae spiritu illum donatum sa- 15
pientiae eique promisisse deum ad futurum se ei perpetuo. Sed impe-
ratum tamen ei est, videret, ut impleret legem, quam accepisset a
Moysè, neque ab ea declinaret vel ad dextram vel ad levam; et
ratio additur, quamobrem: *ut intelligas, ait dominus, quid factu opus
sit.* Ex quo intelligere licet, ita demum constare nobis aliquid, si ver- 20
bum extet dei. Sed quam disertis verbis id habetur alibi? *Non sunt,*
*inquit dominus*²⁾, *cogitationes meae velut vestrae neque rationes meae
vestris similes, sed quanto altius est coelum terra, tanto supereminent
cogitationes rationesque meae vestras* [Jes. 55, 8 sq.]. Neque vero satis
est quomodo cunque divinis inniti oraculis, sed necesse est ea cognita 25
habere divino spiritu interprete, quippe cum videamus tot dissidentes
de religione sententias vel inter viros doctissimos atque in divinarum
literarum lectione exercitatissimos; testatur enim Paulus 1 Cor. 2
[V. 14 sq.] *unum dei spiritum divinas assequi res neque hominis sensum
ea percipere, quae sunt spiritus, neque posse percipere*, quod videlicet 30
inepta illi videantur, verum spiritu praeditum omnia diiudicare.
Quocirca qui indiget sapientia, eum hortatur Jacobus [1, 5], ut
a deo eam petat. Quibus ex rebus efficitur eum demum divinarum
rerum scientiam habere, qui et solo dei verbo nititur et veram eius
assequutus est intelligentiam non alio quam ipsius dei spiritu inter- 35
prete. Atque hoc quidem totum dabunt etiam haud inviti, ad quos
nostra omnis est oratio.

¹⁾ B i. l.: Divino verbo soli, spiritui, precibus insistendum.

²⁾ A¹ i. .: Isa.

Sed magna hic subest difficultas. Nam plerique quod tenent, persuasum habent id se posse divini verbi comprobare testimonio, atque etiam suae intelligentiae dei se spiritum ducem habuisse ac doctorem; qui tamen toto (quod aiunt) coelo aberrant. Videntur sibi spiritum a deo petuisse ¹⁾, in coquе praeſidium sibi omne collocasse, qui tamen non animadvertisunt se id quavis alia potius in re situm habere quam in eo. Atqui antequam statuere possis certo te spiritum eiusmodi adeptum illiusque ductu quid didicisse, quicquid tale est, ut potuerit tibi quid persuadere aut conceptam iam persuasionem confirmare, —

quod genus est de te aut alio quopiam homine opinio de illius scientia, iudicio, spiritu, sanctitate; deinde eorum, qui tecum sentiunt multitudine, aut eorum, qui te laudant, mirantur, ex te pendent; tum autem temporis diuturnitas, qua invaluit ea quae impugnatur sententia; denique quicquid deus non est neque eius verbum —, ab eo abducere oculos, animum cogitationemque oportet, non secus ac si nihil extaret eiusmodi, tandem autem abiecta quacunque alia spe fiduciaque in unum deum oculos mentemque defigere, ab uno illo pendere atque ita comparatum ab eo spiritum petere. Id si feceris, si frequenter, si serio, si fiderenter, tum demum iure optimo nullo te pernicioſo errore teneri statuere certo poteris; aut, si tenearis, fore, ut is tibi patefiat. Sed haec quidem sunt eiusmodi, ut multo promptius sit ea verbis quam re exprimere — adeo arrogantiae temeritatique obnoxium est humanum ingenium, adeo errori, adeo etiam ad quamlibet nascitur potius fiduciam quam dei. Denique tam vafer, diligens, variisque in- structus artibus S a t a n a s ad fallendum, ut vel, ubi summa omnia feceris, magni tamen sit negotii non alicubi hallucinari. Quod tamen eum in finem a me dictum intelligi minime velim, ut putem divinis in rebus certitudini locum esse nullum — a qua ego sententia tam longe absum quam qui longissime —, sed illud nullo pacto velim, ut qui ad certitudinem nondum pervenit ullam forteque falsis adhuc immersus est opinionibus, scientiam sibi arrogaret, sed eam ut adipisceretur daret operam, et eam quidem operam, quam oportet. Qui semel ad perspicuam certamque pervenit scientiam hortare ²⁾ illum quantum volueris, faciat etiam ipse quantum potest, ut errare se suspicetur, venire tamen in erroris suspicionem nunquam poterit. Exhortationes igitur eiusmodi iis movere suspicionem solis possunt, qui aut errant aut nondum firmam constantemque adepti sunt scientiam; adipisci tamen eam adhuc possunt, quibus cum recta monstretur ad eam

¹⁾ B: periisse.

²⁾ B: horrare.

pervenienti via moneanturque a quibus eos cavere impedimentis decipulisque oporteat, equidem quamobrem quod iis datur consilium videri possit non vehementer utile ac salutare, non intelligo. Quare quo minus iustum reprehensionem quis incurrat ullam veritati opponens sese, sive publice sive privatim, et sive verbo sive scriptis, vehementer 5 suaserim, ut, quiequid de religione sentit, examinaret singillatim, quibus rationibus adductus persuasum id haberet, quam diligenter quamve certo spiritu divinas excusserit literas, quam circumspecte prudenterque ab omni prorsus re, quae neque deus sit neque dei verbum, oculos deiecerit; tum autem, qua fiducia preces ad deum fuderit, 10 denique, quam certam habeat rem quamlibet. Sed ut feceris haec omnia quanto maximo potueris studio, cum neque ingrata deo esse unquam possit modestia neque displicere preces eius, qui non casset petere maiore in dies sese donari fidei certitudine, tamen, si quid novi proptereaque falsi atque impii tuas verberare aures videatur, adhuc 15 optimum factu arbitrer, ut, antequam te obiicias, subsistas nonnihil cogitesque cum animo tuo etiam atque etiam, quam exploratum habeas falsum impiumque illud verbum esse, ac denuo precibus a deo contendas ardentissimis, ut, si in recta sis sententia, in ea te magis ac magis confirmet, sin humanitus tibi quid contingat, oculos tibi ita 20 aperiat tantumque impertiatur luminis, ut agnoscere errorem possis atque abiicere. Nam *si nos mali cum simus* (ut ait dominus [Matth. 7, 9—11]), *ita sumus affecti, ut bonis rebus donemus filios nostros, neque, si panem petierint, lapides, neque serpentem, si petierint piscem, quid de coelesti patre censeamus?* Eumne, cum nunquam cessemus ab 25 eo veri petere certitudinem, desiderio videlicet accensi eius satisfacienti voluntati veritique, ne qua fiat, ut per errorem hostes fiamus veritatis, eumne (inquam) censeamus pro veri certitudine errores, pro luce tenebras nobis immissurum? Quam esset hoc ab infinita eius bonitate atque adeo a certissimis eius promissis alienum! 30

Accedit et illud, quod, cum (ut dictum est)¹⁾ certi habere possimus nihil nisi a deo docti neque precibus praescribere deo tempus, intra quod nos doceat, possimus, ut oculos a rebus omnibus, quae deus non sunt, abduxeris, ut omnem in deo collocaveris fiduciam, adhuc tamen fieri possit, ut nondum sis a deo edoctus, sed per eum ipsum, quem 35 pro seductore habeas, docturus te sit; nam si te quidem iam docuerit, tantum etiam addiderit lucis certitudinisque, ut haesitationi nullus sit relictus locus, tantum cavendum est, ne tibi fucum faciat *S a t a - n a s* — meminisse oportet, quantus ille veterator sit, quam belle

¹⁾ Cf. p. 21, 33 sq.

sub angeli lucis (ut apostoli [2. Cor. 11, 14] verbis utar, *persona* imponere noverit — exploratumque habendum est neminem sibi ab eo plus satis cavere posse. Valeat autem vox illa: *vetus est error iam diu ac saepe confutatus — quid, si*¹⁾ *adhuc male defensa causa est?* Quid, si hactenus et oppugnatoris et propugnatoris partes unus egit *S a t a n a s?* Sed age: *sit*²⁾ *ita sane, saltem certe, ut tuo exemplo ad eam, quae omnino necessaria est, facilitatem eos provokes, qui errant; quo minus sint ad eos, qui se docere velint, obstinati, utere ea comitate, ut prius audias intelligasque, quam damnes.* Saltem *ut querelae ansam omnem adimas, quasi indicta causa rem reiicias.*

Quid? An forte re saepius excussa minus fiet veritas conspicua, ac non magis ac magis in dies certa atque illustris? Proclivius quidem nihil est quam litem serere, at coepita cum fuerit, haud tam facile est finem invenire. Itaque appositissime *S a l o m o n* Pro. [verb.] 17 [V. 14] *eum, qui litem movet, ei comparat, qui aquis viam aperit* (intellige autem quasi magnum aliquod amplumque in stagnum collectis). Nam initio quidem contemnenda res videtur, at viam sibi illa magis ac magis amplam ac profundam facit viresque maiores comparat, dum aggeribus late abruptis quicquid obviam fit perdit, fossas 20 cavat, agros glaria colluvieque obtegit, arbores evellit, aedificia solo aequat atque horrendum prorsus aspectum praebet. Ita ex parvis contemptissimisque controversiarum initiis videmus tandem mundum dissidiis, calumniis, maledictis, clamoribus repleri, ut qui non putat a movenda lite nisi plane coactum³⁾ cavendum sibi tanquam 25 maximo a malo aut nihil prorsus videre aut ecclesiae salutem ne quidem pili facere videri possit.

Quare etsi tandem compertum omnino sit, falsum esse id quod spargitur, adhuc tamen, antequam litem movendam ullam putas, quanti ea res sit, videndum est. Nam *de inanibus quidem quaestionibus* 30 *praeceptum extat P a u l i* Tit. 3 [V. 9], non ut refutemus quicquid assertum fuerit falsi, sed *eas ut vitemus*. Quare id unum faciendum putem, ut avocentur animi a curiosis eiusmodi nulliusque pretii quaestionibus, non propterea quod falsa dicantur, sed multo magis ne bonas horas male perdant, praeterquam quod saepe fiat, ut, dum 35 levissima de re agitur, in hanc aut illam partem ab ingeniosis contentionis calore perturbatis ea temere afferantur, quae, cum maioris sint momenti, doctrinae puritatem non parum labefactent.

¹⁾ B: *sit.*

²⁾ B: *si.*

³⁾ A: *coacto.*

Accedit, quod non minus facile ad probra, maledicta rixasque veniri possit, de asini umbra si sit lis¹⁾ , quam si maxima quapiam de re fuerit, a quibus malis magnopere Christianum pectus decet abhorrere. Sed hoc opus hic labor est, quae inutiles sint quaestiones ab iis, in quibus damnosus error sit, videre. Nam quicquid in mentem 5 venerit, statim Satanas dat operam, ut rem maxime gravem esse persuadeat, ut, nisi exploratum sit quid teneas, constare salutis spem non posse arbitrere. Evidem ita sentio, qui non vana curiositate aut ambitione adductus, quo videlicet argutus evadat divinis de rebus disputator, sed vera erga deum pietate, neque frigidissimo 10 suae salutis desiderio in divinarum versetur lectione literarum, ei minime difficile fore cognitu, quae fuitiles inanesque sint quaestiones, quaeve haud indignae, quae explicentur. Sed tamen propterea quod multi hoc in genere non sine magno ecclesiae incommmodo a scopo longe aberrant, haud ab re fuerit aliquam investigare rationem, 15 eamque certam, cuius ductu discernere inter has et illas quisque possit absque errore.

²⁾ Igitur certum illud est: si quid unum sit, ad quod tanquam ad finem ac scopum omnis, quae de Christiana religione est doctrina, pertineat, quae res (cognita cum fuerit) nullum ad eum 20 finem usum adferre possit, ea de re inanem quaestionem omnem futuram. Quare sit necne finis quispiam eiusmodi, et, si est, quisnam ille sit quaeque nos ad eum ducant, videndum est. At Joan. 20 [V. 30 sq.] quidem non modo finem esse talem, sed etiam quis sit, testatur his verbis: „multa quidem et alia edidit Jesus signa, quae non sunt 25 hoc libro comprehensa; sed haec quidem literis sunt prodita, ut credere-³⁾ tis⁴⁾ Jesus esse Christum, utque credentes propter eum vita potiremini sempiterna“⁴⁾). Quibus verbis satis perspicue palam nobis fit, Christianae doctrinae finem ac scopum esse aeternam vi-³⁰ tam; ergo quicquid ad aeternae vitae adceptionem ulli esse usui po-³⁰ terit, id utile cognitu dicendum erit, quicquid autem ad id conferre nihil possit, contemnendum. Quid? (inquieris), ergone honoris dei gloriaeque nulla hoc loco fiet mentio? Respondeo: quaecunque ad honorem pertinent dei, eadem cognita nobis sine dubio ad salutem conferunt omnia, ipsaque in salute nostra dei honor cernitur maxime.³⁵ Ergo si, ut aeterna vita potiamur, quicquam est, quod nos facere

¹⁾ Cf. A. Otto: Die Sprichwörter usw. p. 41 (Apuleius: met. 9, 42 et al.).

²⁾ B. i. l.: A curiosis quaestionibus abstine, sectare utiles quales, quaeque utraeque.

³⁾ B: credatis.

⁴⁾ A¹, B: Christum dei filium utque credentes vitam per eum consequamini.

oporeat, cum, nisi id ita fieri oportere didicerimus, facturi id non simus, necesse fuerit id nosse. Quoniamque legem dedit deus, quam qui numeris omnibus non implet, ei sempiterni exitii poenam constituit — quam legem cum ~~implete~~ homo nequeat sitque aliud quid, 5 quod si faciat salutem obtainere tamen possit, intelligat oportet, et se satisfacere legi haud posse et quid illud sit, quod, si fecerit, saluti ei sit futurum. Cumque illud sit: si persuasum habuerit, dei filium hominem factum suorum delictorum poenas patri persolvisse ac se eius sanguine a peccati labe omni mundum esse redditum, sed requiri 10 tamen a nobis vitae sanctitatem atque innocentiam, non ut ea freti salutem nobis promittamus, sed ut mores nostri sint, qui dei filios ac servos tanto pretio redemptos deceant — cum haec (inquam) ita se habeant, et promissiones de Christo habere cognitas oportet, nec, quibus in rebus vitae sanctitas innocentiaque sit posita, igno- 15 rare licet. Quoniamque multa sunt, quae et quasi manuducere nos possunt ad collocandam in Christo salutis nostrae spem implendamque (quoad eius fieri potest) dei legem et sive¹⁾ impedimento sive morae²⁾ esse, quae illa sint, quae aut conferant aut ob- 20 sint, vehementer utile est cognoscere. Persuadet autem nobis, ut spem in deo nostram collocemus, eiusque in nobis accedit amorem, quo adducti eius parere mandatis satagamus cognita eius natura, non quemadmodum eam nosse volunt philosophi, subtiliter de ea ut argutentur, sed ut intelligamus, quam sit supra omnem cogitationem sapiens, bonus, clemens, misericors, quam ad unguem suis satisfaciat 25 promissis. De eiusmodi eius natura testantur eius opera; mundi qui- dem etiam eorumque, quae in mundo continentur, omnium creatio, sed praecipue exempla, quantae curae ei fuerint, qui pio sanctoque timore eum coluerunt, ut iis necessariis eorum temporibus opem ferret, ut eos a mundi Satanae que insidiis tutaretur; tum 30 autem quot quantorumque delictorum reos, postquam poenituisset, erexerit servaveritque; alioqui autem quam acrem peccati hostem semper se ostenderit, aliaque eiusmodi — addita igitur eius naturae notioni promissorum saepissime repetitorum recordatio fidem vehementer confirmat roboratque ac³⁾ nos vitae emendationem ut serio 35 instituamus, magna vi impellit. Eodem etiam pertinent vaticiniorum sive prophetiarum explanationes, eorum praesertim, quae ad prae-

¹⁾ B: sine.

²⁾ B: mora.

³⁾ B: at.

sentia referuntur tempora; quae cum divinae providentiae maxime illustre sint testimonium, ad animorum confirmationem mire valent.

Quaecunque igitur res eiusmodi attingunt, ea cognitu vehementer sunt utilia dignaque imprimis, quae omnium terantur sermonibus domi, foris, privatim publiceque. Quoniamque eorum, quae paulo 5 ante dicta sunt, praestare nihil possumus nisi dei adiuti ope et spiritu, hancque opem et spiritum vult deus ab se peti et huiusmodi est dei voluntas cognoscenda tenendaeque promissiones, si petierimus ea nobis datum iri, atque omnino, quae sit dei invocandi et gratias ei acceptorum beneficiorum agendi ratio, non ignorandum. Contra 10 magno nobis impedimento est ad ea omnia, si de dei natura eiusque voluntate deque eventu omni aliter iudicemus quam ex ea doctrina, quae est divinis literis prodita. Impedimento est naturae nostrae corruptio, quae a dei iussis institutisque mentem animumque studia ad contraria magna vi abducit rapitque. Quare cum nobis necesse 15 sit perpetuo bello ingenito reluctari vitio, quo naturam divinae subiiciamus voluntati, magnopere etiam necesse est cognitum habere et hoc originis vitium et quicquid ad id emolliendum domandumque sacris docemur voluminibus. Quoniamque haud satis est, si quisque se ipse curae habeat, sed rationem habere oportet unumquemque¹⁾ 20 et pro spiritus mensura, qua donatus est, et vitae genere, ad quod est vocatus, ecclesiae omnis neque eorum tantum, qui sunt adhuc in vivis, sed et posteriorum, quicquid est eiusmodi, ut minus facilem reddere possit expeditamque ullius utilis ad vitam doctrinae adipiscendae viam, aut occasionem praebere possit eam vel deserendi vel minoris 25 quam par est faciendi — quid tandem illud sit, ne ignoretur, plurimum refert. Quandoquidem etiam monent nos literae maximum versutissimumque nobis esse adversarium, qui et hinc nomen acceperit, qui sine cessatione ulla insidias nobis machinetur, quibus praecipites agat et a deo avertat, quis dubitet maximo nobis usui futurum, eius 30 probe cognitas habere artes, et, qua sint prudentia declinandae, intelligere?

Denique utilis doctrina esse non potest, nisi usum habeat aliquem, quod, si sola in speculatione sit posita, nullam in actionem emergens, inanis futilisque habenda est. Immo vero ne omnis quidem doctrina, 35 quae ad salutis adceptionem pertinere aliquo pacto possit, in utilibus habenda est, ut vel expeditat eam curiose admodum tractare vel, si oriatur dissensio, magnopere, ut quid tenendum sit exploratum habeamus, laborandum sit. Sed illud accedat oportet, ut alia non sint

¹⁾ A, A¹: unumquenque.

praeterea, quae eundem nos ad finem satis possint commode perducere. Quod ex eo cognosci potest, quod, cum persuasum habere nos oporteret **J e s u m** esse **C h r i s t u m**, eum, qui fuerat per prophetas praenuntiatus, eoque spectarent signa ab eo edita, ut agnosciri inde, quisnam¹⁾ esset, possit, haud fuerunt tamen mandata literis omnia, sed tot solummodo ac talia, ut inde, quis esset, promptum esset cognoscere. Quodsi contenderet quispiam, dominum signum aliquod edidisse, cuius iis libris, quos de eius vita ac rebus gestis habemus, mentio facta sit nulla, haud esset operae pretium certam rei veritatem perscrutari aut ea de re litem movere, propterea quod, ut constaret rem ita gestam fuisse, eius rei nullus alius esset fructus, quam ut testaretur **J e s u m** a deo fuisse atque eum, quem se ipse faceret — quod tam plene testantur alia miracula quam plurima extra controversiam omnem posita, ut certitudo maior ne optari quidem possit; contra etiam, quanquam nulla esset eius miraculi fides, nihilo minor esset aliorum signorum, quae sanctissimi scriptores literis prodiderunt, authoritas. Quo fieret, ut, sive crederetur miraculum illud sive minus, nihil nobis neque accederet neque decederet. Quandoquidem etiam si religionis doctrina absurdum aliquid habere videatur aut pugnantia ponere, id, quominus eam amplectantur, qui ab illa alieni adhuc sunt, est impedimento, quicquid ad tollenda absurdia illa conciliandaque loca, quae pugnare videntur, pertinet — et id sine fructu esse non potest, nisi fortasse conciliationes eiusmodi magnis controversiarum dissidiorumque turbationibus redimendae sint.

Rationibus ergo huiusmodi videntur utiles quaestiones ab inanibus nullo dignosci posse negotio, tum scilicet, quum nondum sunt iudicia studiis contentionumque calore perturbata quumque nondum coeptum est de iis tanquam gravibus de rebus agi; at quum quodam quasi fascino tenentur homines, iam ingenita superbia, odia, indignationes, erroris consuetudo ac **S a t a n a s** iudicium non sinnunt suum satis implere officium. Quis enim nostrum non summopere miretur hodie, tanta animorum contentione litigasse veteres, quando celebranda esset paschatis (ut vocant) dies? Nonnullisque aliis de rebus admodum levibus? Atqui tum tantum non de summa rerum agi videbatur. Nos, qui in illis iudicio utimur libero, perspicue videntur, quam indigna res fuerit scindi dei ecclesiam quasi in sectas propter tam leves causas. Meum igitur tale est consilium, ut, quam primum intelligis falsi aliquid doceri, antequam ad contradicendum te compares, diligenter expendas, num forte id nullius aut parvi sit

¹⁾ B: quinam.

momenti, atque eiusmodi si fuerit, aut litem ea de re moveas nullam, aut ut pro opportunitate, quam tibi permiserit locus, tempus, personaque tum tua, tum eius, quocum¹⁾ res sit, tantum ab eiusmodi speculationibus hominem ad graviora dehorteris idque facias quanta maxima fieri possit dexteritate, ita, ut nulla inde sequatur animorum 5 permotio. Sed vera ratio ab inanibus quaestionibus hominis abducendi est: si illi, quorum munus est aut populum instituere aut in scholis res divinas tractare, quique ad scribendum se conferunt, omissis curiosis quaestionibus inanique ingeniorum ostentatione abiecta iis solis insistant ipsi, ea urgeant, quae pertinent ad firmandam 10 fidem, ad vitia extirpandum, iniiciendum dei timorem, alendam pietatem, consolandos afflictos melioremque in spem erigendos et eos, qui fratrum nomine censeri volunt, in fraterna charitate dulci cum animorum inter se consensione retinendos atque id genus alia. Neque vero haec sunt eiusmodi, ut cito vilescere quasi minus quotidiana de- 15 beant. Primum enim, etsi ipsa quidem summa capita minime multa sunt, at patent quam latissime. Deinde varietate tractationis facile tolli fastidium potest omne, praesertim si sedulo animadverterint evangelici praecones, quibus rebus, quo tempore populus indigeat maxime, ut, si rebus secundis efferatur luxuriaeque habenas laxet, 20 ipsi propheticis comminationibus perterrefaciant animos in ordinemque redigant. Si afflictio premat, consolationibus succurrant; si otio torpeat, ad honestas hortentur occupationes; si rei faciendae nimis videatur intentus, moneatur brevitatis huius vitae et a nimia illa deducatur cura — atque ita quae cuique tempori maxime convenire 25 videbuntur afferant.

Quanquam quid nimis quotidiana appellemus ea, quae vix unquam minima parte imprimi animis nostris possunt? Ut necesse sit tempus deesse argumento semper, tempori autem argumentum (atque intra praedictos quidem limites) deesse possit nunquam. Illud autem vide- 30 tur movendis inanibus quaestionibus occasionem saepe praebere posse, si sacris populo scriptis exponendis quasi legem quandam sibi indicat aliquis super quoque verbo absque discrimine multum immorandi. Quod nunc plerique videntur facere. Cum enim utilia multa quae dicant non semper suppetant, necesse est curiositati laxare vela. Sunt forte, 35 qui, cum et rerum abundant copia et pro ingenii dexteritate undecunque quidlibet dicendi arripere occasionem possint, sine reprehensione nullum non locum fusissime tractaverint, sed (ut est in

¹⁾ A, A¹, B: qui cum.

proverbio¹⁾ non omnibus datum est adire Corinthum. Quorum non tam ampla est suppellex; ii multo prudentius fecerint, si conentur quod praestare possint. Ubi multa suppetunt, quae operaе pretium sit audire; dicant multa, si locus pauca suggerat, ne pudeat parvo 5 pedi parvum induere calceum et maiores facere progressus. Quid referat autem, si, cum in unum evangelicae historiae caput viginti haberis conciones, proximum non plus una enarraveris totum? Non omnia omnibus locis docere voluit spiritus sanctus, sed aliud alio; quare nec omnis tua eruditio uno est loco effundenda, etiam si non 10 inepit possis. Quam absurdum est autem, ut malis ad futilia commenta descendere aut ea inculcare, quibus iam plenaе omnium sint aures, quam non videri satis multa ad cuiusque verbi explicationem afferre! Peccant in eo aliqui inepta quadam copiae ostentandae libidine, aliо exemplo, magis attendentes, quid alii faciant, quam quid 15 factu opus sit.

Multo etiam maior est occasio curiosa inquirendi iis, qui sacros libros in scholis exponunt. Cum enim multa iam extent in eos commentaria, quae possent ipsi etiam studiosi perlegere, nolintque doctores inanem aut parum necessariam suam videri operam, ut alienas tandem recitent expositiones, meditationes, argumenta, ipsaque verba, sed aliquid semper habere, quod studiosi in commentariis non invenerint — praeterquam quod res cogunt suas mutare sedes, quae uno loco sunt disputata in alium comportantes —, quo suum commendent acumen, aut excogitant obiectiones, quas solvant, aut nova 25 fingunt verba novasque loquendi formas, aut novas ponunt quaestiones. Praestaret profecto nullos esse doctores quam ullos tales; quid²⁾ enim fecerint aliud, quam ut theologicum studium in sophisticam rursus convertant vanitatem?! Quid igitur faciant?, inquires. Quid? Profecto quidvis malim, quam ut sic otio abuterentur. Quid autem 30 velim aliud, quam ut quae semel bene, commode atque opportuno loco dicta sunt, ea ne depravarent, ne perverterent, ne inanibus quaestionibus tenebras offunderent? Illis et fruerentur ipsi et paterentur frui alios. Ab aliis bene dicta referre quam suum ostentare acumen mallent. Si quid autem praetermissum fuisset, sicubi viderent ipsi quod priores 35 non vidissent, in eo suam commendarent diligentiam. Quod peius est autem, non satis est multis, quod viva voce sic doceant, sed volunt etiam editis magnis voluminibus extare sua commenta, ut amplior sit in dies argutandi seges. Quot extant enim iam in Pauli ad

¹⁾ Horatius: ep. I, 17, 36 (A. Otto: Die Sprichwörter etc. p. 92).

²⁾ A: aliquid.

R o m a n o s epistolam commentarii ?! Quotidie prodit in lucem novus aliquis; quisquis enim eam in schola aliqua cum commendatione exponit, vult commentarium edere. Quanquam si quae ipse commodius explicat quam alii aut quae addit de suo colligas, perpauc a sint. Alia erunt eadem, quae priores aut eundem in locum scripserunt aut 5 alibi tractarunt. Cumque de industria abstinere velint posteriores priorum verbis illique plerunque praeoccupaverint commodissimas quasque loquendi formas, quae plus redolerent spiritus plusque afficerent, hisce necesse fuerit uti minus commodis et quae inanem tantum redoleant ingenii ostentationem nullumque in animis aculeum 10 relinquant. Qui iudicio falluntur videnturque sibi non inutilem navare operam, cum eos commonefeceris, est quod etiam ignoscas; sed quos ad scribendum ostentatio impellit et ambitio, eos ego inter praecipiwas ecclesiae pestes numerare non dubitaverim, quippe qui non alii quam S a t a n a e suam scelestissime locent operam. Sed 15 iam ad reliqua pergamus.

S a t a n a e stratagematum liber secundus.

De inutilibus quaestionibus, qua ratione ab utilibus discerni possent et ut vitare eas oporteret, superiore libro dictum est; nunc, si res, quae in controversiam vocatur cuive contradicitur, haud levis 20 constiterit momenti esse, quid facere pium hominem deceat, sequitur, ut dicendum esse videatur.

¹⁾ Atque hic quidem, si S a t a n a e aures patefeceris, dubium non est, quin datus sit operam, ut inde ad sua consilia magnum fructum capiat. Ita, ut error ille non quidem extorqueatur, sed late 25 spargatur atque ut quam plurimorum praeterea sit quasi semen, ut inde lites, discordiae, contentiones, sectae, vastitates, incendia oriantur maxima. Itaque quantum facere enitique poterit, dabit operam, nulli moderato, circumspecto gravique consilio ut sit locus, sed ut omnia temere, inconsiderate fiant nulloque ordine. Quid porro faciet hic 30 C h r i s t i a n u s prudensque ²⁾ animus? An sibi scilicet ei obsequendum putabit? An eum sibi deliget ad sequendum consiliorum suorum ducem autoremque? Ac non potius summa animi contentione videbit, ut omnia fiant quam prudentissime? Adeo ut ne unum quidem verbum (si fieri possit) nisi summa ratione limatum exeat? An non ex- 35

¹⁾ B i. l.: In magni momenti controversiis actus Satanae.

²⁾ B: prodensque.

pendet etiam atque etiam, quid factu opus sit? Hic, hic prudentia opus est. Principiis obsta!, dum tenuis est flamma. Quodsi ei quid temporis permiseris atque adeo ligna etiam contuleris, quis demum extingue incendium poterit? In tempore, inquam, praevidenda haec sunt. Si quidem impii quid audieris, quam putas fore in corde tuo S a t a n a e orationem? Tentabit forte, num et apud te in gratiam errorem possit ponere; sed si hac fores clausas offenderit aliaque aggrediatur via: hem scelus (inquiet), hem hominem dignum, quem terra vivum absorbeat, cui potuerit tam nefandum verbum excidere, dignum, quem de coelo descendens ignis corripiat absumatque, hominum omnium, qui unquam nati sunt, nequissimum impurissimumque, haecne quemquam designare aut cogitare? Qualibus meditationibus si locus sit, quid feceris dixerisve, quin sexcentorum malorum origo sit et causa, heus tu, illud tibi persuadeo, haud esse talium cogitationum authorem dei spiritum, sed S a t a n a m. Cogitationes eiusmodi haud idoneae sunt, quae tollant malum, sed quae adaugeant magis ac magis et deploratum reddant; malo ut medeare, aliud facto est opus.

Ac primum quidem qui scis, an forte hic (quicquid videatur) unas sit ex dei electorum numero, quem ipse deus cadere quidem siverit suo quodam occulto, sed sapientissimo amantissimoque consilio, ut eum rursus multo maiore erigat cum gloria? Quem si id esse intelligeres, ergone in eum, qui esset ad possidendum electorum gloriam regnique haereditatem coelorum destinatus, in fratrem tuum, in C h r i s t i membrum, in dei non modo servum, sed etiam filium cogitare quicquam posses inhumanius? At enim (inquires) hac quidem ratione et magistratum furibus, latronibus, sicariis, aliisque facinorosis hominibus oportebit parcere, quippe cum et illi omnes ex electorum esse possint numero, ad sanitatem olim reddituri. Respondeo: pius sapiensque magistratus, quum istos supplicio adficit, haud ullis indulget in eos odiis, sed officium, ad quod vocatus a deo est, exequitur; cuius voluntati cognitae, quicquid ei sua dictet ratio, parendum nihilo minus esse intelligit — quemadmodum et A b r a h a m u s deo iubente I s a a c u m¹⁾ filium suum charissimum, pariter atque innocentissimum, paratus erat immolare (1 Mos. 22, 1 sq.). Interim in eos, qui morte sunt multandi, humanitatis officium nullum praetermittit. Sed addes: ergone poterunt eius, qui deum amet, aures ipsum in deum execrandas audire voces ac, quasi nihil se attingerent, non commoveri? Ego vero pium hominem commoveri ac vehementer commoveri volo, sed permotio- nem eam velim esse zelum non praeccipitem temeritatisque plenum,

¹⁾ B: Isaac cum.

sed ratione moderatum optima, cuius non S a t a n a s esset author, sed spiritus sanctus. Si tibi frater sit, quem amore prosequare minime vulgari, aut, si mavis, filius, ne eius quidem periculosum casum videre possis, quin (praesertim si vulnus ex eo grave acceperit) magnopere commoveare; sed qualinam tandem motu? An quo in eum asperis 5 incitere verbis, ut eum maledictis obruas ac probris? Immo vero accurres erigesque eum dexteritate maxima. Jubebis bono esse animo nihilque praetermittes, quod ei levare aut certe lenire dolorem possit. Nulli parces labori, vigil assidebis noctes integras. Quodsi dolor ex vulnera morosulum reddiderit, nihil propterea decedet de tua summa erga 10 eum charitate. Persimilem ergo velim animi tui permotionem esse, ut dolorem accipias tu quidem ex fratris casu, doleas offensum deum, doleas eorum, qui ab eo prava docti sunt, vicem, propter quae eorum in periculo versetur salus. Sed doloris istius fructus sit, ut coneris, quantum potes, malum aut tollere aut minuere, ac tanquam in re, 15 in qua errari sine maximo nequeat periculo, ut videoas etiam atque etiam, ne facias aut dicas quid, cuius causa accessionem accipere malum possit, immo vero cuius ante certam fructus spem non videris. Velle etiam, redderet te idem dolor sollicitum adeo, ut observares diligenter, quod factum tuum aut verbum, cuius boni fuerit cuiusve 20 mali causa, atque ita te comparares, ut, si quando animadverteres quod bonum in finem fecisses, male cecidisse, paratus esses vel cum existimationis tuae iactura errorem corrigere.

Tria porro videntur spectanda: quae sit eius ratio habenda, qui errores seminat; quae eorum, qui assenserunt erroribus; postremo, 25 quae eorum, quibus periculum est, ne errorum obsit contagio. ¹⁾ Ad erroris authorem quod attinet, principio, quem tibi finem consiliorum tuorum omnium proponas ac scopum, etiam atque etiam videndum est. Plerique excedentes, quam perniciosa res sit in religione error, proptereaque quantopere noceat dei ecclesiae is, qui errores spargit, 30 nihil satis atrox in eum designari posse putant; itaque ad primum quodque verbum in convitia probraque erumpunt atque omnia implent clamoribus. In quo mireris, quantum sibi placeant quamvis egregie se tueri C h r i s t i causam arbitrentur. Neque sanc apud eos multum interest, sive per ignorantiam falsum aliquis doceat, sive 35 ut suae serviat libidini; quinimmo perinde ac si compertum haberent nihil unquam eiusmodi nisi malitiose fieri, neminem nisi tanquam malitiosum seductorem tractant. Hinc illae verborum formulae: „non

¹⁾ B. i. l.: Erroris author tractandus leniter et amice.

A contius.

puduit impurissimum suem ¹⁾ hoc et illud effutire; nihil sibi reliqui facit callidissimus versipellis, quo simplices suo conficiat veneno[“], atque aliae id genus multae, quarum copia mirum, quantopere redundant quidam. Quodsi quis vera piaque se docere arbitretur ac bene 5 sancteque facere, proptereaque, quibuscunque rationibus potest, suos persuadere conetur errores, plurimum etiam laudis sibi deberi putet. Quocirca in eum si irrueris ac malitiose, impudenter seelerateque facere contenderis, maximam sibi fieri putabit iniuriam. Itaque commovebitur incendeturque ira atque omnino certum illi fuerit erro- 10 rem tueri, iniurias non tantum propulsare, sed cumulate etiam re- pendere. Tum autem accident contraria hominum studia omniaque contentionibus, rixis clamoribusque turbabuntur, ut boni sequuturum sit nihil, mali autem plurimum. Quare ut tibi esse scopus debeat, ne iustum meritamque effugiat animadversionem is, qui errores semi- 15 nat, multo tamen aliter tractandus is esset, qui falsus falleret, atque is, qui malitiose id faceret, neque vero malitiae sumenda poena esset, nisi de malitia constaret prius, atque in dubio quidem bene constituti esset animi, iudicio benignorem in partem inclinare, ut errorem subesse quam malitiam interpretari mallet. Quin etiam cum fere 20 magna odia incurrere hominum soleant ii calamitatesque magnas sibi accersere, qui nova invehere conantur dogmata, miro ingenio sit oportet is, qui hominum in se odiis insectationibusque excitandis voluptatem capere possit ullam, ut quemquam id facere credere nemo debeat, nisi vehementer magnis coactus conjecturis. Atque error si 25 sit, non malitia, equidem ita sentio, si quicquam est, in quo clementiae ullus esse locus debeat, hoc in genere debere. Est quispiam dei timore praeditus; quae vera salutariaque arbitratur, ea dat operam universo hominum generi, si fieri possit, ut probentur — hic, si hominis spectes animum, an quicquid in eum designaveris durius, non inhumaniter 30 crudeliterque factum videatur? Is a deo meliore vel ingenio vel iudicio donatus non est, neque sane maiore spiritu; illi igitur si succenseas, non tam illi quam deo ipsi, qui non meliore eum iudicio munierit, succensere tu quidem videare.

Quodsi fructum spectas, nihil conduit (ut dictum est ²⁾) minus quam irac, indignationes, criminationumque ac convitiorum plenae insectationes. Sed si dolus malus insit, equidem lubens fatebor nullam animadversionem nullamque poenae severitatem excogitari posse tantam, ut non sit tanta sceleris immanitate multis partibus minor,

¹⁾ B: suam.

²⁾ Cf. p. 33, 10 sq.

ut quempiam nihil dei reverentia, nihil populorum salus moveat, sed, dum suaе satisfaciat libidini, omnia susque deque habeat. At vero ut magna quis dignus animadversione sit, haud expedit tamen statim in eum pro meritis animadvertere. „*Quidvis mihi licet* (ait apostolus, 1 Corint. 6 [V. 12]), *sed non quidvis expedit.*“ Quare videndum est 5 etiam atque etiam, quid expedit maxime, quam haberi personarum rationem oporteat, quid locus postulet, quid tempus — quae videre ira aut alia quapiam permotione turbatus animus non potest. Ira quippe caliginem oculis offundit, hebetat iudicium, turbat depravatque, deinde deterima est ad res omnes omnique tempore consiliaria. Dignus 10 sane sit quispiam, qui lapidibus obruatur, qui frustratim laceretur totus, — iudicio id fieri poterit magistratus sine ira, sine insultu, sine convitio; hisce enim affectionibus omnisque recti iudicii veris hostibus quid est opus? Fietque multo maiore et gravitate et fructu, ac videatur non ab hominis libidine, sed a ratione ipsa potius profectum. Quare 15 etiam severitatis illius exemplum multo maiore vi hominum imprimitur animis. Curare autem haec oportet, ut qui seducebat populum, ne seducat amplius patiaturque veritati locum esse; qui seducti fuerant, ut ad sanitatem redeant, qui sani adhuc sunt, ut sint adversus erroris contagium praemuniti. Addendumne sit etiam, ut iusta animad- 20 versione quasi freno quodam male feriatorum ingeniorum cohibeatur licentia, quominus quicquid in buccam venit, effutiant, postea videbimus. Fieri etiam potest, ut quosdam velit deus obiurgari acerrime, ut in novissimo die et minus excusationis habeant et maiorem subeant iudicii severitatem; verum ut nemini ex omnibus, qui talium sint 25 in numero, compertum esse potest, ita nemo est, cui sit eiusmodi habenda ratio. Si quos voluerit deus ita obiurgari, excitabit etiam qui id faciant; tantum cavendum est, ne nos a S a t a n a seduci nobisque eius instigations pro spiritus sancti obtrudi afflatibus sinamus.

30

Sed ut, qua ratione malitiosum seductorem a seducendo populo abducere possis, intelligas, considerandum illud est, qui tantum scelus admittere in animum induxit, eum oportere egregie impium esse atque omnis timoris dei expertem. De eo igitur sive praesente sive absente si ea dixeris, quibus sit dignus, si eum suis depinxeris 35 coloribus atque is mox abstinuerit, quid illud erit? An non videbitur palam fateri, quae crimina ei adscripseris, eorum se omnium reum¹⁾ esse? Tunc²⁾ igitur ab homine, in quo dei timor nullus sit, tantam

¹⁾ A: rerum.²⁾ A¹, B: Tu.

tibi promittere animi moderationem possis? Tantam remissionem? An non verisimilius est multo, fore, ut crimen omne depellere ab se conetur multoque plura in te conferat? Non potius die noctuque suum fatigabit ingenium mendaciis calumniisque excogitandis, quibus 5 tuum infamet nomen? Quid est autem a vero tam alienum, ut non id astuta oratio probabile videri faciat? Cumque hinc inde crescant paulatim irae atque odia, cum audiantur utrinque vehementes quotidie criminaciones, scindatur populus studia in contraria, quid asse- qui inde possis, cuius sani iudicii hominem non vehementer poeni- 10 teat? Si qua igitur spes est (quae tenuis est) hominis eiusmodi ab incoepio avocandi, haud est in eo sita, si eius prodas accusesque maliti- am, sed in eo potius, si fraudem malitiaeque omissa mentione omni veritatem primum ita tueare itaque perspectam reddas, ut palpari 15 pene possit; deinde ut id facias dexteritate mansuetudineque summa — nam cum perdifficile impetratu est ab homine scelesto ac nefario, ut victus videri velit atque errore lapsus, tum vero inepte speraveris fore, ut videri velit etiam per summum scelus sciens ac prudens fu- cum populo fecisse. Sed et iis, qui seducti sunt, ab¹⁾ errore deducen- 20 dis, quid conducant probra in erroris authorem iacta, equidem non video. Fere enim fit, ut qui eiusquam dogmatibus assentitur, simul eum charitate quadam complectatur, veneretur, laude atque honore dignum iudicet, ut, si de honestare eum convitiis institueris, insignem te illi facere iniuriam dicturus sit, alienoque propterea abs te animo futurus. Quis autem nesciat benevolentiam aut odium aliasque animi 25 permotiones plurimum posse inclinando hanc aut illam in partem iudicio? Certe id fuerit aliud nihil, quam ei utranque obturare aurem, quominus te vel audire possit. Neque vero intelligo, cui admodum maiori id usui futurum sit praemuniendis iis, qui adhuc sint incor- rupti. Convitiis enim criminacionibusque referta oratio vix est, ut 30 non ab ira vehementi animi motu aliquo proficiscatur; motus autem eiusmodi ubi fuerint, mirum, si satis circumspecte omnia dicantur ac non multa peccentur potius, aut perperam seductoris verba referendo, aut eius argumentis non satis apte respondendo — quibus ex rebus (ut ostendimus)²⁾ magna sequuntur incommoda. 35 Neque sane desunt multi, quos maledicentia omnis, sive iustum praetextum habeat sive iniustum, offendat, atque in quo ullum animad- vertunt maledicendi studium, de eo male opinentur animumque ab eo alienent. Quod quid aliud est quam procliviores redi ad iis assen-

¹⁾ A, A¹: ac.

²⁾ Cf. p. 35, 31 sq.

tiendum, quos tu probris deformare omni studio contenderis? Praesertim si quam illi modestiam patientiamque callide et versute simulare neverint. Equidem non negaverim apud nonnullos etiam tantum valere criminaciones, ut quos illae tangant, eorum tandem ne nomen quidem audire sine horrore possint — tantum abest, ut ab iis iam 5 seduci se passuri sint. Sed id fere tum demum accidit, quum criminatores in magna sunt integritatis, sanctitatis innocentiaeque opinione, ut nulla causa nullaque ratione ad faciendam cuique iniuriam adduci potuisse videantur — quam populi constantem de te opinionem multo facilius tibi falso arrogaveris quam obtinueris. Saepe enim ne ipsi 10 quidem satis intelligimus, quo ducamur spiritu, atque innocentissimus ut sis, quis impetrat, ut non multa sanctissime designata malam in partem vulgo accipientur? Atque illi ipsi, qui ¹⁾ accusatis propter criminaciones fidem omnem abrogarunt, idem, ut par est, fecissent, ubi iis audientibus sine ullo maledicto fuissent eorum dogmata relata 15 et argumentis testimoniisque firmissimis certissimisque humane candideque convulsa.

Hactenus ergo palam factum est (ut videtur) ex maledictis permulta maximaque saepe incomoda creari, utilitatem autem eorum esse aut nullam aut perexiguam, quae tamen et ipsa aliunde percipi multo 20 possit certior. Superest solum, ut de ea dicamus ratione, quod hoc quasi animadversionis genere cohibeantur novorum dogmatum authores. Atque illud quidem primum intelligendum est, nos hoc loco de magistratus officio non agere; privati hominis hic officium persequimur, atque eius etiam, cui sit populi ad pietatem commissa in- 25 stitutio. De magistratu dicemus postea. Quare cum animadvertisendi in quemquam potestas cuiusquam non sit, praeterquam civilis magistratus, cavendum est aliis, ne manum in messem mittant alienam. Egregius citatur Ciceronis locus ex IV. de Republica ²⁾ in haec verba: „nostrae contra duodecimt abulae cum perpaucas res capite 30 sanxissent, in his hanc quoque sanciendam putaverunt, si quis actiavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri. Praeclare, iudiciis enim, ac magistratum disceptationibus legitimis propositam vitam, non poetarum ingeniis habere debemus nec probrum audire nisi ea lege, ut respondere liceat et iudicio defendere.“ Qua sanc- 35 tione quid vel cogitari posset aequius? Quae vetet probrum audire quemquam nisi ea lege, ut respondere liceat et iudicio defendere ³⁾.

¹⁾ B: quas.

²⁾ Cf. Cicero, de re publ. IV, 10, 12.

³⁾ B i. l.: In obiurgationibus absit acerbitas omnis.

An vero contemnenda quaedam res est fama, ut cuiusquam libidini exposita esse debeat? Si is, qui rerum potitur, ita se comparet, ut quos libuerit infamia (vel si iusta alioqui id causa faciat) indicta causa notet, quis eum regem ac non verius tyrannum dicat agere? Ergo 5 quod ne summus quidem magistratus facere nisi per apertam potest tyrannidem, id licuerit vel privato cuiquam vel ei, cuius sit ad omnem honestatem atque moderationem non tam verbis quam suo etiam exemplo populum instituere? Est quidem ecclesiastici pastoris reprehendere, obiurgare, increpare, verum tamen facere 10 id debet non tanquam hostis, sed tanquam pater, quatenus vide- licet ad emendationem procurandam vel opus sit vel prodesse possit. Atqui animadvertisendi in quemquam potestatem meminerit non sui esse muneris, sed magistratus, atque ut id ad se contendat pertinere; quo tamen eventu praedictum in finem ea sit usurus, 15 videamus.

Equidem non negaverim multos eorum perculsus exemplis, quos vident in dies hac ratione in summam adduci cum invidiam, tum ignominiam, minus audaces fieri iis proferendis, quae saepe curiosa suggerunt studia; verum nisi eorum, qui tali utuntur animadversionis 20 genere, omni vacet vita non modo vitio, verum etiam suspicione¹), ac nisi eorum omni in re conspicua sit sanctitas atque innocentia, ut divinum quid referant potius quam humanum, minime multum hac quidem ratione profecturos putem. Perinde enim accidet, atque si quis aggeribus aquas cohipeat; nam illae quidem parere paulisper 25 videntur cursumque sistere, sed tamen undique exitum perquirant aut certe altius sublatae exundabunt, tandemque aggeribus corrosis ruptisque magno impetu erumpent ac vastitatem facient multis partibus maiorem, quam si impedita libertas initio non fuisse. Nam cuius eiusmodi freno cohibetur libertas, paret ille quidem aliquandiu, sed 30 aegre fert virusque paulatim colligit, quo cum plenus est, effundat oportet, tantoque exitiosius, quanto continuit diutius. Siquidem odium in eos, quos sibi tanquam tyrannos imminere arbitratur, facit, ut quicquid illi sentiunt, ipse facile aversetur²) abomineturque. Itaque omnibus quibus potest insidiis dat operam, primum ut modo hos, 35 modo illos avertat suarumque faciat partium, atque ita paulatim crescit malum colligitque vires, ut tandem non vereatur secta se pro- dere ac rem publicam turbare — cuius rei cum alia multa, tum recens

¹) A¹: suspicionis.

²) B: aversatur.

admodum Monasteriensis seditionis¹⁾ exemplum amplissimum esse documentum potest.

Mirum est autem, quibus artibus Satanas hoc hominum genus instruat, quibusque successibus eorum promoveat instituta. Quod si consideratius perpenderent ii, qui in probris multum esse arbitrantur⁵ positum praesidii ad conservandam doctrinae puritatem, iis fortassis multo delectarentur minus. Denique, ne longum faciam, ut non negaverim acerbitati in obiurgationibus locum esse nonnunquam oportere, ita etiam contendo perraro ea concurrere omnia, quae, ut percipi ex ea ullus fructus possit, requiruntur. Atque ut missam faciam fructus¹⁰ rationem, valde magnum mirabileque est exemplum illud, quod Judas in can. [one, Jud. V. 9] commemorat: Michael archangelum, cum esset de Moysis corpore contentio, non ausum fuisse maledictum ipsum in Satana m coniicere, sed optasse tantum, eum ut obiurgaret deus. O nos temerarios! Quanto maiora audemus¹⁵ persaepe non in Satana m (quae tamen permagna esset arrogantia, ut nobis plus sumere vellemus nos quam sibi sumendum archangelus putaverit), sed in homines deo forte haud minus charos quam ipsi simus. Hoc unum exemplum si perpendamus, tum autem cogitemus, quanta licentia nos mutuo maledictis proscindamus, nae egregie²⁰ coecum esse oportuerit eum, qui non videat hanc omnem maledicendi consuetudinem non ab alio profectam spiritu quam Satanae. Sed quoniam dictum est, quicquid fiat ad ullius erroris qui spargatur famam, quem ad finem referantur²⁾ omnia, videndum esse, interque alia dandam operam, ut qui errore duceretur, ab eo avocaretur,²⁵ neque ad id quicquam prodesse vel male dicta vel ullos insultus, quin potius obesse maxime, quid³⁾ ergo optimum factu sit, sequitur, ut indagemus.

⁴⁾ Duo sunt autem, quae ad id requiruntur: hinc demonstrationes eiusmodi, quae apud hominem eo animo iis imbuto persuasionibus,²⁰ quibus est is⁵⁾ qui errat, vim habeant erroris patefaciendi, illinc autem, ut is iudicio integro ac sano demonstrationes eas expendat. Quodsi aut demonstrationes parum erunt ad hominis intelligentiam accommodatae, aut ille eas non expenderit, aut id fecerit iudicio contaminato corruptoque, propositi nostri finem non assequemur. Tum porro³⁵

¹⁾ Anabaptistarum seditio regnumque Monasterii erectum, 1535.

²⁾ A: referrentur; A¹, B: referentur.

³⁾ B: quod.

⁴⁾ B i. l.: Seductor quo pacto sanandus.

⁵⁾ B: iis.

iudicium sanum incorruptumque sit, quum id deus suo spiritu sana-
 verit reddideritque veri capax; praeterea que nullis est suspicio-
 nibus nullisque animi permotionibus vexatum. Quare nihil hic tanto-
 pere est vitandum, quam ne quid excidat, aut facias, quod eius
 5 vulnerare ¹⁾ possit animum atque abs te alienare — quod genus est
 verbum omne, quod significationem ullam habeat alienatae ab eo tuae
 voluntatis, quod eum pungat aut accuset, sive fraudulenti consilii,
 sive ignorantiae, sive impudentiae, denique quod ei quamlibet inurat
 notam. Quinimmo omni est humanitate officioque ad mansuetudinem,
 10 moderationem benevolentiamque provocandus; cuius humanitatis
 nullus esse melior magister poterit una charitate, sed ea sincera mini-
 meque ad ostentationem composita. Quam nisi intelligis tibi inesse,
 haud aggredi quicquam te oportet, antequam eam sis adeptus. Quodsi
 nihil vides in homine, quod tibi eum conciliet, considera, quot quan-
 15 taque in deo sint eiusque filio unigena ²⁾, cuius hic est opus. Nisi eum
 deus in vivis esse voluisset, aut natus esset nunquam, aut statim
 obiisset, aut certe tamdiu non vixisset; nunc autem vides, ut eum
 deus alat, ut illucescere ³⁾ illi solem velit aequa ac tibi, utque mille
 modis eum suae infinitae participem faciat beneficentiae bonitatisque
 20 — tune ergo eius servus contrarios tibi in eum animos gerendos putes?
 Qui scis enim (ut iam dictum est) ⁴⁾, num forte sit una ex domini
 oviculis, quae, tametsi in praesentia procul aberret a grege male sana,
 tamen sit tandem a pastore optimo et invenienda et curanda et ad
 gregem deducenda [Luc. 15, 4 sq.]? Quod si ita sit, an non intelligis,
 25 ipsum esse dominum, qui sub eius persona tibi infirmus pessimeque
 habens occurrit, tuae ut periculum faciat charitatis, quam in novissi-
 mo die postea commemoret [Matth. 25, 35 sq.]? Cumque tuum non
 sit iudicare, sit necne sit, satis tibi esse debet, fieri posse, ut sit; ut,
 quocunque eum prosequutus officio fueris, illud dominus tanquam in
 30 se collatum tibi acceptum ferat. Non igitur eius spectes personam, sed
 ipsius Christi, quem refert, meminerisque, quam mirifico is
 amore in te fuerit, quippe qui gravatus non sit, ipse iustus atque
 innocens, pro te iniusto maximorumque delictorum reo mortem obire,
 praesertim tam saevam atque cruentam. O si de homine quopiam
 35 suspicio esset ulla, fore, ut aliquando in regem optimumque regem
 evaderet, ut praesens fortuna humilis obscuraque videretur, quam

¹⁾ B: vulnere.

²⁾ B: unigenito.

³⁾ B: illucescere.

⁴⁾ Cf. p. 32, 18 sq.

tamen non contemneremus eum? Aut quanta potius veneracione prosequeremur? At vero quid est regium decus fastigiumque, si cum ea conferatur dignitate splendoreque, qui dei electos manet? Et hominem igitur, quem nescimus, an forte ad illam sit natus gloriam, nostra indignum censeamus humanitate atque benevolentia?

Fuerit etiam haud parvo adiumento ad conciliandum tibi hominem eiusmodi, si in te ipse descendens ad diligens rigorosumque examen tuas omnes revocaveris actiones vitamque et cogitationes easque ad divinorum praeceptorum normam exegeris. Quodsi te quoque coram deo maximis quam plurimisque foedatum culpis offenderis ac nihilo minus spem bonam alas, fore, ut non severe tecum agat neque in te pro meritis animadvertat, quinimmo tanquam clementissimum patrem ac deum sese gerat erga te, quid est, quod non eandem clementiam contingere illi posse speres? Ac quemadmodum propter eam spem nequaquam is tibi esse videris, qui contemni debeas, quid causae est,¹⁵ quamobrem non et de alio id ipsum censeas? Cum meditationibus porro huiusmodi frequentes ardentesque ad deum preces coniungendae sunt, ut is cor tuum emolliat et in eo sua manu veram vivamque serat charitatem, quam ubi impetraveris, ea magistra tam aptos appositosque cum fratre agendi modos disces, ut mirum sit, ni brevi eum ad sanitatem revocaveris. Cumque divinas res assequi nemo possit nisi divino adiutus spiritu, antequam disputationem aggrediaris ullam, precibus a deo contendes, adjunctis etiam ad id piis aliquot viris aliis, ut erranti adesse velit suo spiritu eique cor aperire simul atque oculos ad veritatem agnoscendam; quin etiam eum, ut idem 25 petat, hortaberis.

¹⁾ Demonstrationes sane tunc vim habent illae quidem verum patet faciendi, quum earum [est] author deus; quemadmodum scriptum est Luc. 21 [V. 15]: „tali ego vos lingua sapientiaque instruam, ut nemo resistere vobis possit“, itemque Esa. 55 [V. 10 sq.]: „tanquam de coelo descendit pluvia et nix neque eo revertitur; quin potius madefacit terram molleaque reddit, et ut germinet facit fructusque ferat ac panem ad victum suppeditet, ita erit verbum meum, quod ex ore meo profertur. Haud redibit ad me inane, sed perficiet quod ego voluero, prospereque cedet iis, ad quos illud misero.“ Quod cum ita sit, hic item necessariae sunt preces ad dominum, ut non solum reseret erranti cor, sed etiam ut ea tibi dictet verba, quae sint ad veri demonstrationem quam aptissima. Quod nisi absurdum est, aliquem etiam locum iis artibus relinquere, quae, tametsi humanae appellantur, nihilo minus, si iis

¹⁾ B. i. l.: Argumentis ad rem et hominem idoneis.

haud aliter usus fueris atque is, qui et serit quidem et irrigat, incre-
 menti autem spem omnem solo in deo collocat [1. Cor. 3, 6], quin dei
 dona sint, negare nemo potest. Addam etiam demonstrationes eas
 vim habere persuadendi, quae a rebus notissimis, velut locis divinarum
 5 literarum maxime perspicuis, quaeque pluribus intelligi modis neque-
 ant ducto initio, ordine certo perpetuoque filo, nullo praetermisso medio
 aut transposito propositam ad rem perveniant, aut certe ab ea exordiun-
 tur sententia, quae subvertenda sit, atque alia quapiam extra omnem
 posita controversiam gradatimque consecutiones colligunt, dum ad
 10 magnum aliquod absurdum deduxerint, quod, cum defendi nulla
 ratione queat, falsi aliquid positum fuisse non possit, quocum¹⁾ res
 est, non fateri, praesertim si id fiat verbis loquendique formis minime
 obscuris aut ambiguis aut perplexis, verum perspicuis, claris atque
 usitatis. Quod tamen (ut quod res est dicam) praestare perpauci pos-
 15 sunt, propterea quod mire pauci sint, qui non multo plus velint tum
 dicere, tum scribere, quam meditari. Non satis est autem, si, quam
 attuleris rationem, ea tibi ad rem accommodata esse videatur; sed
 ad eius ipsius, qui persuadendus est, tum ingenium, tum iudicium
 20 accommodata sit, oportet. Exempli gratia: cum tu *Origenis* forte
 authoritatem tanti facias, ut ei omnino fidem adhibendam censeas,
 si quidem locum eius quempiam attuleris²⁾, quo loco tuae palam
 suffragetur sententiae, tibi quidem testimonium illud bellissime ad rem
 facere videatur; sed si is, quocum¹⁾ res est, parum fidei *Origeni*
 25 aut nihil adhibendum putet, eo testimonio nihil egeris. Neque sane
 plus profeceris, si cum *Turca* aut alio³⁾ quapiam religionis nostrae
 hostile divinarum literarum egeris testimonii. Idem fuerit, si, cum
 argumentis certandum sit, ea sumpseris, quae, etsi tibi quidem sint
 certissima, adversarius tamen persuasa nondum habeat. Sumenda
 sunt enim, non quae tibi tantum, sed quae et illi sint certa.
 30 Idem etiam fuerit, si argumentationis partem aliquam, tibi quidem
 cognitam, sed adversario non item, subticueris. Ut si dixeris, non
 esse sacerdoti recensenda delicta, quod deus id minime mandaverit,
 neque quicquam addas; qui enim nondum novit, atque etiam, cui
 nondum in promptu est, ea tantum nos servare oportere, quae deus
 35 ipse mandaverit, ea ratione nihil movebitur. Similis, sed multo ob-
 scurior *Ciceronis* locus est in *Laelio*⁴⁾; cuius haec sunt

¹⁾ A, A¹, B: qui cum.

²⁾ A: artuleris.

³⁾ B: olio.

⁴⁾ Cf. Cicero, *Laelius* 16, 59.

verba: „*negabat (S c i p i o) ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri quam eius, qui dixisset, ita amare oportere, ut aliquando esset osurus.* Nec vero se adduci posse, ut hoc (quemadmodum putaretur) a *B i a n t e* dictum esse crederet, qui sapiens habitus esset unus e *septem*, sed *impuri* cuiusdam, aut *ambitiosi*, aut *omnia ad suam potentiam* revocantis esse sententiam. *Quonam enim modo quisquam amicus eius esse poterit, cuius se putabit inimicum esse posse?* Quin etiam *necesse erit cupere et optare, ut quam saepissime peccet amicus, quo plures det sibi tanquam ansas ad reprehendendum.* Rursum autem recte factis *commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere.*“ Hactenus ¹⁰ *L a e l i u s.* Mirari enim quis possit, quomodo ex *B i a n t i s* dicto haec sequantur absurdia, forte non miraturus, si *integra* esset argumentatio. Atque ut intelligas, qua ratione moveri quis possit, quave minus, optime cognitum habeas oportet, quid ille dicat, quid sentiat; tum etiam (praeter rem, quae sit in *controversia*), quibusnam aliis ¹⁵ imbutus sit opinionibus, quae maxime persuasa habeat, quove sit iudicio. Nihil est autem tam solenne in *controversiis*, quam ut alter alterius cavilletur verba eliciatque absurdii aliquid. Ex quo fit plerunque, ut impugnetur non id, quod dicitur, sed id, quod falsa interpretatione tibi confinxeris — quod quid est aliud, quam adversario ²⁰ (ut diximus) stomachum movere eiusque confidentiam confirmare ac pertinaciam, tibi autem ad sexcentas ineptias effutiendum fenestram aperire, quae ad rem faciant prorsus nihil? In quo imperitos quis imitetur medicos, qui morbo parum diligenter explorato minime apposita decernunt medicamenta aegrotosque, cum curare deberent, necant. ²⁵ Et sibi tamen multi vehementer placent, si perperam acceptis verbis magni alicuius absurdii insimulare adversarium possint.

Verum haec quidem consuetudo inanibus est sophistis relinquenda, hic rebus videlicet tam gravibus tractandis, ne sit tibi illud propositum, ut quacunque ratione videare errorem expugnasse, verum id ³⁰ conare, ut re ipsa expugnes nec adversario quicquam relinquas, quod hiscere quidem possit — quod sane nunquam continget, nisi diligenter videoas, ut alterius verba recte assequare. Quodsi quid vehementer absurde dici videatur, eo cavendum est magis, ne non satis assequutus sis, potiusque petenda explanatio sit, quam exagitandum ³⁵ absurdum nondum satis certo, utrum adversarii ea fuerit sententia. Ac si quidem coram habeatur disputatio, in eo plerunque peccatur maxime, quod ex primo quoque verbo, quid sibi alter velit, divinare se probe persuasum quisque habeat, ut respondere omnino, antequam ille dixerit, velit. Ex quo fit, ut clamores excitentur, irae accendan- ⁴⁰

tur neque quicquam proficiatur prorsus. Mittenda est ergo divinandi haec temeritas expectandumque respondendi tempus.

Alii allato argumento quopiam triumphare ante partam volunt victoriam, neque expectare possunt, dum alter respondeat. Cum enim effugium ipsi videant nullum, neminem videre posse certo putant. Apage sis cum ista levitate! Non enim videmus omnes omnia; nam ut plus videoas tu quam ego in rebus aliis omnibus, quid mirum, si ego forte plus in hac una quam tu? Quid feceris autem tua ista importunitate, quam ut insignem arrogantiam, insolentiam, morositatemque inepite prodas tuam? Si profanis in rebus experientia magistra proverbii locum obtinuit illud: „et quandoque bonus dormitat Homerus“¹⁾, et illud: „saepe etiam est stultus valde opportuna loquutus“²⁾, quid in divinis fiet, de quibus testetur veritas Matt. 11³⁾ [V. 25], ita placuisse coelesti patri, ut arcana sua sapientes⁴⁾ celaret, infantibus autem lactantibusque palam faceret? Videre est autem, si adversarius animadvertat te suam mentem assequutum, nimirum quid sentiat, quibus persuasus rationibus id sentiat, videatque nihil minus contradicere paratum, vix fieri posse, ut non de eius confidentia decedat plurimum. Ante persuasus erat, si modo satis intelligerentur eius commenta, neminem non assensurum; iam autem, cum videat, qui ea intelligat neque tamen assentiatur, miretur necesse est. Quod quid aliud est quam aliquam adduci iam in dubitationem, ne non satis firma sint, quae tenet?⁵⁾ Simulque hinc desiderio accenditur intelligendi, quidnam contra, quod obiicias, habeas — quod desiderium idoneum ad intelligendum reddit. Quo quum ventum est, parum abest, quin iam confecta res sit. Me quidem igitur authore in errore depellendo ille praecipuus sit labor, ut, quid dicatur, optime intelligas ex eius, qui verba protulit, mente, non, quomodo interpretari arguto cavillo verba possis. Quinimmo, si verbis facienda vissit aliqua, ut anthoris serviant menti, fieri multo malim, quam ut alio trahantur. Inter alia male interpretandis alterius verbis aliud peccatur saepissime, quod cum animis nostris ita ratiocinamur: si esset id, quod iste ait, hoc et illud inde sequeretur, atque ita quae consecutiones sunt nostro collectae iudicio, eas nostris tribuimus adversariis, quasi illi ita enun-

¹⁾ Horatius: Ep. II, 3, 359.

²⁾ Aeschylus: Phryges. Ηολλάν: τοι μωρὸς ἀνὴρ κατακαιρού εἶπε. Cf. Erasmus: Adagia Chil. I Cent. VI, 1.

³⁾ B: *om.* Matt. 11.

⁴⁾ B: *sapientibus.*

⁵⁾ B: *tenant.*

tiarent; tempusque omne teremus iis refutandis, quae forte ne cogitarunt quidem unquam. Quo tum eos irritamus, tum nos etiam risui exponimus. Quod planius ut fiat, tali uteatur exemplo: propterea quod Pontificii dicant oportere delicta post sacram admissa ablutionem expiari aut bonis nostris operibus, aut post obitum purgatorio quodam igne, si nos ita colligamus: si necesse est delicta 5 ulla expiari nostris sive operibus sive cruciatibus, non igitur ea delevit Christus, non igitur implevit id, ad quod missus fuerat, ut diaboli opera aboleret 1. Joh. 3¹) [V. 8], ac propterea referamus, Pontificios negare Christum id implesse, ad quod missus fuerat, — 10 eatenus quidem vera nostra fuerit oratio, quatenus quodammodo id illi negant, quia videlicet ex iis, quae ponunt, hoc sequatur, sed plane vera non fuerit, quatenus expresse id neque ponunt neque forte sentiunt. Itaque si multis verbis increpare eos pergamus propter consecutiones eiusmodi, quasi eorum essent positiones, nos insanire dicent. 15 Quid igitur facto opus est? Ut referamus quod dicunt, nihil addentes, nihil detrahentes, nihil immutantes. Quodsi absurdia ex eorum sequantur verbis, ea colligenda sunt eum in finem solum, ut falsum esse, quod ponunt, palam fiat. Hic candor dignus est, qui ametur, quae- 20 cunque tandem tractetur res, sed Christi discipulos divinis de rebus disserentes tam deceat quam quod maxime.

2) Ab omni autem Christiano congressu prorsus abesse vincendi studium oportet; unus enim sit scopus, ut vincat veritas; per te autem an per quemvis alium palam fiat, nihil interesse putas. Satis bono loco tuum nomen fore statue, si constet deo sua gloria, ad quam 25 plurimum pertineat vindicata ab imposturis veritas. Quare si quidem ita accidat, ut ipsa ex disputatione innotescat tibi quod latebat ante, cave pudeat agnoscere; quis ille sit, cui cedere oporteat, nihil cures. Maxime honorificum esse intelligito a deo doceri, per quemcunque tandem id fiat. Illos sane pudeat, qui discunt nunquam. Si eius, quo 30 deus tanquam instrumento usus fuerit ad te docendum, pudet, scito, te non hominem contemnere, sed deum, cuius severam vindictam, nisi reverenti animo oblatam amplexus gratiam fueris, haud effugies. Caeterum quominus in eo difficultatis, quum res poscet, experiare, perquam optime consultum fuerit, ea sedulo vitare, quae difficultatem 35 augere hanc possint. Quod genus est, si magna confidentia quid asserueris, ut, si testatus saepe fueris magni te aut piaculi, aut sceleris, aut etiam dementiae loco habiturum, si quis ausus fuerit contradicere:

¹) A: 1. Jac. 3; B: om. 1. Jac. 3.

²) B i. l.: Sed id semper ut vincat (non tua opinatio sed) veritas.

si dixeris vehementer stupidum esse, qui id non videat, et similia — grave enim admodum fuerit postea, tam longe videri a scopo aberrasse. Quare praestat multo circumspecte semper loqui, non ut haesitare semper videare (laudandum enim id non esset), sed ut quae vera vi-
 5 dentur, ea simpliciter asseras, quae non videntur, neges eodem modo. Tum autem hanc aut illam in partem argumenta testimoniaque afferas, tantum formulis illis: quae impietas sit ?, temeritas ?, quae impudentia aut quae stupiditas, hoc vel illud dicere, et similibus abstineas. Mathematici firmissimis certissimisque utuntur illi quidem demon-
 10 strationibus, verum apud illos tale verbum invenias nullum; nihil enim ad demonstrationes aut perspicuitatis addunt aut certitudinis. Si liberum nobis esse potest veriorem, quandocunque patefiat, sententiam amplecti, quid nobis quasi legem indixerimus tali verborum temeritate falsae perpetuo magna pertinacia adhaerendi ? Huc perti-
 15 nere videtur Salomonis Pro. [verb.] 25¹⁾ [V. 8] consilium illud: „cave liti implicere, ne, si forte succubueris, pudore suffundare neque, quid facias, satis certum sit.“ Ac cum scire, in quibusnam erremus, ut de iis cauta nostra sit oratio, haud possimus — quae cautio neces-
 20 saria in iis fuerit —, eam, quum opus erit, vix adhibuerimus unquam, nisi consuetudinem nobis adsciverimus, quacunque de re sit sermo, verborum formulas eiusmodi tanquam periculosissimos quosdam sco-
 25 pulos vitandi.

Auget etiam mirum in modum praedictam difficultatem, si ad-
 versarium magno habueris contemptui. Quocirca multo ut honestius,
 25 ita etiam prudentius feceris, si, qualiscunque tandem contingere ad-
 versarius videatur, intra humanitatis te continueris limites, et si ab
 omni prorsus contemptus significatione abstinueris. Ac quoniam, quic-
 quid tandem facias, vix assequare, ut non vehementer repugnante
 30 genio victus videri velis, oportet ad casus eiusmodi optime munitum
 esse animum, efficaci videlicet ratione quapiam animo frequenti me-
 ditatione impressa. Neque sane efficacior ulla occurrit illa, ut memi-
 nerimus, vitam hanc omnem uno durare momento fabulae persimilem,
 in qua introducantur principes viri, reges, servi, matronae, ancillae —
 35 finita enim fabula hystriones personis illis depositis aut pares sunt, aut
 nonnunquam qui in fabula rex fuerat, humilioris erit fortunae, quam
 qui fuerat servus. Quodsi hystrionum aliquis gravetur²⁾ eas partes
 agere, quibus minus ei honestus contingat locus, malitque eius in-
 currere indignationem, qui eum extra fabulam et sublevare inopem

¹⁾ B: *om.* Pro. 25.

²⁾ B: *graviter.*

amicus et inimicus affligere tota vita possit, non omnes clament prorsus insanum eum esse, qui pluris faciat vanissimum unius horae fumum quam tot vitae commoda? An vero non hic eadem est amentia, aut etiam multis partibus maior? Sis victor an victus, quam diurni temporis fuerit sive gloriola sive dedecus? Sed si veritati sciens restis propterea que tibi deum infensum reddideris, quid de¹⁾ te fiet infelix? Forte tua pervicacia factum fuerit, ut oppressa maneret veritas, idque in numerosissimi etiam populi perniciem, ut totidem futuri sint velut acerrimi accusatores tui, quot eius rei causa perierint. Quis non haec cogitans contremiscat totus? Valeat igitur, valeat haec ¹⁰ omnis pervicacia, certumque cuique sit dignitatis suae hoc in genere rationem habere nullam, sed in eo esse totum, ut in omni controversia vincat Christus. Neque curet mundi vel excrementum fieri, dum in omni re dei nomini sua constet gloria. Pungit videlicet te, si ei permittenda sit victoria, quem forte paulo ante prae te nihil esse ¹⁵ existimaveras.

Itane vero? Atqui nonne aliud tibi certamen est cum Satanae multo maximum? Ille scilicet te tanquam arcem quandam sibi omnibus machinis omniisque conatu oppugnandum delegit; abs te autem tui suscepta defensio est. Nunc ergo si cognitae veritati per impotentem animi elationem reluctatus fueris, non arcem prodes Satanae? Non tu te hosti et tali hosti dedideris quam turpissime? Atque in ipsius etiam imperatoris tui (quem clam esse nihil potest) oculis? An vero nihil hic sit quod pungat? Expendendum est autem etiam atque etiam, qualis hic detur optio. Duplex certamen est, nec datur utrobique ²⁵ potiri victoria. Si illuc victorem esse veritate oppressa certum est, hoc in certamine, quod cum Satana est, succumbas oportet. Sin hic succumbere nimis grave est, illuc nonnihil cristam demittas necesse est. Quod quo adhuc minus difficili facias animo, et illud considerandum est, nequaquam tam turpe visum iri aliis atque tibi, si succubueris. Quis enim nesciat hominis nihil tam proprium esse quam hallucinari? Ac omnino quidem, cum ulla sit controversia, illud expectetur, ut pars altera succumbat. Haud igitur vehementer mirum sit, si tu magis victus fueris quam adversarius; atque ut sit dedecus vinci, at maxima dignum laude est atque ad conciliandam maximam ³⁵ bonorum omnium benevolentiam valde aptum, si eo sis candore, ut cognitae veritati haud invitus cedere paratus sis. Quare si de eruditionis tuae opinione ac fama (si qua sit) decidere aliquid oporteat, at illud cumulate compensetur bonitatis laude, quam multo pluris

¹⁾ A: *om. de.*

faciendam esse ex eo facile cognosci possit, quod eruditum hominem, sed iniquum (si quidem cognoscatur) nemo non abominetur, virum autem bonum, quanquam nulla omnino eruditio, omnes amore atque etiam laude dignum putent. Neque vero persuadere tibi debes, 5 ni ipse sponte cedas, victimum te fuisse haud cognitum iri; immo vero quo reluctatus fueris magis, eo maiorem adversario dederis causam, pervicaciam, iniquitatemque tuam efferendi, eoque etiam pluribus minime commodis de te sermonibus materiam dederis. Ut tandem neque tuae eruditio tueri nomen queas et nequissimae pervicaciae 10 notam invidiamque subituras sis. Haec si meditatus assidue fueris, mirum, ni de innata animi potentia decedat plurimum, ut, quum res postulaverit, aequiori animo passurus sis veritatem vincere.

1) Ac cum vehementer etiam difficile sit in controversiis non et irritari et irritare, danda opera est, ut persimilibus meditationibus 15 quasi medicamentis quibusdam ita praeparetur animus, ne quid committatur eiusmodi. Quapropter disputationem ingressuro perinde faciendum tibi sit atque fortissimo cuipiam viro et cautissimo in singulare certamen descensuro; is enim omnes feriendi cogitabit artes et ad singulas rationem praemeditabitur defensionis. Ad haec cogi- 20 tabit, quas corporis partes minus armatas 2) habeat, aut in quibus maioris sit vulnus periculi futurum, ut illis circumspectius caveat. Tum autem animum in certamen ita exacuet, ut constitutum deliberatumque habeat aut vincere aut mortem fortiter oppere. Sic cogitandum tibi cum animo tuo est, quicquid inter disserendum 25 accidere tibi possit ad animum tuum ira accendendum offundenda- que oculis caliginem ac denique omnia turbandum, ut, quod convitia in te collaturus sit adversarius, quod impie te aut impudenter aut scelerate facere accusaturus sit, quod appellatur te sit rerum om- nium ignarum, stupidum, bardum, quod irrisurus te sit homo nihilis, 30 quod verba tua cavillaturus, quod denique summa sit usurus insolentia — ac nihilo minus certum tibi esse oportet nulla re commoveri, quin potius summa lenitate patientiaque institutae disputationis filum ad finem usque prosequi. Si nobilitas, si opes, si eruditio, si authoritas aut nominis claritas aut quidvis aliud est, quod attollere tibi animos 35 possit, cogita ea parte nudum te esse iniuriaeque obnoxium, ac te, nisi caveas, ibi vulnus accepturum. Cavebis 3) autem, si intellexeris haec aliud esse nihil quam S a t a n a e , quibus te oppugnet, arma, quae

1) B. i. l.: Disputationem ingressurus superbiam pelle, indue modestiam.

2) A, A¹: armatus.

3) A: caveris.

ita demum nocendi vim amiserint omnem, si, quam sint inania, exploratum tandem habueris. Illud autem fixum esse in animo oportet, rem haud esse cum homine eo, quocum¹⁾ disceptes, sed ipso cum S a t a n a; neque rei summam esse punctum illud, quod in controversiam venerit, sed multo plura maioraque. Eo spectare S a t a n a m, ⁵ ut ex una lite infinitas faciat, ut iras accendat, ecclesiam in sectas distrahat, seditiones excitet, tyrannides erigat, denique eum nihil nisi maxima incendia vastitatesque moliri. Quare non unum summis-
surum litigatorem aut alterum, sed quam plurimos, alium alio semper morosiorem, pervicaciorem, seditiosioremque, atque illud esse eius¹⁰ propositi caput, non, ut quaestioni, de qua agatur, tenebras obducat (cum prae aliis, quae molietur, minimum illud sit), sed multo magis tuam ut vincat patientiam, qua expugnata reliqua minore negotio assequuturus videatur.

Age autem, quodnam igitur hic boni fuerit militis officium? Animo¹⁵ frangi? fatigari? hosti cedere? Minime vero. Sed quo oppugnationem ille urget improbus, eo praesentiore animo resistendum tibi est. Id quod faciendum etiam²⁾ eo est alacrius, quod nobis certissimam victoriae spem J a c o b u s apostolus³⁾ faciat, testatus [Jak. 4, 7], *si resisterimus diabolo, fore, ut recedat a nobis.* O si illud tantum satis²⁰ sit in animis nostris fixum: quaecunque moveatur controversia, rem esse non cum homine, qui eam movet, nec disceptari de uno religionis puncto, sed per eam occasionem spectare S a t a n a m ad dissidia, sectas, rixas, seditiones, incendia ac totius C h r i s t i a n a e rei-
publicae eversionem! Quanti id esset ad nostros emolliendos animos²⁵ magisque ac magis ad mansuetudinem quietumque ac circumspectum disserendi morem componendos! Sed inter alia, quae vehementer morosum faciunt disputatorem, primum locum obtinet arrogantia: si tibi sapere omnia videare ac prae te neminem non contemnas. Hosce autem spiritus addunt saepe opes, magistratus, ampla sacerdotia,³⁰ nominis celebritas, atque alia id genus. Qua persuasione dementatus animus si fuerit, neminem pati possis integrum pronuntiare sententiam; ore vixdum aperto et quid dicturus alter esset, et quid etiam posset dicere, satis te assequutum putaveris. Atque uno verbo — uno verbo autem^{?,} immo vero uno aut risu nescio quo, aut torvo aspectu³⁵ aut gestu quovis quicquid obiectum sit, abunde tibi diluisse videare; quicquid autem affirmaveris negaverisve, si quis mutire quid contra

¹⁾ A, A¹, B: quicum.

²⁾ B: *om.* etiam.

³⁾ A¹ *i. l.:* Jac. 4.

audeat, laesae maiestatis reus sacrilegusque habeatur. Alius interim tantum abest, ut ab errore avocetur, ut ad errorem accedat etiam summa indignatio firmumque propositum sua, cum apud te non potuerit, apud quoscumque, si minus palam, at certe clam, et tutandi et 5 late spargendi — a quo quidem morbo perdifficile est cavere. Ut quisque enim autoritate antecedit superioreque e loco dicit, ita se sapientiorem videri putat oportere, vultque plerunque pro ratione suam valere autoritatem. Sed tamen occurrentum est huic malo, a quo infinita propemodum maximeque perniciosa oriri mala possint. 10 Imprimis autem cogitandum saepe est, quam ineptum sit, vel si opibus affluas, ex opibus, vel si in magistratu aut sacerdotio sis, ex hoc aut illo, vel si nobilis, ex nobilitate sapientiam scientiamve tibi ullam arrogare. Quid est enim cum istis rebus commune sapientiae ? Si more hominum iudicare velis, nisi fuit ingenium, nisi doctores, nisi discendi longus 15 assiduusque labor, nihil illa quidem sunt. Nominis etiam claritas quid est aliud quam vulgi testimonium ? Qualis vero authoris ? Vix nimirum aliquando non maxime delirantis. Quodsi eum audias, qui unus nec fallere nec falli potest, ne illa quidem, ingenium, doctores, studia quicquam sint, sed in uno dei spiritu omnia posita intelligas. Ut si hic 20 unus adfuerit affluenter, etiamsi nihil extiterit praeterea, non sapientissimus esse non possis; si defuerit hic unus, vel in maxima rerum aliorum omnium affluentia non possis esse non ineptissimus. Quid te inflent igitur vanissima haec nomina ?

Certe cum plus satis per se natura nullis externis adiuta rebus 25 assentetur cuique, utque sibi plurimum sapere videatur, faciat, cavidum est, ne stulta eiusmodi rerum fiducia accessio naturae morbo fiat. Ac cum alia humanae naturae vitia singulatim contemplanti mire altas habere radices videatur unum quodque, ac difficilime posse, non dicam: evelli, sed aliqua etiam tantum amputari parte, tum vero 30 de arrogantia, sic equidem iudico¹⁾, si²⁾ cum aliis conferatur, videri illa nihil propemodum haerere. Etenim si ira accendaris, si odium suscipias, si furto alienam rem surripias, si occidas, haec³⁾ te patrare non potes non intelligere, ut, si saepius id facias, ad iram, ad odia, ad furta, ad sanguinem fundendum tuum proclivem esse animum 35 te non lateat, atque aliquam tibi ipse possis vim facere ac paulatim ad saniores eniti mores, sed, si plus aequo sapere tibi persuaseris, id te facere aequa intelligere non possis. Si qua enim in re aberres, interea.

¹⁾ B: iudicio.

²⁾ B: sic.

³⁾ A, A¹: hac.

dum erras, ut errare te intelligas, fieri nulla ratione potest; non magis quam ut simul vivas ac non vivas, siquidem errare erroremque agnoscere aliud esset nihil quam errare et non errare. Fieri autem sane potest, ut, postquam aliquandiu versatus in errore fueris, resipicas agnoscasque errorem, sed quotusquisque tamen agnoscatur error, 5 deus novit. Atque in iis ipsis etiam perpaucis, quos agnoscimus, nunquam non est nimio sui cuique amori, unde excuset, ut culpam quamvis aliam potius in rem reiiciat quam in suum iudicium. Itaque fit, ut se sibi plus aequo arrogare nequeat animadvertere, cumque lateat morbus, ne medicina quidem queratur; neque alia sane ratione quiequam 10 hic proficere nos posse video, nisi illa, quam adhuc supra attigimus — quam cum fixam firmamque in nostris esse animis oporteat, eam quod repetamus, pigere non debebit. Ea vero erat huiusmodi: cum dissensionibus in vita plena videamus omnia, et divinis in rebus et profanis, in publicis ac privatis, domi ac militiae, denique omnibus, et 15 tamen una sit omnibus in rebus veritas, plurimi errant necesse est. Cumque dissideant inter se plerumque et ii¹⁾), qui sapientia praestare caeteris creduntur, sapientes etiam multi (qui habentur) errant oportet. Cumque alius hac in re erret, alius in illa, sintque propterea illa, in quibus unusquisque errat, quam plurima, et cum nemo tanta 20 excellat sapientia, quin ei quotidie humanitus aliquid accidat, nihil minus sibi persuadens, ita tecum ratiocinator: homines alii errant omnes ac saepe, neque hominis est vehementer sapientis neque limati iudicii saepe errare — ergo nemo ex omnibus tantum adeptus est sapientiae, quin ad cumulum desit plurimum, et tamen nemo non plurimum 25 sibi tribuit, idque cum faciat, sua opinione fallitur vehementer.

De te igitur quid iudicii feceris? Non ita cogitabis: homo et ipse sum, ergo quod hominis tam est proprium, in me quoque (etsi animadvertere non possum) idem insit necesse est, ut ita tuam infringere coneris arrogantiam?! Sed est in homine genius nescio quis adulator 30 maximus, ac mire ille quidem artificiosus, qui inter meditationes eiusmodi nescio quid obmurmuret in corde, sed ita, ut eius potius moveat afficiatque, hoc est: dementet, quam vel animadvertisatur oratio. Sed si assequi sensum possis, talis fuerit: ita est scilicet: nemo non fallitur nimium sibi tribuens, verum abs te procul est haec arrogantia; 35 tui multo alia est ratio, qui singulari quodam ducaris instinctu, qui aberrare te in iudicando non sinat, tantaque est huius vis fascini, ut vel, si diurnum acerrimumque ipse tecum certamen habueris, vix tamen paululum deponere de inani illa persuasione queas. Sed illud

¹⁾ B: alii.

tamen exploratum habeas oportet, quo suspicari tua de arrogantia potes minus, eo esse maiorem; dum enim tu tibi places, ineptis te enumerat sapientissimus rex Salomon: „*inepto* (inquit) [Prov. 15, 7] *suae pulchre arrident rationes, sapiens autem quaerit consilium.*“
 5 Ut humanae sapientiae culmen esse videatur, suam suspectam habere sapientiam atque intelligere, se alieno opus habere consilio — quod quidem verbum assidue obiiciendum est nequissimo illi genio, quo minus a modestia tuum avertat animum.

Ac quo magis intelligas, omnino in disceptationibus modestia opus 10 esse, quiddam addam, quod prima fronte videri non parum absurdum possit, sed tamen tam verum, quam quod verissimum: quisquis fueris, non posse te ullo cum homine ulla de re controversiam habere, quin, quanto tu plus sapere tibi videris quam ille, vicissim ille tanto se plus sapere existimet quam te. In promptu est ratio; nam eam rem 15 si respicias, quae est in controversia, si is te melius iudicare arbitratur quam se, tibi assentiret controversiaque nulla esset. Cum igitur dissentiat, se melius iudicare putet necesse est; in aliis forte videatur ille quidem te sibi praeferre, sed re vera id non faciet. Nam si recenseat uterque suas opiniones omnes, de quibus quidem illi 20 tecum convenerit, tam suum probabit iudicium quam tuum; in quibus autem dissentiet abs te, suum utique tuo anteponet. Itaque sapientior sibi videatur. Apparet id maxime in faciendo de authoribus iudicio. Tantum enim tribuere cuique possis laudis, quantum tuo satisfacit iudicio, ac tantum detrahas necesse est, quantum in eo sit, 25 quod tibi non arrideat, ut cuique recti atque obliqui regula suum sit iudicium. Quod cum ita sit, cum quocumque sit controversia, etiamsi ille omnium sit ignorantissimus, tu eum te esse persuasum habeas, oracula qui loqui possis; quam non aequo tu animo ferre posses, te illi esse contemptui, tam iniquo latus est ille, si contemptui sit tibi, 30 ac tanto forte etiam iniquiore, quanto fuerit minus educatus liberally. Vis igitur uno verbo dicam, quo pacto tractari eum oporteat, omnis ut absit amarulentia? Finge omnia contrario se modo habere: illum esse, qui tu tibi esse videre; te, qui tibi videtur ille, ac qui mores tua digni essent persona, atque illius, si ita se res haberent, eos 35 dato operam, quantum poteris, ut exprimas. Id nisi feceris, crimen declinare insolentiae vix, ac ne vix quidem, possis. Haec si quis assidue meditatus fuerit, si in iis animum diligent studio exercuerit, nae ille, ni fallor, disceptator evaserit, qui pullulantibus erroribus ratione resistat, commodissimus. De qua cum satis multa dicta sint, 40 de authoritate deinceps est dicendum.

Satanae stratagematum liber tertius.

Cum authoritatem, qua erroribus falsisque dogmatibus resistitur, aliam ecclesiae dixerimus esse, aliam civilis magistratus, de ecclesia dicamus prius.

¹⁾ Ergo si quis ea doceat, quae a sanctarum literarum doctrina 5 abhorreant, quominus ea invaleant, duo designare potest ecclesia: ut dogma ceu erroneum impiumque damnet, et ut hominem ab reliquo ecclesiae corpore quasi aridum ramum amputet. In quibus trifariam peccari potest: ²⁾ primum quidem, si inique damnetur sive dogma, sive homo; deinde, si id fiat aliter, quam par sit; tum autem, si id ¹⁰ fiat a quibus non debet fieri. Iniuste quidem primum damnatur aliquid, si falsum non sit; quod quominus fiat, quibus rationibus caveri debeat, ex iis, quae primo libro dicta sunt, cognosci potest. Deinde etiam iniuste damnatur, si gravius sit iudicium, quam res, de qua agitur, ferat. Non enim unius sunt generis omnia verae doctrinae ¹⁵ capita. Sunt quaedam ita necessaria cognitum, ut fixa esse et indubitate omnibus oporteat. Sunt alia, quae inter ecclesias controversa, fidei tamen consensionem non dirimant. Quodsi error quispiam, cum huius sit generis, perinde damnetur, ac si de errantium salute spem adimeret, haud rectum fuerit iudicium ³⁾. Quo loco illud est viden- ²⁰ dum, quicquam ne referat hoc in genere minus rectum ferri iudicium. Plerique, nisi errorem quemlibet gravissimum esse volueris, dicent te erroribus patrocinari, errantium causam agere; quorum equidem laudo pium sincerae doctrinae conservandae studium, sed mihi tamen, sit necne id erroribus patrocinari, operae pretium videtur certius ²⁵ cognoscere. Certe quidem quoque de re quisque aut alteram in partem iudicio inclinat, aut ambigit. Qui ambigit autem, si persuasus sit in errore certum salutis positum discrimen esse, cum non sit, animo consternabitur. Quae consternatio tantum abest, ut iudicio quicquam conferat ad recte iudicandum, ut etiam obsit maxime. Labefactat ³⁰ enim iudicium caliginemque offundit omnis animi perturbatio — certe quidem cum diffidentia de dei in se misericordia est coniuncta. Quo ad salutem quid conductus minus? Immo vero quid obest magis? Quae vero inde fenestra aperta sit Satanae ad expugnandam miseri hominis spem omnem iniiciendasque ei cogitationes multas ³⁵ valde perniciosas?

¹⁾ B. i. l.: [De] Authoritate, et primo ecclesiae.

²⁾ B. i. l.: Cavendum autem, ne temere damnetur sive dogma, sive homo.

³⁾ B. i. l.: Distinguenda sedulo capita fidei necessaria et certa a controversis.

Fateor equidem fieri etiam posse, ut sic consternatus animus ad deum erigat sese opemque ad certam veri agnitionem adipiscendam imploret impetraretque. Sed ut nonnullis sic contingat, quis negaverit aliquibus etiam illud posse, quod ante diximus, contingere? Qui veri agnitionem impetraverint autem, cum res (ut posuimus) cognitu necessaria non esset, non liberantur maximo a periculo, sed qui diffidentiae de dei in se misericordia fenestram aperiunt, eorum maximo in periculo versatur salus. Quo fit, ut, ad eos quod attinet, qui ambigunt aliqua de re, plus obesse videatur posse, si persuasi sint eam cognitu necessariam esse, quae non esset, quam si rem non pluris fecerint, quam quanti sit. Qui vero persuasus est, ac deteriorem in partem, is, nisi conetur, quantum posset aliis quibusvis idem persuadere, quod ipse sibi intelligere videtur, deum se propitium non habiturum arbitretur; itaque palam ille quidem conabitur, si liceat, sin minus, clam saltem non poterit id non moliri, nihil tale tentaturus, saltem certe tanto conatu, si rem haud tanti aestimaret. Atque in quibus quidem radices iam egit error, quid aequa impedit, quominus ab errore revocari possint, quam si arbitrentur non posse se a sententia deduci absque salutis iactura? Ideo enim qui se meliora docere velit, audire non audent. Cumque id recusent, quis alius sit in viam redditus? Qui recte sentiunt, equidem fateor, quo plus positum esse in quaere opinantur, eo minus facile iis praebituros aures, qui, quod sentiunt, vocare in controversiam velint. Verum si minor eorum opinione res fuerit, in eo vehementer nocuus eorum erit error, quod errantes ea in re a reliquo Christi corpore, hoc est: ecclesia, separabunt, contemnent, execrabuntur, illi autem sectam seorsum facere cogentur — quo exitiosius fieri nihil potest. Videmus enim, quam truculentas inimicitias exerceant sectae inter se. Ac facit quidem odium, ut quicquid ab una secta dicitur, facile sit inimicæ suspectum, utque ei illa contradicat. Et quicquid per temeritatem semel exciderit, non patitur id improba animi elatio contentionisque studium retractari, sed tueri pertinaciter vult. Atque ubi invaluit mos, quo ob dissensionem quamlibet alius alium damnet, quotidie videoas ex sectis sectas nasci, quae sectarum multitudo quam plurimis desperatione consequendae certae veritatis omnem religionis cogitationem eripit; adeo, ut, si quis consideratius animadvertat, quam impediante evangelii cursum sectarum multitudo et quae inter eas sunt dissensiones¹⁾ atque odia, intelligere facile possit temerariis eiusmodi iudiciis, unde oriuntur sectae, ad

¹⁾ B: dissensiones.

S a t a n a e consilia accommodatius ¹⁾ fieri nihil posse. Satius igitur est multo, quanti quaeque res fuerit, tanti eam facere, neque eam vel adaugere vel extenuare. Quae sententia eo amanda est magis, quod, cum unicus purae doctrinae conservator sit C h r i s t u s ipse, is ad id nulla falsa persuasione opus habeat. Quid enim fuerit in mendacio praesidii? Quod cum ita sit, sequitur, ut ratio inquirenda sit aliqua, quae liberando ²⁾ rerum pondere a recto aberrare nos non sinat.

* Ac cum venire in controversiam possit religionis caput aliquod, sit, necne sit ad salutem cognitu necessarium, profecto compertum exploratumque habere, quod sit necessarium, aliquid erit scire, quemadmodum de eo dubitare esset ignorare aliquid. Ad vero certum illud iam est, nihil nos certo scire posse, nisi verbo dei edocatos. Ex quo efficitur, ut qui dicere voluerit aliquod doctrinae caput ei, qui salvus esse velit, omnino cognitum esse oportere, id ita esse ostendere necesse habeat divinae vocis testimonio. Atque advertendum quidem hic est, aliud esse dogma quodpiam, aliud autem eiusdem dogmatis iudicium — ut aliud est dicere, circumcidendum non esse C h r i s t i a n u m hominem †, aliud est dicere: „si circumcidemini, C h r i s t u s vobis nihil proderit [Gal. 5, 2]. Nam qui illud audisset, circumcidendum C h r i s t i a n u m non esse, adhuc existimare potuisset, etsi non debeat C h r i s t i a n u s circumcidi, si tamen putaverit quispiam se circumcidi oportere, non id multum admodum referre. Sed auditio

* A¹, B: Ac cum venire.... usque ad Christianum hominem p. 55 lin. 18] Primum autem illud firmum fixumque maneat oportet: si a divinis oraculis, quae sacris sunt literis consignata, discesseris, nihil esse, cui tuto fidem accommodes, nihil esse, quod non aut fraudi, aut errori sit obnoxium; divina testimonia sola certa, sola digna esse, cui acquiescat conscientia. Certe etiam si de religionis punto aliquo sit controversia, ut alii dicant adeo ad salutem necessarium esse, ut, nisi quis illud intelligat amplectaturque, servari nullo modo possit, alii, tametsi de re alioqui conveniat, negent tamen eam tanti esse ponderis, quin potius arbitrentur male de ea sentientes salutem posse adipisci et in ecclesiae membris habendos nihilo minus esse. Si talis (inquam) sit controversia, cum non utrique recte sentire dicendi sint, alterutros errare necesse fuerit. Quare compertum exploratumque habere, utri rectius sentiant, aliquid erit scire, quemadmodum in eo haerere ac dubitare, erit aliquid ignorare. Consequens est ergo, ut ne hoc quidem sciri possit, nisi de eo divina extent testimonia ³⁾. Est autem hic omnino animadvertisendum, longe aliam esse rem dogma aliquod, aliam vero eiusdem dogmatis pondus ac iudicium ⁴⁾. Ut aliud est dicere, circumcidendum non esse C h r i s t i a n u m hominem, [etc.]

¹⁾ A: accommodatius.

²⁾ B: liberando.

³⁾ i. l.: Dogmata rite et cum iudicio ponderanda.

⁴⁾ i. l.: Et trutina hic utere solo dei verbo.

eo verbo: „*si circumcidemini, Christus vobis nihil proderit*“ Gal. 5¹⁾ [V. 2], iam rem intelligat multo maioris esse momenti. Cumque aliud sit dogmatis iudicium²⁾, si quidem in quaestionem venerit, utrum sit cognitu necessarium dogma aliquod, ut quod iurare in iudicio liceat, nihil ad rem fecerit, qui testimonia multa adferat, quibus testimoniis non recusandum in iudicio iuramentum doceatur³⁾. Dicat enim aliquis, id se quidem dare nec de eo se quaerere, sed de rei pondere quaerere⁴⁾, sit necne tanti res momenti, ut, si quis persuasus sit, quaecunque sit causa, iurare nunquam licere, atque in tali perseveret errore, de eius salute habenda spes non sit. Itaque testimoniis hic opus fuerit, non quae doceant iurandum esse in iudicio (quod⁵⁾ in dubium non vocatur), sed quae doceant, qui persuasus fuerit non licere sibi iurare eum damnatum iri — quale de non retinenda circumcisione extat Gal. 5⁶⁾ [V. 2].

* Potest autem (quantum eidem videre possum) uno e quatuor

* A¹, B: Potest autem.... *usque ad cognitu esse necessarium* p. 58 lin. 13] Intelligetur autem divino aliquid doceri testimonio ac probari, si ipsum testimonium verum esse non possit, nisi id etiam verum sit, quod probandum erat — id quod accidet, sive testimonium id ipsum exprimat quod probandum erat, sive ea enunciet, quibus positis illud necessario sequatur. Exempli causa: probandum est, fide iustum censeri hominem, non legis operibus, citanturque Pauli verba illa: „*censemus ergo fide iustificari hominem absque legis operibus*“⁷⁾ [Rom. 3, 28]. Hoc testimonium id ipsum exprimit quod docendum erat. Sed propositum sit docere, sola fide iustificari hominem, itaque ratiocinetur quispiam: nisi una sola esset iustitiae ratio et ea per fidem, inepite intulisset apostolus⁸⁾, ex eo, quod scriptum esset, *iustum per fidem vivere* [Gal. 3, 11], et opera fides non essent, ob legis opera iustum non vivere, hoc est: in legis operibus iustitiam non esse; atqui apostolo inepita ratiocinatio absque scelere tribui non potest; est igitur in sola fide⁹⁾ iustitia, igitur sola fide iustificatur homo — iam quod allatum esset testimonium non diceretur¹⁰⁾ quidem id exprimere quod docendum erat, sed tamen ea enunciare, quibus positis necessario id sequatur. Quodsi possit quidem verum esse, quod pro testimonio affertur et tamen non esse id, quod probandum erat, non dicetur tali testimonio id probatum. Quare si, ut doceat aliquis R o m a n u m pontificem autoritatem habere novas leges, quibus hominum obstringat conscientias, condendi, locum illum citet: „*quicquid ligaveris super terram*,

¹⁾ A¹: *om.* Gal. 5.

²⁾ A¹, B: alia res sit dogma, aliud dogmatis iudicium et aestimatio.

³⁾ A¹: doceatur] evicerit.

⁴⁾ A¹: *om.* quaerere.

⁵⁾ A¹: id quod.

⁶⁾ A¹, B: *om.* Gal. 5.

⁷⁾ A¹ i. l.: Rom. 3.

⁸⁾ A¹ i. l.: Gal. 3.

⁹⁾ B: fidei.

¹⁰⁾ B: diceretur] dicetur

modis scripturae locus aliquis id praestare. Primus est, si nominatim de controverso dogmate enunciet — quod facit supra scriptus *P a u l i* locus de circumcisione; tametsi enim non obscure videtur in illis verbis apostolus partem pro toto nominare, hoc est: circumcisionem pro universa *M o y s i s* lege, satis tamen est hoc loco, si exemplum ex 5 verborum (ut sic loquar) cortice declareret quod volumus. Alter est modus, si enunciet generatim de eo simul et aliis — quod fit ibidem verbis illis: „*nihil vobis rei cum C h r i s t o est, qui in lege positam habetis iustitiam* [Gal. 5, 4], legis enim verbum et circumcisionem complectitur, et sacrificia et decalogum et alia multa. Quare etiam 10 si circumcisionis facta mentio non fuisse, tamen verbis hisce satis planum factum fuisse, qui in circumcisione sitam esse iustitiam putaret, eum beneficii *C h r i s t i* participem non fore. Tertius modus est, si quid propositum fuerit tanquam cognitu aut factu necessarium, quod sine alterius cuiuspiam rei cognitione vel intelligi vel fieri non 15 possit, et ea enim res necessaria fuerit cognitu. Ut cum oporteat *C h r i s t i a n u m* hominem aquae ablutione initiari, hoc est: baptizari, neque id fieri possit, nisi noveris et debere id fieri, et quomodo quave ratione fieri id debeat, quam necessarium docueris esse baptismum¹⁾ ipsum, eadem opera tam etiam necessariam cognitu docueris 20

erit ligatum et in coelis“ [Matth. 16, 19], ideo negabitur ille locus probare quod est in controversia, quia potuerit *P e t r o* ligandi potestas tribui, et tamen non tribui *R o m a n o* pontifici potestas novas leges condendi.

Exprimi autem potest aliquid et generalibus verbis et nominatim. Etenim cum generale legis verbum et eam legem complectatur, quae est de moribus, et eam, quae 25 est de ceremoniis, et divinas leges et humanas, quod qui in moralis legis observatione iustitiam habuerit positam, nihil ei profuturus sit *C h r i s t u s*, apostoli testimonio negantis *quicquam rei esse cum C h r i s t o iis, qui in lege positam habent iustitiam* [Gal. 5, 4], generalibus verbis dicetur expressum esse. Quod autem fide iustificetur homo, illis eiusdem apostoli verbis: „*censemus ergo fide iustificari hominem absque operibus legis*“ [Rom. 3, 28], nominatim expressum intelligemus.

Aliud porro ex alio, quod quidem ad rem faciat, duobus modis consequi posse video. Unusquisque ille est, si posita re quapiam uti cognitu necessaria ea intelligi credique non possit, nisi alia quaepiam intellecta creditave ante fuerit; nam et haec utique in necessariis habenda erit, ita, cum inter necessaria sit, ut credamus *C h r i s t u m* 35 a mortuis fuisse excitatum, neque possimus id credere, nisi credamus etiam mortuum eum fuisse, profecto etiam mortuum eum fuisse necesse erit credere. Alter modus est, si expressum fuerit, cognitu necessarium esse id, quod magis dubium esse debuerit, utrum esset necessarium aut certe non minus dubium, et id enim erit necessarium, quod aut minus fuerit dubium aut non magis.

Sed quaerat aliquis, an, si constet quid oportuisse aut fieri aut esse, protinus ex eo constet idem nobis cognitu esse necessarium.

¹⁾ A: baptissimum.

esse baptismi¹⁾ rationem sive doctrinam. Postremus est modus, si de re, quae aut magis dubia, aut saltem aequa dubia esse debuerit, allatum sit testimonium. Ut cum magis dubium esset, utrum qui in dei lege collocasset iustitiam, a Christi beneficio excidisset, quam utrum excidisset is, qui iustitiam collocasset in hominum inventis, ac de dei lege constet Pauli [Gal. 5, 4] testimonio, quod *qui in ea iustitiam collocant, iis cum Christo nihil rei sit*, de hominum inventis idem iudicium esse oportere palam est. Quanam alia ratione docere aliquis possit rem quampiam omnino cognitu esse necessariam, 10 equidem non video.

Quaerere quidem possit quispiam, si quid constet necesse fuisse, ut aut esset, aut fieret pro salute nostra, an protinus ex eo constet idem nobis cognitu esse necessarium. † Similitudine quid²⁾ velim, planum faciam: qui calido laborant morbo, frigidis medicamentis 15 eum curant medici³⁾; neque sane quicquam referat, eum, qui est in morbo, ignorare frigidae esse facultatis ea medicamenta, dummodo iis quidem utatur⁴⁾. Siquidem igitur et nos quodam eramus in morbo, damnationi videlicet propter peccatum obnoxii; ut servaremur, multa enumerari possint, quae tum esse, tum fieri oporteret⁵⁾. Veluti pec-20 cata nostra aboleri, et per hominem peccati⁶⁾ expertem et virtute immensa, propterea dei filium itemque deum et alia⁷⁾. Sed faciamus inter alia, omnino oportuisse eum accusatum et iudicio damnatum mortem obire⁸⁾. Quaerat (inquam) aliquis, utrum, quam necesse fuit dominum iudicio damnatum mori, tam etiam necesse 25 sit compertum habere, quod non quoquo modo trucidatus, sed accusatus et iudicio damnatus obierit, an vero tam liceat nobis hoc ignorare, quam non necesse est calido morbo laboranti nosse, cuius sint facultatis, aut ubi quove modo⁹⁾ parata fuerint ea, quae sibi¹⁰⁾ exhibentur¹¹⁾ medicamenta? * Ac recte cum alius aliud hic opinari possit,

30 * A¹, B: Ac certe usque ad consequotionum genus p. 59 lin. 9] Certe autem¹²⁾ ut constet haec etiam creditu esse necessaria, aut oportet testimonium habere ex divinis literis, quod pronunciet, quicquid fieri oportuit, id etiam (ut quis servetur)

¹⁾ A: baptissimi.

²⁾ B: quod.

³⁾ A¹, B: eum fr. m. c. medicamentis.

⁴⁾ A¹, B: ignorare, cuius facultatis ea sint medicamenta, si modo iis utatur.

⁵⁾ A¹, B: multa en. p., qu. ut serv. tum e. t. f. oportuerit.

⁶⁾ A¹, B: peccati omnis.

⁷⁾ A¹, B: alia] similia.

⁸⁾ A¹: obire] perpeti.

⁹⁾ A¹, B: quomodove.

¹⁰⁾ A¹, B: illi.

¹¹⁾ A¹, B: porriguntur.

¹²⁾ A¹, B: artem.

nullus idoneus iudex fuerit praeter dei verbum, quo et hoc ipsum certum perspicuumque fiat.

Rursus quaeri possit, an, si quid constet dei verbo cognitu esse necessarium, quicquid inde necessaria consequitione colligi potest, id similiter cognitu necessarium videri debeat. Ac cum (ut dictum est)¹⁾ aliud quidem sit dogma aliquid, aliud autem ipsius dogmatis iudicium, sic aliud est consequi ipsum dogma, aliud consequi orationem dogmatis iudicium exprimentem. Non potest autem in dubium vocari hoc posterius consequotionum genus. † Nam cum scriptum sit: „*nihil vobis Christus proderit, qui in lege positam habetis iustitiam*“ [Gal. 4, 4], sitque circumcisionis institutum lex, si quis diceret, qui in circumcisione iustitiam collocaverit, ei tamen profuturum Christum, sententiae illi, qua generatim de lege enunciatum

necessario credendum esse, aut dicendum est ex eo, quod pronuncietur, aliquid fieri oportuisse, consequi, ut id cognitum habere oporteat. Atqui testimonium, quod pronunciet, quicquid fieri oportuit, id etiam factum credi oportere, nullum, quod sciam, extat; utrum autem ex eo, quod pronuncietur aliquid fieri oportuisse, etiam necessario id credendum esse consequatur, sic cognoscere licet. finge ita scriptum esse: oportuit omnino ad abolenda hominum peccata Ch rist u m iudicio damnatum mortem perpeti; si alter quam iudicio damnatus mortem obiisset, homini eius mors proficia esse non posset; vult autem aliquis hoc testimonio probare, quod, nisi quis crediderit Ch rist u m iudicio damnatum obiisse, salvus esse non possit. Quaeritur 20 igitur, sit necne id huiusmodi testimonio probatum? Atque hinc quidem non probatum esse apparet, quia possit et id verum esse, quod pro testimonio est allatum, et non esse id, quod probandum erat; etenim quae sententia contradicit ei, quae probanda erat, non ei contradicit, quae pro testimonio est allata. Nam²⁾ cum aliud sit oportuisse Ch rist u m iudicio damnatum mori, aliud credere, quod ita fieri oportuerit, qui dicit eum, qui ignoraverit Ch rist u m iudicio damnatum obiisse adhuc servari posse, non ei contradicit, qui dicit oportuisse Ch rist u m iudicio damnatum mortem perpeti, nihilque impedit, quominus utraque enunciatio vera esse possit. 30 Quod cum ita sit, non potest igitur eo testimonio probatum intelligi, quod qui non crediderit Ch rist u m iudicio damnatum obiisse, salvus esse non possit. Ex quo efficitur, ut ad probandum, quod aliquid sit creditu necessarium, nihil faciat, qui probaverit illud esse aut fieri oportuisse.

³⁾ Quaerat etiam aliquis, an, si quid constet dei verbo cognitu esse necessarium, 35 quicquid ex ea re necessaria consequuntione colligi potest, id similiter cognitu necessarium videri debeat. Qua quidem in re animadvertendum est, cum (ut diximus)¹⁾ aliud quiddam sit dogma aliquod, aliud autem ipsius dogmatis iudicium, sic aliud esse consequi aliquod dogma, aliud consequi orationem dogmatis⁴⁾, iudicium ac pondus experientem — non potest autem in dubium vocari hoc posterius consequutionum genus. 40

¹⁾ cf. p. 55, 16.

2) A¹, B: Non.

³⁾ B. i. l.: Deque iis, quae ex principiis sequitur.

4) B: dogmati.

fuerat, palam contradiceret¹⁾. * Sed de priore genere quaeritur. Exempli causa: fac ita esse scriptum: qui non crediderit dominum iudicio damnatum mortem obiisse, ad eum illius mortis beneficium nihil pertinebit; erit igitur, qui ita ratiocinetur: iudicio damnatus dici non potest, nisi qui damnavit legitimus fuit magistratus (fac enim et hoc vere dici) — cum igitur necesse sit credere dominum iudicio damnatum obiisse, perinde etiam necesse fuerit credere, legitimus magistratus fuisse eum, qui dominum damnavit. Quoniamque legitimus esse magistratus non potuit, nisi aliud quiddam fuit, et illud 10 aequo necessarium creditu ponendum erit; eademque ratione infinita ponentur alia. Ergo illud (inquam) quaeritur, an quod iudicium fuerit dogmatis cuiuslibet, idem esse eorum omnium oporteat, quae ipsum, quo dictum est modo, consequuntur. Cum enim antecedens ponere ac consequens tollere sit pugnantia dicere, qui negat id, quod rem 15 cognitu necessariam omnino consequitur, non videatur eam credere.

Sed respondeat aliquis: † cum ego dem antecedens cognitu necessarium, etiamsi²⁾ id nego, quod tu putas necessario inde sequi, quare non itidem dicar³⁾, quod tollere videor, non tamen re vera tollere? Cum (inquam) simul consistere haec non possint, antecedentis posito et consequentis negatio, quare magis videar⁴⁾ negato⁵⁾ consequenti etiam antecedens negare, quam dato antecedenti etiam consequens dare? Tam enim certe verum est posito antecedenti consequens poni, quam⁶⁾ sublato consequenti etiam antecedens tolli⁷⁾. Palam est autem, qui intelligit hoc ex illo sequi, contingere non posse, ut 25 simul illud ponat et hoc neget. Quodsi quis, cum antecedens putet verum esse, consequens non admittat, id accidet, propterea quod non videat hoc illud consequi; videre enim, quod hoc illud sequatur, et illud persuasum habere, hoc non habere, aliud esset nihil, quam id ip-

* A¹, B: Sed de priore genere . . . usque ad Sed respondeat aliquis p. 60 lin. 16] 30 Sed de iis quaestio est, quae consequuntur ipsum dogma cognitu necessarium. Cum igitur antecedens ponere et consequens tollere, sit pugnantia dicere, qui negat id, quod rem cognitu necessariam omnino consequitur, non videatur re vera eam credere, quare neque salvus esse posse. Sed respondeo:

¹⁾ A¹, B: ei tamen . . . contradiceret] fieri potest, ut ei nihilominus Christus proposit, is Pauli verbis contradiceret.

²⁾ B: etiam sed.

³⁾ B: dicat.

⁴⁾ B: videatur.

⁵⁾ B: negatio.

⁶⁾ A¹, B: quam quod.

⁷⁾ A¹, B: tollatur antecedens.

sum et videre et non videre. Quod ut fiat, contingere non potest. Posse autem contingere, ut quod aliud quiddam necessario consequitur, quispiam id consequi non intelligat, * clarius est, quam ut demonstratione ulla opus habeat — alioqui enim necesse esset omnes ex aequo optimos esse mathematicos, propterea quod nemo non 5 optime cognita habeat principia, ex quibus necessario alia sequuntur omnia. † Ac cum contingere possit, ut aliquis quod consequitur aliud quiddam, id consequi non videat, ac proinde illud persuasum habeat, hoc non habeat, profecto ex eo, quod aliquis necessarium neget consequens, non efficietur omnino, ut antecedens cognitu necessarium 10 non credere videatur. * Atque id quidem multo magis esset dicendum:

* A¹, B: clarius est . . . usque ad sequuntur omnia p. 61 lin. 7] tam certum est, ut nihil magis; quam multa enim sicut tum in mathematicis, tum in aliis scienciis¹⁾, quae cum firmissime demonstrantur, multi tamen, qui eorum non tenent demonstrationes, et ignorant et non credunt. Ut, exempli gratia, solare corpus toto terrarum 15 orbe multis partibus maius esse. At si quis contraria iis, quae demonstrantur posuerit²⁾, veluti solare corpus terra maius non esse, ea posuerit, quae pugnant cum pronunciatis adeo perspicuis ac certis, ut vera ea esse nemo possit non intelligere; cum iis videlicet, ex quibus illa demonstrantur. Sed ideo pronunciatis illis perspicuis ac certis fidem adhibent, iis, quae inde necessaria consequitione colliguntur, non adhibent, quia haec 20 cum illis insolubili nexus cohaerere non intelligunt; nisi enim id accederet, cum principiorum, ex quibus demonstrationes omnes fient, veritatem nemo non cognitam habeat, quaecunque demonstrari possunt, ea necesse esset absque discriminis omnes scire, atque ita omnes essent geometrae, omnes arithmeticici, omnes musici et astrologi.

* Atque id quidem . . . usque ad Vae illis p. 72 lin. 5] praesertim si adeo firmiter 25 antecedens persuasum habuerit, ut facilius posset etiam consequens admittere quam antecedens negare. Quodsi potius negaturus esset etiam antecedens, quam ut consequens admitteret, tunc sane aliud videretur dicendum. Saltem certe non esset id antecedens firmiter credere. Patet igitur, quae testimonia docuerint aliquid cognitu necessarium esse, ea non docere etiam, quod quaecunque eam rem consequuntur, 30 perinde cognitu sint necessaria. Hic locus acumen habet, et ut intelligatur, attentum poscit lectorem, sed est ad tollenda temeraria iudicia, propter quae ecclesia in sectas discipitur, cognitu valde necessarius.

Sed istis quidem sic expositis sequitur, ut indagemus, quaenam in divinis literis nobis proponantur ita cognitu credituque necessaria, ut, cui ea cognita perspectaque 35 non fuerint, is in dei servis ecclesiaeque membris habendus non sit, quisquis vero amplexus ea fuerit omnia, is salutis particeps esse credatur posse, etiamsi in rebus aliis omnibus procul a scopo aberret. Qua de re multo maluissem equidem aliorum audire sententiam, quam meam praecipiti ac forte parum religiosae multorum censurae subiicere, sed multo tamen plus apud me potuit Christianae ecclesiarum trans- 40 quillitatis pacisque spes quam privata ulla ratio. Non quasidecreta cuiquam, a quibus dissentire non licet, praescribimus³⁾, sed quod nobis aperire dignatus est dominus,

¹⁾ B: *om.* scientiis.

²⁾ A¹: potuerit.

³⁾ B: praescribamus.

si is adeo firmiter antecedens persuasum haberet, ut facilius posset etiam consequens admittere, quam antecedens negare. Quodsi potius negaturus esset etiam antecedens, quam ut consequens admirteret, tunc sane aliud videretur dicendum; saltem certe non esset id antecedens firmiter credere. Patet igitur, quae testimonia docuerint aliquid cognitu necessarium esse, ea non docere etiam, quod quaecun-

id ita in medium afferendum putavimus, ut certiora afferenti credere lubentissimo¹⁾ animo parati simus. Non id sane agimus, ut quacunque ratione nostram obtrudamus valereque velimus sententiam, sed potius, ut ipsa in lucem proferatur veritas. Quemadmodum enim non raro accidit, ut, a quo musico nullis precibus impetrasses, ut fidibus caneret, id ut faciat adducatur, si indoctus quispiam optimum aliquod attigerit instrumentum atque incondite eius obstreperit auribus, ita nos speravimus fore, ut, nisi aliquid dixisse videremur in re maximi extra omnem controversiam momenti, aliquem saltem excitaremus maiore donatum spiritu atque sapientia, qui quod nos parum feliciter aggressi essemus, foelicius ipse praestaret. Interim a²⁾ piis bonisque omnibus petimus etiam atque etiam, ut, quaecunque sit de sententia nostra iudicium, nostrum tamen pacis consensusque, nec qualisunque, sed Christiani, studium boni consulant ac nobiscum ab eo, qui cura omnis boni, tum verae pacis solus author est, summis precibus contendant, ut ea aliquando ad sui nominis gloriam suas donare ecclesias dignetur. Expendamus igitur diligenter executiamusque ea sacrarum literarum loca, quibus fidei aut incredulitatis ergo vel promittitur vel negatur salus.

Ait dominus³⁾: „illud certissime persuasum habetote, qui sermonem meum audit et ei credit, qui me misit, eum aeterna vita fruatur nec in iudicium venturum esse, sed mortem cum vita commutasse“ [Joh. 5, 24]. Item⁴⁾: „haec est eius, qui me misit, voluntas, ut, quisquis filium viderit eique crediderit, vitam consequatur sempiternam [Joh. 6, 40].“ Et rursus⁵⁾: „ite per totum orbem, nunciantes evangelium omnibus; qui crediderit et baptizatus fuerit, servabitur, qui vero non crediderit, condemnabitur“ [Marc. 15, 16 sq.]. Quae loca et similia ut intelligenda sint, dubitari potest. Nam querat quispiam, quidnam sit dei filio eiusve apostolis credere — etenim et is certe⁶⁾ credit, qui veracem eum, qui loquitur, persuasus est esse, etiamsi, quid dicat, non intelligat. Quomodo nemo est ex Christianis omnibus, quin divinis literis eatenus fidem adhbeat, ut, quicquid omnino iis continetur, verum esse non dubitet, cui verus sensus omnium perspectus sit — forte neque est ullus neque fuit unquam —, is multo magis credere dicitur, qui, cum loquentem veracem esse persuasum habeat, etiam quid dicat intelligit. Quin autem quod quisque intelligit dei filium sive per se, sive per apostolos suos docuisse, id certissime verum haberi oporteat, adeo ut id in dubium vocari absque pernicie non possit, arbitror extra omnem esse controversiam. Non enim simul stare possent haec, ut quis Jesus dei filium esse crederet atque interim eum veracem esse et praestantissima quaque ornatuni virtute, non esset persuasus. An vero etiam

¹⁾ B: lubentimo.

²⁾ B: Interrima.

³⁾ A¹, B i. l.: Jo. 5.

⁴⁾ A¹, B i. l.: Jo. 6.

⁵⁾ A¹, B i. l.: Mar. ult.

⁶⁾ B: is certe] incerte.

que id consequuntur, perinde cognitu sint necessaria. Argumento est etiam, quod, cum **P a u l u s** docuisset salutis nostrae fundamentum esse **C h r i s t u m**, qui nos a peccatis abluiisset mundosque reddidisset, et in quo uno omnis nostra esset iustitia [1. Cor. 3, 11; 1, 30], ex hoc certe efficitur nulla alia in re esse iustitiam, ut, quantum 5 quisque iustitiae tribuerit rebus aliis quibusvis, tantum ei, quae nobis

necesse sit, ut servemus¹⁾), quae dominus tam per se, quam per apostolos suos docuit, eorum omnium rectam habere cognitionem intelligentiamque, ita ut ea omnia non solum confusa, hoc est: generali fide, sed etiam distincta amplectamur, quaestio est.

Omnino autem necesse est, quaecunque divinitus sint tradita, aut ea omnia ita esse 10 cognitu necessaria, ut eorum nihil prorsus absque pernicie vel ignorare vel perperam interpretari liceat, aut aliquod eorum est discrimen, ut quaedam sint omnino cognitu necessaria, quaedam, etsi utilia quidem sint cognitu neque parvipendere ea liceat, usque adeo tamen necessaria non sint, quinimmo, etiamsi circa illa aliquis contingat error, servari adhuc qui errat possit²⁾). Ac testatur quidem dominus, *nihil se docere, nisi quae a patre accepisset, et quae a patre accepisset, ea se suis discipulis tradidisse, et eos illa amplexos fuisse, et se a patre missum esse credidisse, itaque orat pro eorum salute atque omnium etiam eorum, qui per ipsorum sermonem credituri essent* [Joh. 17, 8 sq.]; et apostolis dictum est³⁾): „*ite per totum orbem, nunciantes evangelium omnibus et docentes servare quaecunque praecepi vobis; qui crediderit et baptizatus fuerit, servabitur, qui vero non crediderit, condemnabitur* [Marc. 16, 15 sq. Matth. 28, 19]. Quibus ex verbis innuitur, nisi quis omnia assequutus fuerit eisque fidem adhibuerit, eum salutem adepturum non esse. Ita **P a u l u s** quum carceris custodi interroganti, quid faciendum ei esset⁴⁾, domino **J e s u** ut fidem haberet praecepisse, *atque ita salvum fore ipsum et eius familiam, postea eum in domini doctrina instituisse traditur, ut verborum: „fidem habe domino J e s u et salvus eris“* [Act. 16, 31] hic sit sensus: amplectere **C h r i s t i a n a m** fidem atque doctrinam, et salvus eris. Sed maxime id ex eo confirmari videtur, quod scribit idem apostolus: ⁵⁾ „*si quis vos diversum doceat ab eo, quod nos docuimus, esto detectabilis*“ [Gal. 1, 8]. Diversum enim docet, quisquis alicubi verba perperam interpretatur. Contra autem, quemadmodum **P a u l u s**, ut doceret in legis operibus iustitiam non esse, inter alia tali utitur argumento, quod, si haereditas ad eos pertineret, qui legem servassent, cum nemo servare eam posset, nemo servari potuisset; quare, cum promissio inanis non esset, aliam dari oportere iusticiam, quam quae in lege esset posita [Gal. 4, 1 sq. Rom. 4, 14 sq.]. Ita eodem prorsus modo hic ratiocinari liceat: cum nemo ex omnibus omnia recte intelligat, necesse autem sit, ut quis servetur, eum omnia recte intelligere neque ulla in re errare, nemo igitur servabitur. Atqui certum est⁶⁾), maximam atque adeo innumerabilem multitudinem servatum iri [Apoc. 7, 4]; necesse est igitur homines servari posse, etiamsi qui minus recte intelligent atque aliquo teneant-

¹⁾ A¹, B: servemur.

²⁾ A¹, B i. l.: Joan. 17.

³⁾ A¹, B i. l.: Mar. 16. Matth. 28.

⁴⁾ B i. l.: Act. 16.

⁵⁾ B i. l.: Rom. 4.

⁶⁾ A¹: nos.

⁷⁾ A¹, B i. l.: Apoc. 7.

in Christo est, detrahatur atque eatenus Pauli evangelio et praecipuo evangelicae doctrinae capiti non credat — ex quo fieret, ut qui super fundamentum Christum quicquam aliud superaedificasset, ei Christus nihil prodesset, cum tamen idem 5 Paulus dicat, salvum fore. Ex quo efficitur, quia certum sit antecedens cognitu esse necessarium, non sequi, ut etiam consequens

tur errore. Et Paulus testatur¹⁾ nos in hac vita non plene omnia, sed aliquatenus scire et aliquatenus vaticinari [1. Cor. 13, 9]. Sed quid apertius vel optari posset? Dominus antequam mortem obiisset, testatus est, *discipulos suos amplexos esse quae 10 ipse a patre accepta tradidisset*, et pro illis precatur [Joh. 17, 8 sq.], et tamen nondum assequuti fuerant, neque quod Christi regnum spirituale esset, non mundanum, neque quod Christi beneficium ad exteris gentes pertineret. Quas tamen res et docuerat eos iam et maximi erant momenti. Apparet igitur, quod dominus dicebat, discipulos quae eis tradidisset accepisse, de iis, quae ad salutem essent necessaria, 15 intellexisse, non quod prorsus quae docuisset assequuti essent omnia. Cumque haec, quae diximus, nondum fuissent assequuti, illis quidem ad salutem necessaria non fuisse. Ex quo efficitur, non omnia, quae Christus docuit, ita cognitu esse necessaria, ut, si quis aliquid ignoret, servari non possit. Et valde dignum est notatu, quod, cum nondum intellexissent discipuli, Christi regnum spirituale esse et exteris etiam 20 gentes vel potissimum servatum iri, tamen eis sui corporis et sanguinis symbola distribuerit.

Cum igitur certo certius sit, non eodem loco esse omnia, quae divinitus sunt tradita, sed quedam omnino cognita comperta esse oportere, quedam posse absque certa pernicie ignorari, certe aut necesse est aliquam esse generalem sive notam, sive 25 differentiam, qua haec ab illis secernantur; aut ea tantum Christianae doctrinae capita exploratum erit cognitu esse necessaria, de quibus speciatim ac singillatim certa verbi dei testimonia extiterint, quod sint necessaria. Generalem autem ullam notam vel differentiam equidem cum diligenter indagaverim, nullam unquam invenire potui. Nam si dicat aliquis, praecipua quaeque doctrinae capita inter necessaria connumeranda 30 esse, cum verissime dixerit, nihil tamen dixerit. Quaeram enim protinus, quenaam sint praecipua illa? Et si de puncto aliquo sit controversia, debeat necne inter praecipua numerari, quaeram, quanam ratione aut nota cognoscere possim, aut habendum esse in praecipiis, aut non habendum. Apparet igitur, nos adhuc in eodem versari luto. Idem est enim, sive quaeram, quenaam sint religionis capita cognitu neces- 35 saria, sive quaeram, quae sint praecipua religionis capita, et utrumque aequa obseurum est, ut non possit unum ex altero conspicuum fieri. Proinde, quarumnam rerum intelligentia et fides nominatim requiratur, indagandum est.

²⁾ Ait dominus: „in hoc autem sita est vita aeterna, si te solum cognoscant verum deum et eum, quem misisti, Jesus Christum“ [Joh. 17, 3]. Et propheta: „quis- 40 quis domini nomen invocaverit, servabitur [Joel 3, 5]. Et apostolus: ³⁾ „haec est, quam de fide publice habemus, oratio, quod, si et ore dominum Jesus confessus fueris et a deo ex mortuis excitatum animo credideris, servabere“ [Rom. 10, 8 sq.]. ⁴⁾ Sed insignis

¹⁾ B. i. l.: 1. Cor. 13.

²⁾ A¹, B. i. l.: Joan. 17.

³⁾ A¹, B. i. l.: Joel 2. et Rom. 10.

⁴⁾ A¹, B. i. l.: Jo. 20.

omnino cognosci oporteat. Quinimmo si eadem sit consequentium ratio, quae antecedentium, infinita fuerint, quae cognosci oporteat — etenim consecutiones eliciendi quis finis fuerit?! Quodsi quis nihilo minus urgeat contendatque adhuc sibi videri eandem esse oportere consequentium rationem, quae sit antecedentium, cum mihi aliter 5

est ille *J o h a n n i s* locus: „et alia quidem multa miranda (inquit) fecit *J e s u s* in conspectu suorum discipulorum, quae hoc libro comprehensa non sunt. Haec autem sunt literis consignata, ut credatis *J e s u m* esse *C h r i s t u m*, dei filium, utque credentes vitam per eius nomen consequamini“ [Joh. 20, 30 sq.]. Quo loco notare licet: primum, quaecunque de *J e s u* scripta sunt, eo pertinere, ut fidem faciant, *J e s u m* esse 10 *C h r i s t u m*, dei filium. Deinde si quis per eum salutem se crediderit consequutum, eum sua spe non frustratum iri.¹⁾ Quare cum *P e t r u s* confessus esset, *J e s u m* esse *C h r i s t u m*, viventis dei filium, „beatus“ dicitur [Matth. 16, 16 sq.], quippe cuius cognitio eiusmodi²⁾ non ab ullo fuisse homine, sed a deo. Sic *M a r t h a*, postquam ei dixisset dominus³⁾, se resurrectionem vitamque esse, ac si quis ei crediderit, 15 etiamsi mortuus fuerit, tamen esse victurum, omnesque, qui viverent ipsique crederent, nunquam esse morituros [Joh. 11, 25 sq.]⁴⁾, respondet: „ego credo te *C h r i s t u m* esse, dei filium, qui in orbem venturus eras“ [Joh. 11, 27]. Et latroni, qui dominum rogasset, ut, quum in ipsius regnum venisset, sui meminisset, ita respondet: ⁵⁾ „hoc tibi recipio, te hodie fore tecum in paradiso“ [Luc. 23, 43]. Et eunuchus posteaquam 20 confessus esset, dei filium esse *J e s u m C h r i s t u m*, baptizatur [Act. 8, 37 sq.]. Quum etiam paralyticum quatuor in lecto portantes offerre eum curandum conarentur, et cum per multitudinem eis non liceret, per regulas illum in medium cum lecto ante *J e s u m* demisissent, *J e s u s* cognita eorum fide tanta homini dixit: „nate, ignoscuntur tibi peccata tua“ [Matth. 9, 2]. Quo loco coniicere licet, quaenam illius paralyticus esset fides. Credebat enim (ut par est) hominem eum, qui *J e s u s* diceretur, a deo esse et apud eum gratiosum; itaque sperabat per eum sanitatem se posse adipisci. Illa vero eum cognita etiam habuisse omnia, quae diu pro articulis fidei necessariis 25 habuit ecclesia, quam sit verisimile, cuique iudicandum relinquo — sunt et alia loca multa, quae eodem prorsus tendunt. Nam et impudicae mulieri, quae lachrymis domini pedes lavit, dicitur: ⁶⁾ „tua te fiducia servavit“ [Luc. 7, 50]. Idem dicitur alteri illi sanguinis profluvio laboranti, quae sperasset⁷⁾, modo togae limbum tetigisset, se sanatum iri⁸⁾ [Luc. 8, 44]. Idem uni illi e decem leprosis curatis, qui redierat⁹⁾ deo gratias actum [Luc. 17, 15]. Et *J o a n n e s* inquit⁹⁾: „hinc cognoscetis dei spiritum: quisquis spiritus *J e s u m C h r i s t u m* venisse et hominem factum esse confitetur, 30 is a deo est; et rursus: quisquis *J e s u m* dei esse filium confessus fuerit, et in eo deus 35

¹⁾ A¹ i. l.: Matth. 16. B. i. l.: Mat. 16.

²⁾ A¹: cuiusmodi. B: cuiusmodi.

³⁾ A¹, B i. l.: Jo. 11.

⁴⁾ A¹, B i. l.: Luc. 23.

⁵⁾ A¹, B i. l.: Act. 8.

⁶⁾ A¹, B i. l.: Luc. 7.

⁷⁾ A¹, B i. l.: Luc. 8.

⁸⁾ B: redieret. A¹: rediisset.

⁹⁾ A¹, B i. l.: Luc. 17, 1. Joh. 4.

Aeontius.

videatur et multis aliis videri possit, profecto comptum habere, utri rectius iudicent aliquid erit scire; cumque scire nihil possimus nisi ex certis dei documentis, ne hoc quidem scire poterimus, nisi 5 testimonia extent divinarum literarum, quae eandem esse consequentiam rationem doceant, quae sit antecedentium. Hic locus acu-

et is in deo manet“ [1. Joh. 4, 2. 15]. Negat etiam *Paulus*¹⁾, *quenquam posse dominum Jesum dicere, nisi per spiritum sanctum* [1. Cor. 12, 3]. Ac cum *Abrahamus* credentium pater dicatur [Rom. 4, 11] eiusque potissimum exemplo doceamur²⁾, in fide positam esse iustitiam, operae praecium quidem est videre, quidnam illud sit, 10 quod, cum credidisset, id tributum ei sit iustitiae [Rom. 4, 1 sq.]. Promittebatur ei proles in numerosissimum populum propaganda, promittebatur fore, ut omnibus orbis nationibus propter eius semen bene feliciterque eveniret; denique etiam promittebatur ei *Cananaea terra et prosperitas maxima*. Ceterum de religionis apicibus istis, quos ignorare opinantur fas non esse, mirum est silentium. Quin ipsum etiam 15 salutis mysterium per eius semen tecte admodum obscureque promittitur. Neque sane plura invenio ego, quae exprimunt sacrae literae, ut quis servetur, necessario credenda esse. Videamus nunc, incredulitatis ergo quibusnam negetur salus.

Generaliter quidem apostolis dictum est: „*ite per totum orbem, nunciantes evangelium omnibus; qui crediderit et baptizatus fuerit, servabitur, qui vero non crediderit, condemnabitur*“ [Marc. 16, 16]. Quae verba ex iis, quae paulo ante dicta sunt, appareat non ita esse intelligenda, ac si dictum esset: qui non recte intellexerit quicquid docueritis, sed in puncto aliquo male interpretatus vestra verba fuerit, condemnabitur, sed evangelii nomine intelligendum esse felix redemtionis nuncium per *Christi* nomen. Ut sit sensus: qui crediderit, se per *Christi* nomen servatum iri, servabitur; qui 25 hoc non crediderit, condemnabitur. Eodem modo intelligenda sunt illa *Pauli* verba³⁾: „*si quis vos diversum doceat ab eo, quod accepistis, esto detestabilis*“ [Gal. 1, 8], videlicet, perinde ac si dixisset: si quis vos⁴⁾ alia ratione salutem adepturos docuerit, quam fide per *Christi* nomen, esto detestabilis. Quanquam etiam quicquid aliquis doceat aliter quam ab apostolis est traditum, tametsi ad praeccipua religionis capita non pertineat, eatenus haberi possit execrabilis, quatenus omnis falsa doctrina aliunde non sit quam a mendacii patre, diabolo [Joh. 8, 44]. Sed non protinus necesse est, eum hominem prorsus extra salutis viam esse; nam et *Petrum* obiurgans dominus, qui se a subeunda morte dehortatus esset, „*Satana m*“ appellat [Matth. 16, 23]. Speciatim autem ait dominus: ⁵⁾ „*nisi filii hominis et carnem comedeleritis et sanguinem biberitis, non vivetis*“ [Joh. 6, 53]. Quod idem valet, ac si dictum esset: nisi credideritis me dei filium esse et a deo patre missum et vos per nomen meum salutem adepturos, non vivetis. Et rursus: ⁶⁾ „*nisi me eum esse credideritis, in peccatis vestris moriemini*“ [Joh. 8, 21]. Et *Johannes*: „*quis est mendax (inquit), nisi qui *Jesum* negat et filium?*“ [1. Joh. 2, 22], et: ⁷⁾ „*hinc cognoscetis dei spiritum: quisquis spiritus *Je-**

¹⁾ *A¹, B i. l.: 1. Cor. 12.*

²⁾ *A¹, B i. l.: Rom. 4. Gal. 3. Gen. 12 et 15.*

³⁾ *A¹, B i. l.: Gal. 1.*

⁴⁾ *A¹: nos.*

⁵⁾ *A¹ i. l.: Joan. 6. B i. l.: Jo. 6.*

⁶⁾ *A¹ i. l.: 1. Jo. 2. B i. l.: 2. Jo. 2 [!].*

⁷⁾ *A¹, B i. l.: 1. Jo. 4.*

men habet et, ut intelligatur, attentum poscit lectorem, ad tollenda autem temeraria iudicia, propter quae ecclesia in sectas discerpitur, cognitu valde necessarius.

Nunc cum dictum sit, qua ratione certum esse possit, doctrinae punctum aliquod ad salutem cognitu necessarium esse vel non esse, 5

sum Christum in carne venisse confitetur, is a deo est; quisquis autem spiritus Iesum Christum in carne venisse non confitetur, is a deo non est“ [I. Joh. 4, 2 sq.]. Addit Paulus: ¹⁾ „*si circumcidemini, Christus vobis nihil proderit*“ [Gal. 5, 2]. Et paulo post: „*nihil rei vobis cum Christo est, qui in lege positam habetis iustitiam, beneficio excidistis*“ [Gal. 5, 4]. Et Petrus: ²⁾ „*non est aliud nomen sub celo apud 10 homines, per quod servandi simus*“ [Act. 4, 12]. Quibus testimonias docemur, quae loca testantur, qui crediderit filium dei esse Iesum Christum, servatum iri, non ita intelligenda, quasi quomodo credit aliquis, Iulium Caesarem primum fuisse, qui republica in servitutem redacta Romae solus rerum sit potitus, aut quamlibet rem aliam, quae ad se nihil pertineat — si quis eodem modo crediderit, 15 Iesum Christum dei filium esse, is salutem sit adepturus. Sed eum recte Iesum dei filium credere, qui id credit tanquam rem, quae ad se pertineat; hoc est: qui credit eum, quem Iesum nominant, dei filium, et suum Iesum et suum Christum esse, hoc est: suum servatorem et suum regem, in quo solo omnem suae salutis spem habeat positam. Nisi haec admittatur expositio, neque Pauli neque 20 Petri verba consistent.

Haec nos per pauca illa quidem invenimus, quae exprimant divinae literae cuique, ut servetur, necessaria esse creditu; nempe, ut *agnoscat unum solum verum deum et eum, quem ille misit, Iesum Christum*, [Joh. 17, 3] eius filium, hominem factum, et eum a deo ex mortuis fuisse excitatum credit, ac per eius nomen salutem 25 se adepturum, non in legis operibus positam habeat iustitiam, quinimmo persuasum habeat, *nullum aliud nomen sub celo esse, per quod servandi simus* [Act. 4, 12].

Exploremus nunc, quidnam sit aliud, quod ex iis, quae iam posita sunt, consequatur, etiam necessarium esse creditur. Ac cum doceant divinae literae, omnem hominem severo dei iudicio esse obnoxium ³⁾, quippe qui propter primorum parentum lapsum in peccatis conceptus ac natura praeditus, qua nunquam non deum offendat, aeterni sit reus supplicii; cum doceant etiam, fore tandem huius mundi finem, et ut reviviscant novissimo die omnes, iusti quidem ad sempiternam beatitudinem, iniusti vero atque impii ad sempiternos cruciatus, intelligere nemo potest, quid sit servari, ac proinde neque quod oportet credere, nisi et suum statum et divinam legem et dei 35 propositum de iudicandis vivis ac mortuis aliquatenus cognitum habeat. Testatur enim apostolus ⁴⁾, *ex lege oriri agnitionem peccati et se peccatum non fuisse cognitum, nisi per legem* [Rom. 3, 20; 7, 7]. Non sequitur autem ex iis, quae posita sunt, tantam aut divinae legis aut humanae conditionis cognitionem esse necessariam, ut, si quis in alicuius praecepti interpretatione aut in aestimandis humanis viribus paululum 40 aberraverit, salvus esse non possit. Sed tantum sequitur esse necessariam, ut quis intelligat aeternae damnationi se obnoxium, a qua deinde confidat se per Christum

¹⁾ A¹, B i. l.: Gal. 5.

²⁾ A¹, B i. l.: Act. 4.

³⁾ B: obnoxium.

⁴⁾ A¹, B i. l.: Rom. 3.

poscere locus videbatur, ut a thesi ad hypotheses descendentes, quae-
nam illa esse capita arbitraremur, quae omnino certa fixaque esse
oporteret, ostenderemus. Sed cum de nonnullis, quae forte docere
possemus hoc in numero habenda non esse, quam maximaе fuerint
5 sintque adhuc lites, contentiones rixaeque, veriti sumus, ut exulce-

liberatum eiusque beneficio sempiternae destinatum beatitudini. Cum etiam palam
testetur ¹⁾ P a u l u s , *nihil esse rei cum Christo iis, qui in lege positam habuerint*
iustitiam [Gal. 5, 4], in dei, inquam, lege — quid de iis dicatur, qui in hominum legibus,
in hominum mandatis et inventis iustitiam positam habuerint, multo certe magis
10 Christi beneficio excidisse dicendi erunt. Cum similiter doceant divinae literae,
per solum Christi nomen sperandam esse salutem, sequetur, ut qui per nomen
aut beatae virginis aut Petri aut Pauli aut cuiusvis sancti viri speraverit se
salutem adepturum, ei cum Christo nihil rei sit. Cum item in necessariis creditu
positum sit, quod Christus a mortuis excitatus fuerit neque intelligi possit
15 revixisse, qui prius mortuus non fuerit, utique et mortuum eum esse necessario creden-
dum erit. Quoniam denique praeceptum est domini ²⁾ ut *omnes doceantur evangelium*
et baptizentur in nomine patris et filii et spiritus sancti [Matth. 28, 19], cuius opus est
haec fides, quatenus ille corda nostra aperit et hanc dei in nos beneficentiam nobis
patefacit, et hoc mandatum cognoscendum est, et quod sit ³⁾ spiritus sanctus, per quem
20 credamus et per quem deus in nobis habitet, qui denique assiduis precibus petendus
nobis a deo sit. Quid praeterea demonstrare possim ullo divinarum literarum testimo-
nio ad salutem cognitu omnino necessarium, equidem fateor me non invenire. Si quis
plura docere possit, nihil mihi fuerit optatius quam quaenam ⁴⁾ illa sint, intelligere,
et quaenam ea sint testimonia, quorum autoritate pro necessariis agnoscerе illa
25 oporteat, audire ⁵⁾. Ut autem nunc singillatim, quaenam putemus in necessariis ha-
benda non esse, enumeremus, neque necesse est neque expedit et infinitus labor fuerit.
Est enim rectum et sui et obliqui regula. Tantum quo melius intelligatur, quicquid in
controversiam venerit, qua ratione evinci possit aut esse aut non esse ad salutem
cognitu necessarium, duo excutiemus dogmata, ut quomodo haec excutientur, alia
30 excutiantur omnia.

S a b e l l i u s (ut Vigilius martyr Tridentinus ⁶⁾ episcopus ⁷⁾ refert
ita agnoscebat patrem, filium et spiritum sanctum, ut non alium patrem, alium filium
vellet intelligi. Sed qui pater esset, eundem aiebat M a r i a e virginis uterum imple-
visse, et in eo ipso homine, quem assumpsisset, filium nuncupari, cum non alius atque
35 alius, sed idem pater intelligeretur. Atque hac ratione unum deum coli. Quaerat igitur
aliquis, sit necne haec res eiusmodi, ut necesse sit ei, qui servari velit, in ea non errare;

¹⁾ B: testatur.

²⁾ A¹, B i. l.: Matth. ult.

³⁾ B: fit.

⁴⁾ B: quae non.

⁵⁾ B i. l.: In caeteris concordiam fraternalm cole.

⁶⁾ Divi Vigili martyris et episcopi Tridentini libri V contra Eutychianam con-
fusionem duarum naturarum damnatam in synodo Chalcedonensi lib. II (in initio).
Editiones: Tubingae 1528 et 1556, Coloniae 1555, Heidelbergae in officina
Voegelianae s. a.

⁷⁾ B: episcopus om.

rata eiusmodi contentionibus ingenia satis aequo ferre possent animo, si eas res tot tantisque dignas non fuisse clamoribus contendemus; satiusque duximus propterea in praesentia ulterius non progredi, quam ut primum quidem moneremus, non satis esse ad damnandum aliquem tanquam haereticum, quod constet eum errare, sed expen- 5

hoc est: potuerit necne *S a b e l l i u s* tali cum errore salvus esse, an omnino pro haeretico, ita ut habitus semper est, haberi debeat. Sane illud creditu esse necessarium demonstratum iam est¹⁾), quod *Jesus Christus* sit dei filius. Atqui credere, dei filium esse, non est vel verba haec pronunciare vel etiam cogitatione filii dei appellationem *Christo* tribuere, sed potius id, quod verba significant, sincera fide ei 10 tribuere. Verbum autem filii non significat tale aliquid; non, inquam, ea est huius verbi notio, ut quis intelligi possit sui ipsius filius. Quemadmodum neque pater intelligi potest sui ipsius pater, sed filius dicitur, qui patrem habet, non se, sed alium, et pater, qui habet filium, non se, sed similiter alium. Cum igitur patrem cum filio confundere *S a b e l l i u s* negaretque alium atque alium esse, satis evincitur, 15 *Christum* ab eo dei filium creditum non fuisse, id quod omnino creditum oportuit. Quo exemplo docemur, quae divinitus proponuntur tanquam creditu necessaria, in iis diligenter, quid verba significant, videndum esse, ne inani quadam verborum umbra retenta, quas res verba significant, negemus, sed ipsas res sincere amplectamur.

Hoc dogmate excusso aliud quoddam, ut quidem nunc sunt tempora, cognitione 20 forte haud paulo dignius, aggrediamur.

Magna iam dudum fuit et vere tragica controversia de interpretatione verborum eorum: „*accipe, hoc est corpus meum*“ [Matth. 26, 26]. Quare videamus, an res haec tanti sit ponderis, ut propter eam alii alios reiicere, exagitare, omni contumeliae genere afficere et hostium loco habere debeant. Non necesse est autem, me hoc loco, utrarum 25 sim partium, aperire; tantum eatenus quidem, utrariumque esse me, profiteor, quod utrosque ad veram dei ecclesiam pertinere nihil prorsus dubitem. Agam autem seorsum cum utraque parte, atque ut utrosque alioqui recte dicere concedam ac domini verba recte interpretari, tamen docebo, neutros debere alteram partem damnare aut ullius 30 haereseos ream facere.

Age igitur, ut hinc dicendi faciamus initium: qui in domini verbis nullum admittitis tropum, sed ut verba sonant, ita intelligenda esse arbitramini, eos, qui tropum inesse volunt, non solum domini verba perperam interpretari dicitis, sed etiam eodem habere loco videbini, quo qui pessime de religione sentiant. Nullum satis atrox videtur verbum suppeterem, quo illos pro merito execremini. Quid si cum tam magno atque infando 35 errore salutem nihilo minus consequi possint atque ad dei pertineant ecclesiam?! Qui possint (dicetis), quibus aut mendax aut ineptus sit ipse dei filius, absurdia et cum rationis iudicio maxime pugnantia pronuncians?! Hem miseros, quo nos impellunt ex contentionibus natae similitates! Ergone quia in controversiam vocetur verborum interpretatio, necesse protinus sit mendacem facere *Christum*?! Quis unquam 40 eorum, quos hac in re habetis adversarios, negavit illis aut ullis aliis *Christi* verbis fidem esse adhibendam? Immo cui unquam in mentem venit, quicquam suspicari eiusmodi? Scilicet, ne mendax ille esset, vererentur propter cuius nomen saevissimos quosque contemnere possent tyrannorum cruciatus. Facessat morosa ista atque omnino iniqua interpretatio — de verborum sententia lis est, non de veritate, qua nihil 45

¹⁾ Cf. p. 64 sq.

dendum etiam esse, quam magna quamve necessaria in re erret. Quod unum si modo in animum venisset maioribus nostris cogitare, nequam tot sectarum audit a unquam nomina fuissent, neque tot tamque amplos egisset. *S a t a n a s de dei ecclesia triumphos.* Deinde

5 ex rebus omnibus certius esse perlibenter fatentur. At (dicitis) adeo clara, perspicua apertaque sunt verba, ut non cerni, quae sit sententia, non possit. Vobis, qui intelligitis, aperta perspicuaque sunt; ei, qui alium corum sensum esse putat, non perinde sunt aperta, aut, si sunt, alio sensu sunt aperta. Itaque omnino illud concedatur oportet, de interpretatione sola verborum item esse, non de veritate. 10 Itaque qui dicas, qui negant *Christi* corporis praesentiam in dominica coena, haereticos esse et salutis expertes, quibus id ex sacris literis doces testimonii? Ipse dominus omnibus, qui eius nomen invocaverint, qui dei filium esse crediderint, qui in illo uno, non in legis operibus aut alia re ulla salutis suae spem omnem positam habuerint, vitam pollicetur [Act. 2, 21; Rom. 10, 13]. Hanc fidem atque spem constantissime profitentur ii, quos tu haereticos facis; quibus verbi dei testimonii adductus salutem eis tuo adimis iudicio? Profer unum verbum ex divinis literis, quo pronunciatum sit, tales aeternae vitae participes non fore! Ex tuo certe capite pronunciare id non licet; an forte fieri non posse putas, ut quis domini nomen invocet et in illo spem suam omnem positam habeat, etiamsi non intelligat proptereaque non credit, eius 15 corpus re ipsa praesens in coena distribui? Quidni? Quodsi contendis fieri non posse, ut quis illa credit, nisi hoc crediderit, perlibenter audierim, quo pacto id, quod dicas, evincas. Sin potest absque hac dominici corporis praesentiae confessione ea fides consistere, cui salutem dominus promittit, ac nihil minus qui eam colunt non desinat pro alienis a vera dei ecclesia habere, vide etiam atque etiam, ne quod crimen in alios 20 25 falso iacere sis solitus, quod mendacem faciant *Christum*, eodem ipse vere te contamines.

Venio nunc ad eos, qui tropum in verbis esse volunt, qui ex eo, quod dicatur praesens in pane *Christi* corpus esse atque eodem tempore locis quam plurimis, multa permagna colligunt absurdia; sed illud praecipue, quod cum tali positione humanitatis *Christi* sit coniuncta negatio. Quare cum hic locus de dei filio homine facto et a mortuis excitato ad ea pertineat *Christianae* disciplinae capita, quae ignorare non licet, negabunt eos, qui eiusmodi asserunt praesentiam, nisi resipuerint, servari posse. Quae ipsi colligunt absurdia ex illius praesentiae positione, ut ea inde non arbitrentur consequi (sive errent, sive minus), tamen experientia testis est, fieri nulla ratione posse. Demus igitur omnino consequi inde absurdia illa omnia. Quid tum, an propterea qui statuunt praesentiam illam, absque *Christo* erunt? Necesse est (inquieris); pugnat enim cum vera *Christi* humanitate ea conditio, quae illius tribuitur corpori, ut possit eodem tempore pluribus locis esse, ut qui dicit, *Christi* corpus eodem tempore pluribus locis esse, perinde faciat ac si diceret, *Christi* 40 corpus non esse corpus, et si *Christus* vero corpore praeditus non est, non est igitur vere homo. et si non est vere homo, aut non factus est unquam homo aut non revixit — quorum utrumque creditu necessarium esse ostendimus¹⁾. cumque pugnantia credere nemo possit, verum sit autem, istos non credere, quod *Christus* vere homo et factus sit et revixerit, verum igitur esse non poterit. eos id credere, ac 45 cum non credant id, quod est ad salutem cognitu necessarium, consequens est, ut servari non possint.

¹⁾ Cf. p. 67 sq.

etiam, ut, si non rationem cuiusque rei pondus cognoscendi trademus, saltem certe ad eam investigandam pia excitaremus ingenia. Omnino autem discriminem esse oportere errorum, ne non necessaria detur errantibus sectas faciendi occasio, res ipsa loquitur. Quocirca ut considerate error expendatur, antequam ad iudicium veniatur, 5

Acriter urgent isti quidem, sed experiamur tamen, possimusne ostendere, vel cum tam absurdis erroribus salutis spem esse reliquam. Igitur quod dicunt, fieri non posse, ut credat aliquis quae pugnant inter se, id ita demum (ut docuimus) verum est, si intelligat ea pugnare. Fateor enim, non posse quemquam simul credere, et quod vero humano corpore sit praeditus **Christus**, et quod non sit. At quae re vera pugnant inter se, videri tamen possunt multis non pugnare. Et si videntur non pugnare, nihil impedit, quominus ea simul credant; quare etiam si verum esset haec pugnare inter se, neque posse simul consistere, ut aliquod sit verum corpus et tamen eodem momento pluribus sit locis, possunt tamen videri non pugnare, ut dubium non esset, quin videantur — proinde fieri potest, ut credant homines dominum vero humano corpore praeditum esse, et tamen illud corpus eodem momento pluribus esse locis. Cum credant 10 igitur, et firmissime credant, **Christum** verum hominem ac dei filium et a deo a mortuis excitatum esse, et alia omnia, quae sacrae literae tanquam necessaria creditu proponunt, quid est, quod eos in suo etiam errore servari posse neges? Apparet 15 igitur, tam eos, qui dominici corporis praesentiam in pane statuunt, quam eos, qui eam negant, quanquam in errore versari alterutros necesse est, utrosque tamen (si alioqui domini praeceptis sincere parent) in via salutis esse. Quo fit, ut debeant sibi mutuo charitatem ac venerationem, tanquam fratribus, dei servis et **Christi** membris. Si conviciis, contumeliis ac maledictis sese mutuo exagitaverint, si odia inter se perrexerint exercere, non evident severum dei iudicium. Itaque hortor utrosque 20 obtestorque per **Christum** **Iesum**, ut simultatibus depositis temerariisque iudicis charitatis officiis certent inter se et controversias amice humaniterque tractent. Absint maledicta, scommata, contemptus — ita fiet certissime, ut qui errant ad veritatis tandem agnitionem pertrahantur. Si semel haec animorum coniunctio 25 coaluerit, non negabit nobis¹⁾ dominus quemcunque favorem ac successum, neque committet, ut patiatur, qui vera cum charitate fratres suos ab errore conati fuerint avocare, eorum absque fructu consumi operam.

Jam quomodo haec duo dogmata discussimus, **Sabellii** videlicet errorem ac controversiam de corporis **Christi** praesentia²⁾ in pane eo, qui fidentibus distribuitur, quivis facile quaecunque alia in controversiam venerint dijudicare poterit. De 30 quocunque enim errore sit quaestio, inspiciendum est, utrum, qui sic³⁾ errat, possit nihil minus ea credere omnia, cum quibus salutis coniuncta est promissio. Ut, si possit, intelligat errorem in re ad salutem cognitu necessaria non esse. Si non possit, intelligatur esse. Caeterum quemcunque damnari aliquis velit ob errorem quempiam, quam exploratum habeat cum tali errore contingere salutem non posse, videndum illi est etiam atque etiam. Quid enim? Cum dicat dominus: „venite ad me omnes, qui laboratis et onere pressi estis, et ego vos sublevabo“ [Matth. 11, 28], tanta erit aliquis

¹⁾ A¹, B: nos.

²⁾ B: praesentiam.

³⁾ B: sit.

etiam atque etiam videndum est. Nam si tanta severitate minatur dominus ei Matth. 18 [V. 6], qui minimo cuivis offendiculo fuerit, quid iis futurum putes, qui temerariis suis iudiciis ad sectas faciendas homines aegerint nulla necessaria causa? Propterea que vel numerosissimis populis magno offendiculo? Vae illis! †

temeritate, ut accedentem retrahere audeat atque ei suo ex capite dicere: heus tu, frustra accedis, qui hoc et illud non credas, quis tu es, qui id tibi sumas?! Quis tu es, qui alieno servo sis impedimento? Quia fiducia id tibi sumis, ut divinam voluntatem tibi non valde perspicue expressam divines? Tu scilicet divinae bonitati, misericordiae 10 beneficentiaeque tuo ingenio ullos praefixeris terminos? Ille ipse, cuius est vitam largiri, omnes ad se vocat ac tuis nescio quibus acceptationibus quam pollicetur gratiam non limitat — tune limitabis? Quid facis autem, quum hoc facis? Certe quantum in te quidem est, homini vitam eripis; neque sane hanc, quae verius mors est quam vita, sed sempiternam, et coelorum regnum et sempiternis addicis cruciatibus, neque uni 15 hanc facis iniuriam, sed forte multis millibus. *C h r i s t u m* totidem mutilas membris, discerpis dei ecclesiam in sectas, denique infinitis malis viam sternis. Ac si tanta severitate minatur dominus ei, qui minimo cuivis offendiculo fuerit [Matth. 18, 6], quid iis futurum putes, qui temerariis suis iudiciis ad sectas faciendas homines aegerint nulla necessaria causa? Veh illis! Quodsi non satisfacit necessaria religionis capita a 20 non necessariis dignoscendi ratio a nobis tradita, profer ipse, si potes, meliorem, sed certam, firmam atque constantem. Si miraris inter ea, quae recensuimus cognitu necessaria, non numerari quosdam, summo quamvis loco habitos religionis apices, evolve diligenter totum vetus et novum testamentum et perquire, quibus testimonii docere possis, apices illos usque adeo cognitu necessarios esse, ut servari, nisi qui assequutus 25 eos fuerit, non possit. Expende, quam potuerint ex veteris testamenti libris *I s r a e l i - t i c o* populo esse cogniti, quos tamen eadem qua nos fide servatos oportuerit. Quin etiam expende, quae cognita habere potuerit vel latro ille, quum ei dictum est: „*hodie mecum eris in paradyso*“ [Luc. 23, 43]; vel eunuchus, quum est a *P h i l i p p o* baptizatus [Act. 8, 36 sq.]; vel impudica mulier, cui, cum lachrymis domini pedes lavisset, 30 dictum est: „*tua te fiducia servavit*“ [Luc. 7, 50]; vel altera illa sanguinis profluvio confecta [Matth. 9, 22]; vel paraliticus [Matth. 9, 2 sq.], vel tot alii¹), quibus ad solam nominis domini confessionem condonata sunt peccata. Observandum est etiam, quid sit, quod, cum ea, quae necessaria esse docuimus, tam saepe repeatant divinae literae, tam saepe exigant uti necessaria, non similiter exigant, quae quidam²) tanti faciant. 35 Si humano ingenio conscripti essent libri illi, quos pro sacris (ita ut sunt) agnoscimus, bonum alicubi dormitasse *H o m e r u m*³) doceremus; sed dei spiritu authore sunt scripti, qui neque memoria lapsus esse potest neque dormitasse. Non igitur casu id factum est, sed certo dei consilio; qui si eodem illa loco esse voluisset, saltem certe alicubi aperte semel testatam suam voluntatem reliquisset. Cunque id non fecerit, 40 quis est homo, ut dei voluntatem divinare possit? Hasce res non nostro aut iudicio aut ingenio metiri oportet, sed divina sapientia coelitus nobis patefacta, quicquid ratio dictet — haec sola est audienda.

¹) A¹: aliis.

²) B: quidem.

³) Cf. p. 44 n. 1.

¹⁾ Caeterum si quis in re erret, quam certam exploratamque esse oporteat, neque ad sanitatem revocari ratione ulla possit, eum iuste damnari et ab reliquo piorum coetu reiici nemini dubium esse debet. Neque solum, si et seducere alios perget admonitus, ne faciat, sed etiam, si silentium custodire velit — neque enim quicquam commune ⁵ cum dei ecclesia est illi, cuius fidei promissa aeterna vita non sit. Sin punctum, de quo male quis sentit, ex eorum numero non est, quae omnino sint cognitu ad salutem necessaria, iam distinctione arbitror opus esse. Nam si is, qui male sentit neque ab errore abduci potest, etiam seducere alios conatur, quanquam saepe ut desistat ¹⁰ admonitus, quin reiici a coetu possit debeatque, non video; nam fratres offendit vehementer. Non enim si res ex praecipuis non est, ideo error non perniciosus non est. Quemadmodum enim ex scientia una scientia ducitur alia, ita oriuntur ex erroribus errores. Quid autem (cum ullo pacto ad dei gloriam pertineat) non magni esse potest momenti? ¹⁵ Quodsi alias non seducat, dum quae necessaria ad salutem sunt tenet, quanquam infirmus, in fratrum tamen adhuc sit numero. Itaque si abscindant ab ecclesia, vivum adhuc membrum a Christi corpore (quantum in iis est) abscindant — quod nefas sit, neque sane mandatum extat dei, fieri ut id debeat. ²⁰

Atque hactenus de iusto iniustoque iudicio dictum sit. Nunc ut rite recteque eo veniatur, quid sequi et a quibus cavere oporteat, videntur.

Ad dogmata quidem quod attinet, si valde perniciosus ²⁾ exoriatur error, nihil causae est, quamobrem cunctemur, quin primo quoque ²⁵ tempore occurratur, doceaturque populus (ut ab eo caveat), quale sit dogma. Sed homo eiiciendus non est, antequam ex evangelii praescripto eius lucrificiendi causa frustra tentata omnia fuerint [Matth. 18, 15 sq.]; atque ad reiectionem si veniendum omnino sit, videndum est, ut nihil fiat, ex quo ad ecclesiam aliquod redire ³⁰ incommodum possit. Atqui obscurum illud non est: quo peius in ecclesiam animatus quis fuerit, eo illi plus expectandum inde negotii, videlicet, ut eo improbus eoque maiore animi contentione insidias ei machinetur, ut clam seducat quoscunque possit, ut calumniis invidiam conflet aliaque moliatur eiusmodi. Quo autem acerbius accep-³⁵ tus quis fuerit, eo peius fuerit animatus. Quare me quidam authore ita damnabitur haereticus, ut exposita simpliciter causa convitium probrumque omne absit; fietque cum significatione magis doloris quam

¹⁾ B. i. l.: Cavendum autem, ne temere damnetur sua [!] dogma sive homo.

²⁾ B: pernitosus.

iae ullius aut odii, ut iudicium quidem gravitatem habere, non acerbitatem ullam videatur. Sed supra, cum de privati hominis officio ageremus, ea dicta sunt, quae non minus ad hunc possint locum accommodari ¹⁾, ostendimusque nunquam non plus accipi posse in 5 commodi ex verborum acerbitate quam commodi. Denique cavendum est, ne ii iudicium sive doctrinae sive hominis sibi arrogant, quorum non sit. Certum est enim, id non privati esse cuiusquam, sed neque duorum aut trium, quinimmo ecclesiae ²⁾). „*Prophetae duo aut tres loquantur* (inquit Paulus 1. Cor. 14 [V. 29]), *caeteri diiudicent.*“ Atque 10 hoc quidem pacto ecclesia pullulantibus erroribus autoritate sua occurrit.

Nunc de magistratu est dicendum ³⁾. Locus est controversus et perplexus, si quis alias, et in quo plurimum sit momenti. Qui ab receptis dogmatibus abhorrent, sive melius ipsi sentiunt, sive deterius, iis 15 vehementer grave est, non posse impune in medium afferre quod sentiunt. Contra, quorum iam doctrinam et magistratus et populus comprobavit, quique ⁴⁾ autoritatem sunt adepti, cum sine magna molestia nonnulloque etiam saepe existimationis suae discrimine audire quotidie controversias nequeant, iis ad eos, qui receptae ac 20 quiescere nolunt doctrinac, reprimendos non potest gladii usus non maxime videri necessarius, et fere ut quidque cuique ex usu est, ita etiam facillime recte id fieri sibi persuadet. Quare cum proprii commodi habita ratio iudicare satis recte non permittat, ab huiusmodi rationibus abducenda est (quoad eius fieri potest) cogitatio, aut si id 25 factu sit difficile, proximum est, ut saltem cogitatione suum quisque contrariam in partem commutet statum, ac si rationem ineat, quid maxime cum expedire, tum divinac legi consentaneum esse videatur. Itaque si tibi commoda futura sit sive libertas, sive licentia, finge te eius esse loco, qui receptam probet conservatamque cupiat doctrinam; 30 ac quotidie esse, qui tibi negotium faciant homines nulla eruditione, nullo iudicio, nullo spiritu, sine pudore, quotidie obstrepere maxime que molestos esse; de summis religionis capitibus sacerdotes, piscatores, lanios, coquos, mulierculas, pueros confidentissime argutari, contendere, nihil intactum relinqu, omnia in dubium vocari, simplicibus 35 fucum fieri, offendiculis omnia repleri. Certe hoc in statu si saltem (ut dixi) cogitatione fueris atque haec fieri intelligas, vix profecto

¹⁾ Cf. p. 54 sq.

²⁾ A¹, B i. l.: 1. Cor. 14, *in textu om.*

³⁾ B i. l.: Secundo, magistratus.

⁴⁾ B: qui quo.

videri tibi possit non maxime necessarium, tantam frenari licentiam.

¹⁾ Quodsi tum ea inspexeris divinarum literarum loca, quae armare magistratum in religionis corruptores creduntur, forte multo fueris quam ante in eam partem proclivior, ut ea putas ad rem facere. Qui arbitratur eam, quae vulgo recepta est, doctrinam veram et sinceram esse consultumque putat ad eam conservandam ²⁾ morte multare haereticos, cogitet fieri posse nihilo minus, ut paulatim dormitantiibus pastoribus corrumpatur doctrina degeneretque a pristina pietate ecclesia. Quam primum enim contingit ei pax tranquillitasque aliqua, solvitur paulatim disciplina, refrigescit pietas atque obrepit dei ¹⁰ eiusque legis mira quaedam oblivio. Quam ingratitudinem cum inultam sinere non possit deus, suum subducit spiritum ac liberiores seductoribus habenas sinit, quorum ³⁾ artibus ac vafricie fit, ut tametsi doctrina eadem manere videatur, mutetur tamen paulatim corrumpaturque. Ubi autem invaluit usus controversias de religione ¹⁵ gladio dirimendi, qualiscunque doctrina sit postea in populo, quisquis ei doctrinae adversari ausus fuerit, sive iure sive iniuria, omnino haereticus habeatur, et quaecunque aut ex divinis literis testimonia aut argumenta attulerit, ad ea omnia unus respondebit carnifex. Atque ita fiet, ut quae olim iusta severitas fuerat, ²⁰ S a t a n a demum longe lateque dominante in portentosam immanemque evadat saevitiam.

Finge igitur, te in ea incidisse tempora, quibus iis, qui recte sentiunt, reprehendere vulgo receptos errores impune non liceat, sed, si quid mutire ausi fuerint, gladius, crucis, ignes praesto sint, causae ²⁵ dicendae locus sit nullus, succurrat autem eiusmodi tyrannidem a sumptis de veris haereticis suppliciis originem duxisse, profecto malis nullum unquam in haereticum animadversum fuisse, quam talem introductam tyrannidem. Cogitandum est etiam, quam non respondeant persaepe votis eventus haereticis occidendis. Nam si quis in- ³⁰ telligat, se haud tuto suam in medium afferre sententiam posse, eam non quandocunque, non ubicunque, non cuicunque aperiat, sed explorabit ante animos, cuniculos fodiet paulatim, insinuabitque sese, ac si videat parum idoneo se fodere loco, alio sua convertet consilia. Sin animadverterit patere sibi aures, progredietur paulatim ultra, ³⁵ dum totum amici occupet animum; idque faciet modo cum hoc, modo

¹⁾ B. i. l.: Controversiae religionis an gladio dirimenda, aut accersendus carnifex ad errantes.

²⁾ A, A¹, B: conservandum.

³⁾ A, A¹, B: cuius.

cum illo, quosque faciet errores consortes, eosdem fere faciet studii ad¹⁾ alios atque alios clam corrumpendos ac sectam propagandam, ut, antequam intelligat magistratus unum seductum fuisse, magna nonnunquam seducta sit pars populi ac pene immedicable acceptum sit vulnus. Cumque haec clam fiant, ne ii quidem, qui praesunt ecclesiae, sua adhibent ad errores convellendos remedia, verbi vide-licet vim; nam ut nonnullos audiant rumores, quid tamen fiat, plane intelligere non possunt — quibus seductores utantur artibus, quibus sua rationibus persuadeant, nemo est qui referat. Qui possent enim neque audent neque volunt; qui vellent, ignorant ac plerumque suas tantum referunt suspitiones aut figmenta, ac si maxime habeant pastores quod eam in rem afferant; cum iis, quibus mederi eos oportebat, quasi tyranni quidam vehementer sint exosi, eorum sine fructu omnis insumitur opera, praesertim si et illa accesserint, quae plerumque solent, verborum acerbitas et probra. Praeterea cum pastores conservandae doctrinae resistendique haereticis in gladio habeant spem neque videant ad eam tuendam magna se opus habere eruditio, desidiae dant sese, atque ita paulatim ignoratio sequitur rerum omnium, ut postea nullas non superstitiones atque errores obtrudere. S a t a n a s possit nullo negotio. Ac ne illud quidem parvi faciendum est, quod, cum insectationes, ignominias, afflictionesque religionis causa perpeti piorum plerumque sit, hac quasi nota certissima, praesertim si eas animo forti, hilari, constantique ferant et inculpata sit externa vita, simplicibus suam causam vehementer probant; contra-que a quibus talia perpetiuntur, ii vix magnae iniustitiae tyrannicaeque saevitiae effugere opinionem possunt. Quibus rebus fit, ut quotidie magis ac magis exulcerentur obfirmenturque in errore animi, ac fiant prorsus immedicabiles — quorum quidem malorum exempla haud magnopere opus fuerit ex veteribus exquirere historiis. Nimis enim multa sunt ante oculos, quae si quis diligenter consideret, nac ille, quamobrem ad extirpandas haereses gladii magnopere usum desideret, vix habeat! Denique ut iudicium purum sincerumque sit, ita te compares oportet, ut non magis hoc quam illud velis, sed illud solum, utramcunque tandem in partem cadat, quod magis et verbo dei conveniat et cum eius gloria coniunctum sit.

²⁾ Ac illud quidem certum est, in seductores veteri lege mortis poenam constitutam fuisse Deut. 13 [V. 9 sq.]. Quin etiam si civitas quae-piam seducta a legitimo dei cultu ad idola defecisset, eam civitatem

¹⁾ B: ac.

²⁾ A¹, B i. l.: Deut. 13, *in textu om.*

iubebat lex deleri, urbem incendi neque postea reparari unquam. Sed sunt, qui tantum usque ad Ch r i s t u m viguisse eam legem putent, neque in novo foedere locum ei esse — ex eo capta conjectura, quod Is r a e l i t i c u s populus Ch r i s t i a n i populi esset typus haberetque etiam promissiones rerum sub sensum cadentium, quarum 5 hac in vita esset usus, talia haberent sacrificia, talia denique omnia, quae tamen invisibles res ad aeternamque vitam pertinentes significarent. Quod cum ita sit, colligunt et poenam illam corporalem aeternae damnationis typum fuisse, ac propterea legem hanc cum caeteris omnibus ad futurarum rerum significationem latis domini 10 adventu cessasse. Quae quidem conjectura adeo mihi non inepta visa est, ut, quamobrem reiici posset, non invenirem, nisi ei ratio in lege posita refragaretur. Est enim in lege, ut omnis Is r a e l audiens timeat, neque posthac quicquam admittat eiusmodi [5. Mos. 6, 4 sq.]. Quae certe ratio perpetuo viget, ut, quanquam lex ipsa expiraverit, 15 tam sit tamen ius magistratui similem aliam condendi, quam ei ius est in homicidas, adulteros aliosque facinorosos homines leges condere. 1) Sed contrarium tamen suadere videntur domini verba Matt. 13 2) [V. 24 sq.], quo loco zizaniorum proponit similitudinem. Servis enim interrogantibus, deberentne ire collectum zizania, respondisse traditur paterfamilias, ne irent, ne forte colligentes zizania etiam triticum avellerent. Quem locum cum alii aliter interpraetentur, intelligere est, quantum referat testimonia conquirere, non ut fixam iam in animo tuo constabilias sententiam, sed ut iis considerate excutiendis veritas palam fiat. Esset autem ad veritatis inventionem via, si reperta expositione, quae tuae suffragari sententiae videretur, dissentientis sumeres personam et, quid contradici posset, diligenter perscrutarere, neque tibi quam primum plauderes. Ita fieret, ut qui dissentiant inter se, non perpetuo dissentirent, sed cederent tandem errantes recte sentientibus. 30

Atqui de victoria plerumque magis sumus solliciti quam de veritate, quoniamque propositi nodi solutio omnino in huius loci vera expositione posita videtur, cavendum est etiam atque etiam, ne nobis ullum studium oculos praestringat, neve parum diligentiae temporisve in eo expendendo insumamus. Sane quidem ea interpraetatio, qua dicunt 35 quidam, Ch r i s t u m non quemlibet rigorem hic tollere, sed tolleranda esse mala admonere, quae sine pernicie corrigi nequeant, haud videtur patrisfamilias verbis consentanea. Non enim dicit:

¹⁾ B i. l.: Parabola de zizaniis excutitur Mat. 13.

²⁾ A¹ i. l.: Matth. 13, *in textu om.*

„age, ite, sed videte etiam atque etiam, ne una cum zizaniis etiam triticum evellatis!“, sed omnino vetat ire vultque tam zizania quam triticum crescere usque ad messem. Ex quo apparet, magnam verbis vim fieri tali expositione. Neque sane commodius exponere ii videntur, 5 qui de universa ¹⁾ ecclesiae perpurgatione hic agi volunt, quam iubeat dominus in novissimi diei tempus differri, sed non propterea vetari particulares ecclesiarum perpurgationes. Neque sane prolixe excutiendum videtur, quam vere dicatur pro patrisfamilias servis angelos accipi. Quin potius quid vetitum sit, intentis animis inspiciamus; 10 hinc enim facile etiam quibus vetitum sit, palam esse possit. Ac constat quidem, triticum esse pios, zizania impios — omne autem impiorum genusne, an quoddam solum, postea videbimus. Et ager quidem est mundus. Est igitur zizania ex agro colligere, impios occidere et ex numero hoc in mundo viventium tollere. At vetat id fieri do- 15 minus vultque eos crescere cum tritico, neque ab eo ante messis tempus separari. Sed (ais) vetat universam agri perpurgationem fieri, non particulares singularum ecclesiarum. Quid ergo, si ita diligentes homines sint particularibus illis purgationibus faciendis, ut nulla ecclesia relinquatur non purgata? An non sic universa facta purgatio 20 fuerit? Sed negas id posse fieri. At finge posse. Fatearis necesse est, nulla particulari ecclesia reicta non purgata universam purgationem fore factam. Quod si accideret ante ²⁾ messis tempus, contra accideret atque dominus mandasset; quam cum ante messis tempus fieri noluerit, tam profecto per homines fieri noluit, quam per angelos. Quodsi 25 magistratus quilibet aggrediatur non quidem universam purgationem, quam non possit facere, sed eam, quam potest, quid aliud hoc fuerit, quam contra domini voluntatem atque mandatum facere, quantum potest? Ac certe quantulacunque purgatio fuerit, universae pars erit, ut qui fecerit quantam potuit, per eum non stetisse dicendum sit, 30 quominus universam faceret. Ex quibus quidem efficitur, ut probari expositio haec non possit.

Alii tantum ne bello tollantur zizania, interdici volunt. Sed cum verba aequa et ad eam accommodari possint zizania evellendi rationem, qua in singulos animadvertendo evellant, et ad eam, qua bello 35 evellant, qui de altera tantum sensisse vult patremfamilias, certa, quamobrem sic interpraetetur, ratione non allata, is non interpraetari, sed divinare dicendus est. Nisi enim certa ratio aliud suadeat, ut sonant verba, ita sunt accipienda, ut, si generalia sint, et generalem

¹⁾ A: univesa.

²⁾ B: aut.

esse intelligamus sententiam, si lex non distinguit, nec nos distinguamus. Quonam igitur pacto similitudinem hanc exposuerimus? Non possent (inquis) verba illa: „*sinite utraque crescere usque ad messem*“ sic ut sonant intelligi, ut sinendi sint crescere tam impii quam pii — hactenus non repugno; video enim quae sequantur absurdia, siquidem tolleretur omnis magistratus authoritas omnisque disciplina. At certum est tamen quoddam hic poni impiorum genus, qui, tametsi videri potuissent de medio tollendi, tamen iis, quorum fuisset id facere, ne faciant, interdicitur. Intelligi autem hoc non potest dictum de adulteris, latronibus aliisve facinorosis hominibus, cum constet magistratus a deo constitutos esse, Rom. 13 [V. 1 sq.], 1 Pet. 2 [V. 13 sq.]¹⁾, ac eius esse ministros et ultores malefactorum, neque frustra gladium gestare. Quinimmo ne si triticum quidem, hoc est: de electorum numero videatur esse is, qui adulterium, homicidium aliudve facinus patraverit (quippe quia insignis secuta sit poenitentia), ideo ei parcere magistratus debebit, nec sane quisquam tam amens fuerit, quin facinorum monstra quaedem gladio ultiore intelligat omnino coherere oportere. Quodsi ad impios omnes accommodari, quod in similitudine dicitur, non potest, ad quos quidem pertinet, ii ab aliis omnibus aliqua certe differentia distinguantur oportet. Unde autem melius ea sumatur differentia quam ab ea re, qua maxime differunt inter se pii atque impii? Ea vero quaenam sit? An non religionis doctrina? Cuius potissimum respectu hi quidem pii, illi dicuntur impii. Sed impiorum duplex genus est; nam alii a vera religione et re et nomine alieni sunt — ut idolorum cultores, ut *T u r c a e*, sed maxime athei —, alii nomine quidem ac professione *C h r i s t i a n i* sunt, sed re ipsa non sunt, quippe cum eorum magnis erroribus foedata corruptaque sit doctrina — quos haereticos appellamus. Prius genus rursus duas in partes potest distribui. Quidam enim *C h r i s t i a n a m* religionem professi nunquam sunt, quidam ab illa defecerunt. A religione igitur cum sit sumenda differentia, dicere oportet, aut de utroque hic agi impiorum genere, aut de alterutro. De utroque ut intelligamus, non magnopere suadent similitudinis verba — agitur enim de semine, quod inimicus inter triticum severit, ut de iis impiis agi appareat, qui inter pios, hoc est: veros *C h r i s t i a n o s* versantur, quique *C h r i s t i a n o r u m* se ornant nomine; quod genus sunt haeretici. Ac vehementer quidem id convenit zizanii naturae; dicitur enim aliud esse nihil quam triticum aut hordeum nimia loci uligine corruptum

¹⁾ A¹, B i. l.: Rom. 13, 1 Pet. 2, *in textu om.*

frequentibusque pluviis dilutum, ut haeresis significari similiore ulla
re non potuerit. Perinde est ergo ac si servi dominum interrogassent,
deberent necne occidere ac de medio tollere haereticos? Hanc neque
absurdam neque incommodam, sed potius necessariam esse huius loci
5 expositionem intelliget, opinor, quisquis verba nulli studio, praeter-
quam veritatis addicto, expenderit. Dicitur inimicus inter bonum
semen suum sevisse; inter semen (inquam), quod sevisset dominus.
At seminis quidem vocabulum accipitur modo pro ea re, ex qua quid
nascitur (idque proprie), modo (sed minus proprie) pro re, quae nasci-
10 tur ex semine. Proprie autem semen, quod sevit dominus, fuit evange-
lium, quod docuit, quemadmodum proxime praecedenti similitudine
[Matth. 13, 3 sq.] usurpatur; improprie autem sunt ii, qui crediderunt
evangelio. Sic diaboli semen proprie sunt falsa dogmata inter Chri-
stianos sparsa; improprie autem sunt ii, qui falsa illa dogmata
15 amplectuntur. Ita autem appellari tam pios domini semen quam im-
pios semen diaboli, ut habeatur respectus ad semen, unde eorum tum
pietas tum impietas originem duxerint, palam est ex eo, quod post
factam semen dicantur creuisse bonae pariter ac malae herbae, ac
servi mirati fuisse, unde essent zizania, cum non nisi bonum semen
20 fuisse satum neque nisi malo ex semine malae herbae nasci potuisse
viderentur. Quibus ex rebus efficitur, ut zizaniorum nomine intelligi
alii non possint quam haeretici.

Vetus igitur lex (inquieris) eiusque ratio abrogata prorsus per hanc
fuerit. Sed quid si nihilo minus vigere utraque simul queat neque¹⁾
25 haec illi quicquam deroget? Mirum (opinor) videatur. Sed quid si
possit? Quid tandem causae reliquum erit, quamobrem haec ad-
mittenda non sit expositio? Age igitur, videamus, possit necne cum
illa haec stare, etiamsi haereticos vetet occidere. In quosnam autem
lata est vetus lex? Certe in eos, qui a deo Israeli ad externorum
30 deorum cultum vel abducere alios conati essent, vel seducti ipsi
defecissent. Atqui eos, qui tale quid faciant, non haereticos appellam-
us, sed desertores, transfugas, et fere Graeco vocabulo apostatas,
— haereticorum ibi mentio est nulla. At perinde abominatur deus eum
cultum (dices), qui a suis abhorreat mandatis, atque si externos deos
35 colas. Sit ita sane; sed quid tum? An propterea palam est, quae lex
in apostatas sit lata, eam ad haereticos trahendam? Haereticus apo-
statae appellatione aut ratione non continetur, neque sane ullo alio
legis verbo attingitur. Quodsi ad eum trahere legem velis, id fiet non
quidem ex propria verborum vi, sed (ut iureconsulti loquuntur) per

¹⁾ A: nequae.

extensionem latamque interpraetationem. Atqui cognoscendum prius fuerat, omnisne lex eiusmodi admitteret extensiones, et si non omnis, quaenam admitterent, et quamobrem, et utrum in ista ea inessent, propter quae facienda esset extensio. Certe quod verba non exprimunt, ad id si legem accommodes, id fit tantum coniectura quadam legislatoris mentis. At de quo legislatore hic agitur? De eo nempe, cuius mentem divinare tam sit difficile quam quod difficillimum, ut coniectura omnis eiusmodi carere magno dubio non possit. At vero cum generalis extet lex, quae vetet occidere, non dubiae legis authoritate, sed maxime certae ad fundendum sanguinem veniendum esse videatur. 10 Quam quidem difficultatem res haberet omnem, etiamsi inter apostatae causam et haeretici nihil nos videremus differentiae. Suspicari enim merito possemus, etiamsi nos non videremus, multum tamen forte interesse, neque ad faciendam legis extensionem in cuiusquam vitam praecipites rueremus. Sed quid, si non desint minime etiam 15 leves, quas cernamus, differentiae? Nam apostata non tantum a vero dei cultu deficit, sed etiam verbo dei fidem omnem abrogat; apud haereticum eius salva adhuc est authoritas. Ut quibus armis conficias haereticum eique resistas, praeter lapides aut ferrum habeas, dei videlicet verbum, quibus apostatam conficias, non habeas. Quapropter 20 voluit forte deus hominem a cogitatione deserendi omnino sui cultus fideique omnis suo verbo abrogandae gravissima poena constituta absterrere; neque tamen voluit eidem poenae subiacere haereticum. Accedit, quod ab apostatis nihil redeat ad ecclesiam fructus, ab haereticis vero multum. Sed ex eo praecipue, quod ab iis excitentur pii ad 25 scripturas multo studiosius diligentiusque perserutandas, alioqui desidiae daturi sese atque ignorationem rerum omnium paulatim incursum. Sed maxime illud interest, quod videri magistratui a religione prorsus deficere aut ad defectionem alios sollicitare, qui id non faciat, non potest; ast, ut ei videatur in doctrina errare, qui non erret, aut 30 gravissime errare, qui non erret adeo graviter, facile contingere posse, tot controversiae etiam inter viros doctissimos, quibus nunquam non exercetur ecclesia, certissimo sunt argumento. Dico autem sic¹⁾ errare posse magistratum, non propterea quod verbum dei non sit apertum ac certum, sed sua culpa, quia ad iudicandum neque eam eruditionem 35 neque eum spiritum adferat, qui est opus, ut non id statim ad verbi dei pertinere videri debeat ignominiam. Quotusquisque enim eorum, qui magistratum gerunt, etiamsi evangelio dedit nomen, satis multam

¹⁾ B: si.
A contius.

n divinarum literarum lectione ponit operam? Quotusquisque singulari ulla est pietate prudentiaque, ut ab eo vel iniquum vel praeceps timendum hoc in genere non sit iudicium? Dices: non quaeritur, an magistratus omnis in eos, quos pro haereticis habeat, animadvertisendi habeat ius, sed de vere pio prudentique magistratu deque veris haereticis agitur. Audio equidem; verum quis non, cum gladium gestet, pius haberi velit, sitque pro haeretico habiturus, quisquis sibi in religionis doctrina aduersetur? Itaque illud omnino sequatur, ut quod ius pio magistratui in veros haereticos permissum fuerit, id quilibet in eos, qui ab se dissenserint (quiequid tandem sentiant) usurpaturus sit. Cum igitur docuerimus, ne tum quidem legis extensionem tuto fieri potuisse, si nihil interesse inter apostatae causam et haereticici animadvertere potuisse, quid fiat, cum tam multum interesse appareat? Consequens est ergo, manere quidem suo in vigore veterem legem, aut certe renovari similem posse, neque tamen permitti haereticorum supplicia, quia videlicet alia sit apostatae, alia haereticici causa.

Sed quaerat aliquis: anne tum quidem animadvertisendi in haereticum ius sit, si imperato ei silentio non cessen, quoscunque possit suo inficere veneno? Magni res est momenti periculosusque in utramvis partem error. Nam si ea quidem dei est voluntas, ut magistratus in seductores haereticos animadvertisant, id vult nimirum, quia ecclesiae suae id fieri expediat et ad suam pertineat gloriam, ut, si negligens in eo fuerit magistratus, magnas deo sit daturus poenas. At si non vult deus in eos animadvertisi, certum est etiam ei satis magnam constare causam, quamobrem nolit, ut impune magistratus contra eius voluntatem facturus non sit. Ergo diligens danda opera est, ut, quae sit dei voluntas, non suo iudicio aut ingenio magistratus divinare velit, sed ut ex dei verbo diligenter examinato atque excusso percipiat. Ac¹⁾ cum constet iam zizaniorum involucro haereticos significari, nisi quid aliud esset additum, quam quod vetarentur occidi haereticici, vera et ad communem loquendi usum accommodata interpraetandi ratio haud obscure posceret, ut intelligeretur lex (sic enim liceat patrisfamilias interdictum appellare) haereticos occidi vetare, quatenus essent haereticici, sive ob id, quod essent haereticici. Quemadmodum, si lex vetet furem occidi, vetare intelligatur eum occidi ob commissum furtum. Quodsi quis praeterquam quod esset haereticus contra magistratus interdictum docere vellet, non viderentur eum tueri legis verba; tanquam si quis cum

¹⁾ B: At.

furto homicidium coniungeret, non eum liberaret a suppicio lex, quae furem occidi vetaret. Sed addita est ratio et causa, quamobrem nolit paterfamilias evelli zizania, videlicet, ne cum zizaniis evelleretur et triticum, hoc est: ne cum haereticis occiderentur et qui haeretici non essent, sed dei filii.

5

Oportet igitur ex hac ratione certam legis venari interpraetationem. Erroris autem periculum in eo situm esse putant plerique, quod qui hodie sit haereticus, olim, si vixerit, possit resipiscere; eaque de causa interdici, ne occidantur. Cui quidem sententiae prudenter admodum occurrere mihi videntur ii, qui dicunt, si eiusmodi resipiscentiae habenda ratio fuisse, tam fuisse habendam in veteri lege in seductores et divini cultus desertores lata, quam in hac nova lege; cumque in illa non fuerit habita, ne in hac quidem habitam fuisse credendum esse. Accedit, quod qui hodie sit haereticus, si sit ex dei electorum numero, occidi non possit, quin ei patefiat ante quicquid ad salutem cognitu necessarium fuerit; si non sit, resipiscentiae spes cessen, ut haec quidem minime idonea videatur causa, quamobrem haeretico pareendum sit. Ac nisi resipiscentiae habita fuit ratio, non est aliud erroris periculum, quam quod magistratus aliquando pro haeretico habiturus sit eum, qui non sit; sive quia non is male sentiat, sed magistratus, sive quia error haud sit tanti, ut quis ideo pro haeretico sit habendus. Quodsi hue respexit paterfamilias, id est: dominus, profecto definite declaravit, magistratus non esse idoneos dogmatum iudices, interdixitque illis talis iurisdictionis usu omni. Sin aliquis adhuc contendat resipiscentiae habitam fuisse rationem, is tamen non ob id evicerit istius alterius erroris habitam rationem non fuisse. Lex vetat occidi haereticos, ne cum haereticis occidantur qui non sint haeretici. Quacunque igitur ratione fieri possit, ut aliis pro alio occidatur, ea ratio ad legem pertinere dicenda est. Generaliter atque indistincte lex loquitur; qui igitur id sibi sumet, ut distinguere velit, nisi ei certa, quamobrem id faciat, constet ratio, potius divinare quam exponere videatur — id quod carere temeritatis vitio non potest. Cum generaliter (inquam) atque indistincte lex loquatur, nisi certa obstet ratio, generaliter et indistincte est intelligenda. Qui temere suo arbitratu distinctionibus excogitandis sibi indulserit, is non interpraetari, sed subtili quodam cavillandi genere eludere legis verba velle dicendus erit. Quibus ex rebus efficitur, ut, sive resipiscentiae habita ratio fuit, sive minus, eius quidem erroris, quo magistratus aliquando pro haeretico sit occisurus, qui non sit haereticus, omnino habita esse videatur; atque ita, ut haec quidem iudiciorum genera ad magistra-

40
6*

tum non pertineant neque ad ullos homines, sed ad solum dei filium, qui in novissimo demum die per angelos suos separaturus sit a tritico zizania eaque in ignem coniecturus [Matth. 13, 30]. Quodsi magistratus idoneus iudex non est ad discernendum inter eum, qui sit haereticus, ut occidere posset, et eum, qui non sit, ut parceret, qui poterit idoneus esse ad discernendum inter causam, quae haereticum faciat, hoc est: haereticum dogma, ut doceri constituta poena illud vetet, et eam, quae non sit idonea causa? Quid est enim haereticum cognoscere, nisi causam, quae haereticum faciat, cognoscere? Quid errare in cognoscendo haeretico, nisi errare in cognoscendis causis, propter quas habendi sint pro haereticis?

Sed introspiciamus tamen paulo penitius. Certe enim appareat ex patrisfamilias verbis, quod interdixerit servis, ne zizania colligerent, id cum non zizaniorum gratia fecisse, verum frumenti eius, quod per errorem pro zizanio accipi posset. Voluit enim (ut aperte loquamur) veris haereticis parcii, ut verorum dei servorum saluti consuleret. Negavit piis ac prudentibus magistratibus in veros haereticos animadvertisi potestatem, ne eorum exemplo impii atque impudentes in pios abuterentur dei servos. Cum igitur lex ista piorum dei servorum gratia sit lata, ne aliquando perverso iudicio quasi haereticis mortis poena multarentur, cavendum est, ne talis admittatur interpretatio, ut, cum videatur sibi magistratus legi parere, tamen legislator finem, cuius gratia legem tulit, non adipiscatur. Atqui si legem ita interpretetur magistratus, ut haereticis quidem, qui suas haereses sibi habuerint neque aliis eas persuadere conati fuerint, parcendum putet, sed mortis poenam se posse arbitretur constituere, si docere alios voluerint¹⁾), eritne sic consultum piorum virorum incolumenti? Non utique eiusmodi enim magistratum edicta, quotiescumque veritas haereseos nomen consequuta fuerit, dei servos de medio tollent. Nam cui patefacta a deo veritas fuerit, ei acceptum talentum in terra defodere non licet [Luc. 19, 20]; hoc est: non licet eam silentio dissimulare; sed vult eam deus coram hominibus agnoscit, vult patefieri. Non potest igitur contingere, ut bonum ac fidelem aliquem dei servum magistratus pro haeretico habeat, quin idem, quaecunque sit poena constituta, quae haeresis videtur magistratui, conaturus sit quibuslibet eam persuadere. Itaque fiet, ut, cum talium gratia fuerit lex lata, nullis profutura sit minus quam illis. Sequitur ergo, ut interpretatio illa legislatoris menti consentanea esse nullo modo possit,

¹⁾ A: voluerint.

quinimmo ei repugnet maxime. Neque vero nullum ob id volo pii magistratus in Christi regno esse officium.

Multa sunt alia, quae facere et possit et debeat. Ut punire irreverentes in deum voces, animadvertere in eos, qui deserere universam Christianam religionem quique authores esse cuiquam, ut eam 5 desereret, ausi fuerint. Si qui instituti fuerint externi cultus aut erecta simulachra, ea tollere, avertere a piorum cervicibus impiorum vim atque iniurias, publicam tueri tranquillitatem, et si quid aliud est eiusmodi. Caeterum ut se controversiarum iudices constituant eorum, qui se dei verbi subiiciunt authoritati eiusque utuntur testimoniis, 10 utque vi interposita haec dogmata doceri iubeant, illa vetent, videant etiam atque etiam, quid sibi sumant et quantum sibi permittant. Sunt, quibus quiescente gladio protinus de religione omni actum fore videatur — magna vero fiat domino iniuria, si eum dormire suspicemur neque sui populi ullam eum curam tangere, vel sine gladio 15 evangelium eum suum conservare non posse, quasi verbi nulla esset vis, verum Christianis omnis in ferro posita spes esse videatur. Nam si, postquam occupassent omnia Satanae praestitigia ipseque Satanas rerum esset potitus, tamen verbi dei tanta vis fuit, ut potuerit Satanam de fortissimo munitissimoque suo 20 regno deturbare, itane vero defendendo Christi regno ab hebetatis confractisque iam Satanae iaculis nulla vis fuerit, nullum robur? Bono simus animo! Non dormit dominus, sed vigilat. Si in illo nostra posita sit spes omnis, si verbo pugnaverimus, sed eius afflati spiritu (qui assiduis impetrandus est precibus) diligenter prudenterque vitatis Satanae dolis iis, de quibus adhuc diximus, nae, quod ab haereticis timeamus, nihil fuerit. Congrediatur caute cum imposturis veritas, ac tandem superior evadat necesse fuerit. Proinde si quotidie sint, qui novas moveant quaestiones, novas serant lites, pastoribus oblatrent, negotium faciant, veniat aliquando illud 30 in mentem cogitare: quid sibi vult hic Satanas? Evangelicam scilicet oppugnatum venit veritatem; sed hocne autem solum? Quid, si et hoc quidem agit et aliud forte quiddam adhuc maius? Ut videlicet novae (ac tua quidem opera) fundamenta iaciat tyrannidis, quam aliquando in pios dei servos exerceat ipsumque prorsus deleat evangelium, factus demum rerum dominus? 35

Age igitur, quid tu hic, qui studium honoris dei iactas? Qui te evangelicam veritatem tanti facere prae te fers? Qui totus ecclesiae commodis mancipatus videri vis? Quid (inquam) tu hic facies? Ibis scilicet ac tuas cum Satana coniunges vires? Tuam ei locabis 40

operam? Instrumenta, lapides, cementsa suppeditabis? Communis tibi cum S a t a n a e mancipiis erit sudor? Itane vero, ut unius momenti declines molestias, adiutor iaciendis tanti mali fundamentis fueris? Quid, si id etiam agit, ut, a quibus armis sibi maxime timet, ea tibi e manibus extorqueat et ad ea provocet, quae nihil formidat, immo vero, quae plane contemnit? Certe autem ferrum atque id genus terriculamenta ille ne pili quidem facit; nihil est autem, quod timeat magis cuique resistere minus possit, quam dei verbum. At vero si semel illud obtinuerint pastores, ut quisquis mutire quid ausus fuerit, protinus sit accersendus carnifex, qui solo gladio omnes solvat nodos, quod deinceps magnum sit divinarum literarum studium? Certe non magnopere sibi opus esse intelligent; poterunt enim, quicquid somniaverint, misero popello obtrudere et suum nihilo minus tueri dignitatis locum. ¹⁾ Vae nobis, vae nostris posteris, si hoc, quo uno et pugnare nobis licet et vincere semper possumus, abiecerimus telum! Actum sit. At enim (inquieris) quorundam adeo importuna adeoque intolerabilis est cum impudentia tum rixandi ²⁾ libido, ut necesse sit aliis quam solius verbi armis cohercere. Vis dicam, quid istud sit? Profecto non aliud quam si dicat miles quispiam — et vero is miles, qui militari virtute antecedere sibi omnes videatur —, adeo gnaviter, adeo strenue suum pugnare hostem, ut abiicere sibi hastam necesse sit eique obtemperare. O egregium militem! Quid enim aliud faceret S a t a n a s, quam ut egregie perditos summitteret homines, qui dei servos irritarent, et improbissime quidem irritarent? Ergone, quia illi strenue S a t a n a e rem agunt, nos, quod maxime volebat S a t a n a s, fecerimus?! Illud, inquam, maxime agit S a t a n a s, ut nobis hoc verbi telum extorqueat, nosque alio muniti armorum genere, quod ipse contemptui habeat, in certamen descendamus. Ergone quia ille maximo id conatu enititur, quia pertinacissime pugnat, quia maxime idoneos suo consilio exequendo summittit milites, obtemperandum ei est, ut abiectis iis armis, quibus vincere solis possumus, ea arripiamus, quibus succumbere protinus nos oporteat, quaeque in nostrum protinus iugulum convertenda sint? Quin potius ³⁾ hoc verbi dei telum mordicus teneamus; hoc uno pugnemus, hoc uno conemur et S a t a n a m ipsum et omnes eius emissarios iugulare. Demus autem operam, ut et feriendi hoc telo et ictus

¹⁾ B i. l.: Certe telum unum unicunque confodiendis haeresibus dei verbum.

²⁾ B: rixando.

³⁾ B: protinus.

repellendi commodissimas quasque discamus rationes — qua quidem de re satis multis supra egisse videmur.

1) Sed cum alienum sit a magistratus officio, ut se dogmatum iudicem faciat vimque adhibeat. tum vero alienum sit maxime, si alieno arbitratu vim adhibuerit. Veluti si, cum certis hominibus religionis 5 curam permiserit, in quoscumque illi suaserint, gladium stringere sit paratus aut eosdem ipsos etiam ad id armaverit. Quam autem probaturus sit suum factum regum regi in die illa impiis quidem summi terroris, at delectis summae iucunditatis plena, hinc perpende: si ipse rex, cum esses peregre profecturus, regni, familiae, rerumque tuarum 10 omnium curam commisisses alicuius servi fidei, isque, in quibus positum esset regium decus, dignitas fortunaeque omnes, ea aliis delegasset servis, qualibuscunque illis quidem, sed praesertim eiusmodi, ut, qua essent sapientia fideque, exploratum non haberet, ipse interim rerum levissimarum quarumque curam sibi delegisset, cumque ve- 15 nissent summa illa in discrimen, ipse nihilo minus in suo perseverasset instituto, domum ubi redisses atque haec cognovisses, tibine probari illius servi factum posset? Etenim ut salva invenisses omnia, non eum propemodum eodem haberet loco, ac si adversa omnia contigissent? Quid vero, si indigna maximeque indecora aliqua accepta clades 20 fuisset? Quo suppicio dignum eum servum iudicares? At vero dei ecclesia nonne dei est regnum, patrimonium, deliciaeque omnes? An non in eius doctrinae puritate atque ad eius praescriptum instituto cultu omnis eius decor dignitasque est posita? Quid habet autem universa regni administratio, quod, si hisce cum rebus conferatur, 25 non levissimum sit quiddam nulliusque pretii?

Age igitur, qui agnoscere possis recte de religione sentire quenquam, ut tuum ei tuto committas credasque gladium, nisi ipse ante, quid sentiendum sit, didiceris²⁾? Sin autem res tantas eorum commiseris tum fidei tum iudicio, quos non (quod dicitur) intus et in cute noveris, 30 immo vero si qualibuscunque commiseris ipseque alias res egeris, qualem administrationis tuae rationem redditurus es? Praesertim si te dormitante tantasque res nihil curante et pia doctrina pro impia oppressa fuerit et impia pro pia stabilita proptereaque sequuta sit et multorum piorum caedes et innumerabilis populi perditio? Quem 35 populum tanti fecerit dei filius, ut pro eo servando suam non dubitaverit vitam impendere? Quam in te futuram iudicii severitatem

¹⁾ B i. l.: Non sit magister, minister alienae libidinis seu furoris.

²⁾ A¹: diceris.

putas? Evidem ita sentio: quicquid dei gloriam ullo modo attingat, sive cohercenda sit haereticorum in spargendis perniciosis erroribus licentia, sive quidvis aliud (quantum videlicet aut postulare aut permettere muneris tui ratio videatur), id sine maximo praetermitti 5 crimen non posse; veruntamen culpam infinitis maiorem fore partibus, si aliena in eo uti malueris scientia, quam ut, quid fiat, ipsem intelligas, summa omnia facere. Quod si assequi non possis, multo minus fore periculi, si nullam potius interposueris, neque per te neque per alios, autoritatem tuam. Quo autem illustriori moneri exemplo 10 potuissent magistratus, ne cuiusquam fiderent iudicio, quam quod ipse dei filius per huiusmodi ignaviam iniquissimorum hostium suorum non tam iudicio quam libidini permissus fuerit? „Accipite (inquit Pilatus [Joh. 18, 31]) eum vos, atque, ut vestra lege cautum est, ita eum iudicate!“ Cave autem ita cogites: nunc in clarissima evangelii 15 versamur luce, nunc sanctissimi sunt pastores, nunc in tuto sunt omnia.

Quid? An etiam S a t a n a m stertere arbitremur? Non eum quicquam moliri? Ut novi alicuius regni fundamenta iaciat? Ut novas erigat tyrannides? Nova pariat monstra? Notum est autem illud: parvus error in principio fit maximus in fine. Cumque maximi haec 20 omnia sint momenti, quicquid occurrat, magistratum evidem horarer, ut ab eo ardentissimis¹⁾ precibus peteret consilium, qui fallere possit nunquam; nihil autem constitueret neque in hanc partem²⁾ neque in illam, nisi exploratum haberet, se recte facere. Quodsi tandem in ea consistat sententia, ut putet se edictis praescribere posse, quae 25 dogmata docenda sint quaeve non sint, saltem cavendum est etiam atque etiam, ne hic quicquam lucretur S a t a n a s, dum aut³⁾ nimis procul ab haeretici sententia magistratus suam ponit inciditque in S c y l l a m cupiens vitare C h a r y b d i m⁴⁾, aut quid ei permettit quod non oportuit, aut verbis loquendive formis utitur, quae, 30 cum nihil minus velit, tamen novum aliquod invehant dogma, aut quod ex divinis literis quasi necessaria consequitione collegerit, forte non satis recte, pro sententia, a qua dissentire non liceat, esse velit. Quominus autem eiusmodi errorem incurrat ullum, exploret, quam 35 compertum quidque habeat iis rationibus, quae supra⁵⁾ sunt a nobis expositae. Ac praeterea optima nobis illa cautio videtur, ut quicquid

¹⁾ B: ardentissimus.

²⁾ B om. neque in hanc partem.

³⁾ B: autem.

⁴⁾ Cf. p. 14 not. 2.

⁵⁾ Cf. p. 87 sq.

ponatur tanquam cum divinis literis consentiens, eisdem etiam verbis ac loquendi formis, quibus dei spiritus iis in literis est usus, exprimatur; alioqui fieri vix possit, quin aliquid de suo humanum intrudat ingenium. Quod si accidat, propemodum immedicabilis sit error. Cavendum est etiam, ne aliud narretur haereticus tenere prohibeatur- 5 que docere, quam quod tenet docetque — ad ea vitanda incommoda, quae supra commemorata a nobis sunt.

Illud profecto, quin omni prorsus careat ratione, assequi nunquam potui, quod qui falsum quid impiumque docuisse videatur, ut palinodiam canat, adigendum putent, proposita (si faciat) impunitate. 10 Quorsum id, quae? Quae utilitas fuerit, si declinandi supplicii causa reluctante conscientia suam haereticus retractaverit sententiam? Illud unum praetexi potest, quod qui eodem tenentur errore ac forte latent, eius exemplo idem facturi cum animis suis videantur erroremque abiecturi, quin etiam alius alii, ut idem faciant, authores futui. 15 Levissime vero impressam eam persuasionem esse oporteat, quae tam facile evelli possit. Quid? Nullane subeat suspicio, vitandi saplicii causa, non ex animo factam retractationem? Non hinc potius ad invidiam accesserit plurimum, si videatur magistratus non corpus tantum occidere, sed etiam in animi machinari perniciem? 20 Itane autem inermes ad debellandos errores simus, ut ponendum nobis [sit] in mendacio, in factis p[re] metu retractationibus praesidium?

Sed dicat aliquis: minime vero hoc agimus, ut qualemcumque extorqueamus palinodiam, sed ut haereticus errorem non tam ore quam 25 etiam corde agnoscat. Praeclare id quidem, si modo impetrare possis. Verum quid sibi volunt hic sive minae sive blandimenta? Nam haec quidem ad voluntatem expugnandam valere aliquid possint. Sed cum intellectu res est; ille neque minis neque blandimentis mutatur. Efficere haec non possunt, ut quod verum ante videbatur, postea 30 videatur falsum, ne si mutare quidem sententiam vehementer cupiat. Quod si tuis forte auribus novum mirumque sit, haud multis tecum egero argumentis. Tu censes videlicet hominem, quum vult, nulla nova oblata ratione, quae ei aliter rem se habere atque persuasus fuerat videri faciat, sententiam mutare posse; ego nego. Experire 35 igitur ipse tecum, possis necne in hoc ipso ad minimum tempus abs tua abduci sententia, ut mecum credas non posse hominem, quum vult, sententiam mutare — absque dubio enim intelliges, te id facere non posse. Verum cave imaginationem pro persuasione hic accipias. Nam quominus imaginatione fingas quicquid volueris, nihil impedit. 40

Illud etiam, quaeso, expende¹⁾: si quid forte vereare, veluti ne pa-
rum bene cadat quid, ne contingat quod minime velles, proptereaque
id te vehementer sollicitum habeat, ut ne capere quidem somnum
possis, mutato tibi in eo opinionem, ut bene speres, ac sic sublata
5 aegritudo fuerit. O facile promptumque ad levandam homini aegritu-
dinum partem maximam in vita remedium! O brevem etiam philo-
sophiam, si quicquid timuerit homo eventurum mali, credere possit
(si modo velit) non eventurum; quicquid eum male babeat, propterea
quod videatur malum (cum persaepe ne insit quidem re vera mali
10 quicquam) persuaderi sibi possit, quum vult, non esse malum. Verum
experientia horum quicquam fieri negat posse. Quod si non potest,
haereticusne si velit quidem errorem, nisi cogat ratio, abiicere, quid
estis misero, ut mentiatur deumque in eo magis ac magis offendat,
molesti? Negari profecto non potest, quin S a t a n a e hoc fuerit
15 inventum, quo suppliciorum metu dei servos renuntiare C h r i s t o
cogeret, ut mirer non id vidisse quosdam alioqui minime ineptos.
Quam praestaret autem, si exploratum sit, alioqui morte plectendum
esse quempiam religionis causa, sive recantaret, sive minus, lege
agere, neque eum vel uno verbulo ad recantandum invitare, nisi
20 ut lucrifieret. Quod tamen ipsum non minis aut blandimentis aut ulla
spe proposita, sed testimoniorum demonstrationumque efficacia
faciendum esset.

Sed in eo maxime necessaria est magistratus authoritas, ne immo-
destiam maledicendique libidinem in quoquam, quisquis ille sit, im-
25 punitam sinat. Si probrum audire aliquis debeat, audiat, ubi respon-
dere liceat et iudicio defendere. Caeterum tuta sit a cuiusvis tum
lingua, tum stylo alterius vita nomenque. Si controversiae de reli-
gione sint, testimoniis argumentisque certetur utrinque, sed quicquid
30 ad se mutuo lacessendum pertinet, videant etiam atque etiam magi-
stratus, ut ab eo constitutae poenae metu abstineant. Id si fecerint,
et vehementer tranquillam reddiderint ecclesiam et amplissimam
apud cordatos omnes laudem consequentur. Atque hactenus quidem
de ea sententiae mutatione, quae in religionis doctrina fieri animad-
35 vertitur, dictum sit. Qua in mutatione qui errores sunt amplexi, ani-
madvertunt illi quidem se sententiam mutasse, verum meliorem in
partem eam se mutasse arbitrantur, tantum adversarii deteriorem in
partem fuisse factam intelligunt. Nunc, quo pacto fiat, ut adulteretur
doctrina nobis non animadvententibus, et qua ratione id ne fiat ca-
vendum sit, dicemus.

¹⁾ A¹: expendet.

Satanae stratagematum liber quartus.

Quod, cum depravetur doctrina, mutatio tamen fieri videatur nulla, plures sunt causae. Quarum alias ipsa in doctrina intelligas, alias in mutationis, quae fit, modo. Nonnullae eos respiciunt, qui docent, nonnullae eos, qui docentur. In doctrina haec mihi videntur esse: 5 primum, quod sit quasi plurimorum dissimiliumque granorum acervus quidam, ut mutatio per partes, easque minutissimas fieri possit. Quemadmodum enim, si ex magno acervo, quopiam aliquot quotidie grana auferas aliis eorum loco restitutis, manere acervus idem videatur, cum tamen paulatim mutetur incipiatque esse alius, ita, cum 10 religionis doctrina ex plurimis constet dissimillimis sententiis, quamquam consentaneis eodemque tendentibus, modo hac modo illa depravata commutataque, ipsum doctrinae (ut ita dicam) corpus eandem illud quidem retinere videatur speciem, sed tamen omnino idem non manserit, partim enim factum fuerit aliud. Immo vero una 15 sola sententia tanti esse possit, ut ea depravata ac mutata, tametsi haud ita videatur, tamen cum eius sententiae depravatione doctrinæ omnis sit¹⁾ coniuncta depravatio. Quia videlicet absque illa sententia reliquæ doctrinæ omnis nullus sit fructus, nullum pretium. Atque eiusmodi quidem illa est sententia, quod solo Christi sanguine 20 pro nobis fuso eiusque sacrificio pro salute nostra in cruce oblato nostra omnia expiata fuerint crimina. Quam sententiam si ita commutaveris, ut dicas, crimina nostra elui nostrorum bonorum operum meritis aut ullis sanctorum suffragiis, ex Christiana doctrina prorsus Antichristianam feceris. 25

Neque vero propterea quod ex multis dissimilibusque sententiis constet doctrina, occultae mutationi obnoxia est, quatenus solum ita depravari commutarique sententiae ipsae possint, sed etiam quatenus possunt aliae addi, aliae subtrahi. Non dico autem huiusmodi depravationem ita fieri occulte posse, ut etiam sacri corrumpantur 30 libri — id enim si fieret, latere dolus non posset —, verum ita, ut tum in sermonibus, tum in scriptioribus falsae usurpentur sententiae pro veris, et pro sinceris depravatae. Quo porro maior acervus fuerit, eo etiam minus promptum sit, si mutatio contingat, eam animadvertere. Quapropter plurimum ad eam occultationem facit doctrinæ amplificatio. Atque amplificatur quidem, dum varie tractatur, dum multis ac variis extenditur quaestionibus, quae pullulant aliae ex aliis propa-

¹⁾ A, A¹, B: fit.

ganturque in infinitum. Cuius mali causa est nimia hominum curiositas, temeritas, arrogantia et ambitio, quibus morbis dementati quicquid somniamus literis mandare volumus. Immo vero si desit quod scribamus, aliena reteximus ac de novo conteximus, malumusque actum agere, quam videri nihil agere. Sed illud ad tegendam¹⁾ depravationem plurimum adiuvat, si quae pro sinceris sententiis falsae repnnuntur, cum re sint multo aliae, in specie tamen eaedem videantur. ²⁾ Quod pluribus potest rationibus accidere³⁾. Ac prima quidem est, quum vera quaepiam sententia in divinis literis verbis fuerit comprehensa, quae plures admittant interpraetationes, minime tamen veras omnes, aliaque conflata fuerit, quae verbis illis perperam acceptis sit consentanea. Ita enim, cum multo aliud dicatur, idem tamen dici videatur neque mutatio ulla fieri. Huc autem pertinet: si figuratus sit sermo, ut aliud dicatur, aliud dici videatur, accipiatur autem, quod dici videtur. Atque id quidem fieret, si, cum scriptum sit: „*si oculus tuus offendiculo tibi fuerit, erue eum et abiice*“ [Matth. 5, 29], ita dicatur: si homini peccandi occasio sit videndi sensus, eruat sibi oculos fiatque omnino coecus, atque ita peccandi ab se occasionem amoveat. Videntur enim verba illa hanc exprimere sententiam, cum tamen multo sit diversa. Illud enim volunt: quicquid sit, quod in evangelii via tuos vel retardet vel impedit progressus, amove id abs te quam primum; praestat enim eo carere, quam ab eiusmodi cursu avocatum regni coelorum iacturam facere atque sempiternis addici cruciatibus.

Eodem pertinet, si, cum eadem sit sententia, quam verba exprimunt, perinde tamen exponantur atque si aliud vellent. Quod fit de verbis illis: „*ito ac te ostendito sacerdoti*“ [Luc. 5, 14], ex quibus illa sumpta est sententia, qua iubetur quilibet sacerdoti sua enarrare delicta.

Altera est ratio, quum in vera sententia aliquid intelligitur (sive exprimatur, sive minus), ac falsa ita exprimitur, ut ei locus non relinquatur. Estque aut exceptio, aut conditio, aut circumstantia, aut explanatio quaelibet, aut additur aliquid, aut ponitur sive conditio sive expositio, quae non convenit. Conditionem aut exceptionem omnino habent apostoli verba illa: „*ne erretis; neque scortatores neque idolorum cultores etc. regnum coelorum adipiscentur*“ [1 Cor. 6, 9 sq.]. Intelligenda est enim conditio: nisi resipuerint. Quodsi quis ita

¹⁾ B: regendam.

²⁾ B i. l.: Causa mutationis illius partim in doctrina ipsa, partim in mutationis modo, quae paulatim sensimque fit sine sensu.

³⁾ B: accedere.

diceret: impudicitiae crimen nunquam condonatur, verbis quidem illis consentanea poneret, verum sententia esset multo alia. Ita expositione opus habent Salomonis verba illa Eccl.[esiastis] 3 [V. 19]: ¹⁾ „*eadem est hominum et brutorum conditio; ut haec moriuntur, ita et illi, perinde utraque respirant neque quicquam praestat homo 5 brutis.*“ Estque expositio, quam intelligi oportet, quod quantum assequi humano iudicio licet, ita sit, non autem omnino. Qua exclusa expositione si quis Salomonis verba usurpet, religionem omnem 10 ipsis a fundamentis eversurus sit. Verae sententiae illi addunt, qui pronuntiant eos vitam aeternam consequuturos, qui credent condonata sibi peccata propter Ch r i s t u m , si modo peccata sua singulatim sacerdoti recensuerint absolutionemque ab eo obtinuerint. Mutat aliquid ex vera sententia, qui dicit sanctam esse legem, propterea quod eius cognitio sanctum hominem efficiat; non enim ideo sancta est, sed propterea quod hominem de suis viribus desperare faciat et ad 15 Ch r i s t u m , unicam salutis spem, perducat, quodque insuper quae placeant deo quaeve displiceant, monstrat, quo eum non nostris inventis institutisque, sed ad eius praescriptum colamus.

Alia denique ratio est, quum ex vera quapiam sententia perperam falsa elicitor, deinde autem eius sententiae loco, unde fuit ducta, 20 consecutione utuntur. Ita cum R o m a n u s pontifex illis ex verbis: „*quicquid in terris ligaveris, et in coelo ligatum erit, et quicquid in terra solveris, solutum et in coelo erit*“ [Math. 16, 19] hanc coegerit sententiam, qua ponit se posse novas leges condere novaque constituere doctrinae capita (fidei articulos vocant) hominesque tum ad illas servandas, tum ad haec credenda adigere, consecutionem eam tanquam sententiam divinitus traditam usurpat. Sed falsarum consequutionum quoddam est genus mire occultum, quippe quae partim ex sumptionibus ducantur, quae neque exprimuntur neque forte cogitatione comprehenduntur, sed ut si ex maxime certis conspicuisque emanarent, ita citra ullam admittuntur controversiam. Quod accidit de ea, quae modo commemorata est, consecutione. Ut enim efficiatur P e t r o leges condendi permissam fuisse potestatem, oportet ligandi verbo idem significari, quod leges condendi. Sic enim recte colligas: ligare est leges condere; P e t r o ligandi permissa est potestas — 35 igitur et leges condendi. Atque eodem etiam modo colligere liceat: solvere est leges abrogare; P e t r o autem tributa est solvendi potestas — igitur et leges abrogandi. Cumque dictum sit: „*quicquid ligaveris*“ et: „*quicquid solveris*“, consequens erit, ut licuerit P e t r o

¹⁾ A¹: Eccl. 3 i. l., in textu om.

quascunque leges tum condere, tum abrogare, vel si decalogum abrogare in animum induxisset! Deinde ut id iuris ad Romanum pertimere pontificem efficiatur, illud sumendum erat: quodcunque ius Petrus tributum est, idem Romano pontifici tributum est; cum igitur Petrus quascunque leges et condendi et abrogandi ius tributum sit, idem Romano pontifici est tributum. Atqui haec conclusio collecta est mentione nulla facta sumptionum illarum, quod ligare ac solvere sit leges tum condere, tum abrogare, et quod quicquid iuris Petrus tributum est, idem ad Romanum pontificem pertineat. Neque sane sit cuiusvis, quid consequotionibus cogendis praetermittatur silentioque tanquam exploratum aliquid involvatur, cum tamen minime verum sit, animadvertere; obscuritate etiam verarum sententiarum contingere, ut, si qua fiat mutatio, ea deprachendi facile non possit, intelligere quivis sua spente possit. Contingitque Christianae doctrinae obscuritas primum ex eo, quod quae spiritus sunt tractet, proptereaque sine spiritu intelligi non possint. Cuius si sit inopia, etiam si magna fiat doctrinae depravatio, haud tamen agnoscatur. Accedit deinde alia obscuritatis causa, quod, cum aliis linguis fuerit tradita, aliis, in quas magna ex parte parum commode sit translata, addiscere cam nobis opus sit. Ac tametsi ad eas linguas discendum se contulerit quis, *Aebraicam* dico et *Graecam*, cum tamen eae amplius in ullius populi usu non vivant, sed in solis iaceant literis ac libris, nunquam eas tam plene assequatur, quin eum propria multorum vocabulorum locutionumque vis multiplexque usus lateat. Quae tamen obscuritas tanta non est, quin, si aliquid adsit spiritus, ea saltem, quae ad salutem cognitum necessaria sunt, intelligi facile possint¹⁾. Ac de causis, quae in doctrina intelliguntur, cum dictum sit, de modo, quo fit mutatio, dicendum est.

2) Quo minus igitur conspicua sit, quae fit mutatio, illam habet modus occultationis causam, quod mutatio paulatim fiat. Etenim si, quod modo dicebamus, ex magno quopiam granorum acervo aliquot quotidie grana auferrentur aliaque totidem eorum in locum substituerentur atque in acervo confunderentur, quis posset commutationem eam agnoscere? Quis etiam notaverit, quantum quotidie accedat ad proceritatem puero cuiquam? Aut quantum quotidie senescat homo? At idem omnino in doctrinae mutatione accidit. Si quidem hic hodie, si non aliud, generale aliquod excogitabit nomen, cui res aliquot, qua-

¹⁾ B: possunt.

²⁾ B i. l.: Causae mutationis illius partim in doctrina ipsa, partim in mutationis modo, quae paulatim sensimque fit sine sensu.

rum communis sit vel natura vel ratio, subiiciat, postea idem nomen ad res transferetur admodum dissimiles, itaque fiet, ut priorum illarum obscuretur notio ratioque. Quod fecerunt, qui sacram ablutionem ac domini coenam sacramenta coeperunt appellare. Quid enim hic mali vel suspicari aliquis potuisse? Sed post aliquod tempus fuerunt, 5 qui, cum quemlibet sacrum sanctum ritum¹⁾ sacramenti nomine putarent appellari, coeperunt vocabulum illud etiam ad manuum impositionem, ad matrimonium, poenitentiam, confirmationem et extremam unctionem transferre. Quo factum est, ut, cum ablutio ac coena commune cum rebus admodum diversis adeptae nomen essent, 10 earum obscurata sit ratio. Mansit enim cum generali nomine generalis etiam et communis cum iis rebus notio. Quae propria erat, quamque²⁾ nunquam non versari ante oculos oportebat, ea in oblivionem venit. Inde etiam factum est, ut, quam constabat ablutionem ac coenam a domino fuisse institutas, tam crederentur vulgo ab eodem instituta 15 fuisse omnia, quae dicerentur sacramenta. Tandem coepitae sunt ablui etiam campanae (quas vocant) — quod quid aliud fuit quam occasionem praebere imperitae plebi cogitandi, tantundem esse in hominis ablutione, quantum in campanae intelligerent, atque ita ablutionis peccatorum memoria, quam ablutionem Christi sanguine factam fuisse ea, quae aqua fit, significat, tolleretur? Illud autem multum adfert ad tegendum dolum, si coloratus adsit praetextus, ut non innovare aliquid, sed accepta instituta infirmiore observatione custodire velle videantur. Quare cum primi Christiani, aut potius qui primis successerunt de pristino pietatis 20 ardore non parum remisissent (quod fere fit cessante afflictionum exercitio) ideoque non iam adeo frequentes in panis fractione essent, fuit forte qui consultum putaverit, si saltem sacerdos saepius multis astantibus eum panem ac vinum ipse sumeret atque ita mortis domini memoriam celebraret, idem enim propemodum futurum, ac 25 si astantes omnes participassent. In quo sane innovatio esse nulla videri poterat, quin potius aliud videbatur nihil, quam, ne maxime salutare domini institutum desuetudine obsolesceret, prospicere. Quod cum in consuetudinem abiisset, propterea quod id totum in eius sacrificii commemorationem fieret, quod pro nobis dominus in 30 cruce obtulisset nec deesset iam sacerdotis nomen, occasionem id alicui praebuit rei significatae nomen ad significantem transferendi, ut eam actionem non iam sacrificii commemorationem, sed sacrificium

¹⁾ B: sanctum veritum.

²⁾ B: quemque.

appellaret. Postmodum ut sacrificii nomen res obtinuerat, ita pro sacrificio haberi coeptam quis miretur? Ita cum quotidie innovatum aliquid sit, quia tamen minima erat, quae quoque tempore fiebat mutatio, neque unquam speciosissimus aliquis fucus deerat, animadvertis 5 non poterat. Ut tandem simplicissimum domini institutum fractionis panis in augustissimum operosissimumque illud missae opus mira quadam metamorphosi conversum sit.

Idem de rebus aliis omnibus accidisse, quisquis attentius inspexerit, facile inveniat. ¹⁾ In iis, qui docent, si quid depravent, quominus id 10 appareat, illud praecipue facit, si in magna sint pietatis, sanctitatis eruditionisque opinione, et si credantur erga receptam doctrinam optime affecti. Eiusmodi autem opinionem quilibet assequitur aut dato sui egregio aliquo specimine aut testimonio quopiam eorum, qui sint ipsi optima in opinione aut quasi haereditario quodam iure. 15 Bonum sui specimen dat, qui acute copioseque divinis de rebus disserit multisque citandis e sacris literis testimoniis, neque inepte multum in studiis eiusmodi versatus videtur, sed praecipue, si iis oppugnandis dogmatibus, a quibus abhorret populus, acrem saepe se praestiterit, et si quos populus plurimi facit, eos ipse etiam se vehementer suspi- 20 cere colereque prae se ferat. Opinionem autem afferunt probatorum hominum testimonia, quod credantur propter eorum gravitatem prudentiamque non nisi de iis, quae explorata habuerint, testaturi fuisse. Cum tamen persaepe multis simulationibus, assentationibus, aliisque artibus nimia expugnatur bonorum virorum facilitas, ut ad 25 eos commendandos, quorum pietatem eruditionemque parum cognitam habent, adducantur. Sed tamen, quomodounque excidant quibusdam testimonia, non aliter tamen fidem adhibet simplex vulgus quam ex tripode editis. Quasi haereditario quodam iure opinionem adipiscuntur quidam ideo, quod eorum in locum succedant, quorum 30 admodum probata cum vita, tum doctrina fuerit. Verisimile est enim, bonorum in locum non nisi bonos suffectos fuisse. Itaque transfertur probitatis eruditionisque opinio ab unis ²⁾ in alios, non secus atque a patribus in filios haereditates. Verum enimvero quemadmodum qui ab humili tenuique fortuna magnis laboribus ac molestiis, 35 parique industria amplas sibi fortunas pepererunt, filios relinquunt partorum quidem bonorum omnium, sed non suae industriae ingenii que haeredes, quippe qui inter opes nati exercendi ingenii necessitatem nullam sint experti, ita qui divina providentia ad perpurgandam

¹⁾ B i. l.: Aliquando in iis, qui docent, ob magnam eruditionis et sanctitatis famam.
²⁾ B: uno.

ab erroribus ecclesiam nonnunquam excitantur, cum necesse sit, eos magnis arduisque difficultatibus exerceri, necesse est etiam eos praestantissimis communiri virtutibus indeque illustres admodum fieri, qui postea succedunt¹⁾ rebus iam compositis, quo tempore S a t a n a s non vi amplius, sed dolis, quos illi minime animadvertunt, 5 bellum gerat, nulla praeclara habent prudentiae pietatisque exercitia. Sed tametsi virtute multo impares, tamen externa quadam specie maiorum suorum ut locum obtinent, ita dignitatem opinionemque sustinent; quoque longius a primis illis recesseris, fere eo etiam minus similes illis successores videas. Cumque eadem aut etiam maior 10 maneat autoritas, minimum autem sit pietatis, prudentiae, eruditio-¹⁵ nis, cordataeque diligentiae, quis non intelligat facilissime fieri posse, ut et depravent per inscitiam in dies multa, et tamen propter authoritatem nemo animadvertat? Quo autem eiusmodi sufficientur pede-²⁰ tentim pastores, ut ab iis maiorem S a t a n a s doctrinae corrup-²⁵ tionem celerioremque sperare possit, maximo illi adiumento est, si cum ecclesiasticis muneribus ea fuerint coniuncta, propter quae admodum reddantur optanda; ut si pastores plurimi fiant, iis omnes assurgant, loco cedant, si commode vivant in magna aliqua opum affluentia, eorum²⁾ esse videatur omnium censuram agere, eos autem 20 attingere nefas existimetur. Quis enim tali esse in statu non maxime cupiat? Quare si huiusmodi adsint illecebrae, locus aliquis, ubi vaca-²⁵ verit, cave putes fore, ut eum optimus quisque obtineat — multo facilius, qui ambiendi artibus omnes vincat. Vir bonus ac pius, vel si videatur sibi alioqui honeste ambiturus totus ad dei gloriam, non ad suam dignitatem aut commoda intentus, ideo tamen non ambiat, quod in quibus vera insit pietas, cum ii praeter ceteros imbecillitatis suaे, quae nunquam non magna est, sibi sint consciæ, de se modeste sentiunt ac propemodum neminem non sibi praeferunt. Quodsi tam bona adhuc sint tempora, ut munera non ad petitores, sed ad delectos de-³⁰ ferantur, ne tum quidem meliorum melior semper fuerit conditio. Etenim homines simplices omnis doli omniumque malarum artium hostes, cum magis dandam sibi operam putent, ut sint boni, quam ut videantur, in adipiscenda sanctitatis opinione ab artificiosis homini-³⁵ bus honorum avidis facilissime vincentur; suas enim labeculas minus studiose tegent. Magis laborabunt, ut deponant sua vitia, quam ne appareant, nullis artibus hominum aucupantur studia. Qui ad honores animum adiecerit, sua omnia vitia teget studiosissime, quae maxime

¹⁾ B: secedunt.

²⁾ A¹: si eorum.

probari ab iis intellexerit, qui se promovere possint ad ea, quam studiosissime componet sese nihilque simulando, dissimulando atque assentando sibi reliqui faciet, dum se illis probet ad amussim; atque hoc tecto multoque maioris tum artificii, tum operis ambiendi genere 5 non minus vincunt nonnunquam improbi, quam si aperto illo uti liceret.

Superest, ut de iis dicamus causis, quae, cum animadvertere quod mutatio in doctrina fiat, non sinant, in iis, qui docentur, sunt positae.

¹⁾ Sunt autem potissimum duea: incuria et ignorantia. Incuria magna 10 ex parte ex eo obrepit, quod populus suis nimium fidat pastoribus, persuasumque habeat, eos nullum esse in errorem lapsuros, ac prop- terea nulla magna animadversione opus esse, quinimmo quod ipsi dederint accipere oportere neque curiosius examinare. Accedunt ad id occupationes aliae, quibus homines dant sese. Latissime enim patet 15 illud²⁾: „ubi thesaurus, ibi cor“ [Matth. 6, 21], et illud: „nemo potest duobus dominis servire“ Matthaei 6 [V. 24]. Qui fiat autem, ut, postquam semel fuerit in populo magna divinarum rerum cognitio, ea quasi evanescat, praeter eam causam, quae modo dicta est — alias etiam nonnullas alibi enarrabimus. Illam unam nunc quidem adde- 20 mus, quod populus ipse in continua quadam mutatione sit, aliis in dies decendentibus, aliis subnascentibus atque succrescentibus. Quo fit etiam, ut, cum minima sit quae cuiusque fit³⁾ aetate mutatio, aut observare eam⁴⁾ non possit, aut, si inspiciat, tanti eam non faciat, ut propterea ullam putet movendam litem. Sed quominus po- 25 pulus mutationem ullam fieri animadvertis, maximo et illud est impe- dimento, si persuasum habeant homines, de iis, quae religionem attingunt, iudicare se non posse. Quasi non idem significant in divinis literis „est“ et „non“ aliaque verba, quod in communi loquendi con- 30 suetudine, aut sine magna tum linguarum, tum rerum aliarum peritia intelligi nihil possit quasique spiritus absque hisce adiumentis nulla sit vis. Quo fit, ut, cum ne ea quidem intelligere se putent, quae ta- men intelligunt quodammodo, quae videlicet verbis expressa sunt maxime perspicuis, tandem eo stupiditatis veniant, ut re vera non intelligant. Adeo, ut, quanquam ante oculos sententiam habeant 35 divinitus traditam adeo perspicuam, ut clarius fieri possit nihil, tamen, si ii, quorum omnia tribuunt authoritati, plane contrarium aliquid

¹⁾ B i. l.: Aliqui eorum, qui docentur iniuria sive inscitia.

²⁾ A¹ i. l.: Matth. 6, B i. l.: Mat. 6, in textu om.

³⁾ A¹: sit.

⁴⁾ B: eum.

dixerint, fidem illis adhibitui sint ac se, quod apertissime vident, non videre opinaturi. Atque hisce quidem rationibus accidit, ut, cum doctrinæ fiat deteriorem in partem mutatio, non animadvertisatur. Quum porro corrumpendæ doctrinæ factum initium fuerit, continuo 5 necesse est ex erroribus errores nasci atque in infinitum propagari, tantamque paulatim sibi accersunt homines caliginem deo iustissimis eos de causis obcoecante, tamque foedos delabuntur in errores, ut, si cuius misertus deus ei oculos aperiat, ut quibus versatus sit in tenebris videat, vix possit sibi ipse credere ac se tam coecis involutum aliquando fuisse erroribus persuadere. Quod si ineptis tantum quibus- 10 dam de plebe homunculis accideret, multo esset mirandum¹⁾ minus. Sed peraeque accidit hominibus maxima eruditione maximoque rerum usu praeditis — si scholasticorum (quos vocant) doctorum quorundam perlegeris scripta, tantum alicubi invenias acuminis, ut mirere. Quid? Findere eos saepe videas tenuissimum filum multas in 15 partes ac pulicis anatomen²⁾ confidere, mox autem adeo turpiter labi tamque absurda ponere, ut stupere satis nequeas. Proinde obtemperandum est poetae consilio illi³⁾: „*principiis obsta, sero medicina paratur.*“

Est autem dupli opus cautione, videlicet ne fiat in doctrina, quum 20 pura est, mutatio, et si qua facta fuerit, ut animadvertisatur. Quae fit autem mutatio eiusmodi: quorum est populum docere, ii omnem propemodum culpam sustinent. Nam nisi eius ipsi sunt authores, at certe ipsis fit domitantibus. Oportet igitur pastores doctoresque lynceis esse oculis, causasque eas, quibus fit, quominus notentur mutationes, in promptu numeratoque habere, ac sedulo videre, ne quo 25 impingant. ⁴⁾ Optima vero cautio purae doctrinæ conservandæ fuerit, si curiosas omnes inanesque vitaverint controversias, si doctrinæ omnis scopum praetereaque seriem rerum omnium, quae eodem tendunt (qua de re dictum a nobis est supra⁵⁾), nunquam non ante 30 oculos habuerint, si non⁶⁾ modo res ipsas, verum etiam verba ac loquendi formas, quibus spiritus sanctus est usus, amaverint, alias vehementer suspectas habuerint. ⁷⁾ Non quod velim eos nihil praeter aebraismos sonare — neque enim plana perspicuaque eorum esse

¹⁾ A¹: miraculum mirandum.

²⁾ A: anatomem.

³⁾ Ovid: rer. am. 91 (Otto loc. cit. p. 287).

⁴⁾ B i. l.: Cautiones ad puritatem doctrinæ conservandum [!].

⁵⁾ Cf. p. 49 sq.

⁶⁾ A¹, B: non om.

⁷⁾ B i. l.: Ipsi scripturæ verbis phrasibusque anxie inherendum.

posset oratio — sed eas loquutiones vitari velim omnes, quae praeter necessitatem **Graeca** aut **Aebratica** exprimendi a nimium argutis disputatoribus excogitari solent, easque sententias, quas homines suo ingenio ex divinis colligunt testimoniiis. Quod quantum referat, huiusmodi exemplo coniectare liceat: **Pontificii** nihil interesse putant, sive dicant ecclesiam errare non posse, sive afferant domini verba illa: „*ubicunque erunt duo aut tres congregati in nomine meo, in medio illorum sum*“ [Matth. 18, 20]. Atqui quantum intersit, ex eo palam esse potest, quod, si quis intelligat ecclesiam esse papam, **cardinales**, et a papa unctos episcopos, audita priore illa sententia, quicquid illi decreverint, ratum firmumque esse oportere opinetur. Quodsi ipsa domini verba potius animo intueatur, veniatque in mentem, id genus homines nihil praeter sua commoda, opes, potentiam curare, tantum abest, ut idem sit intellecturus, ut forte, cum eorum **actiones** factaque probare nequeat, in spem venturus sit ex iis verbis, se cum aliquot bonis viris deum ex animo amantibus, si convenerint unaque divinam opem imploraverint de eo, quod credendum faciendumque sit, salutis adipiscendae causa melius constituere posse quam si perstiterint talibus confidere pastoribus. Atque id quidem, ut verba **usurpent** potius, quae divinis literis sunt compraehensa, quam ulla alia, tum praecipue faciendum est, quum enuntiatur quid ut certum exploratumque aut quasi fidei vitaeve regula, aut ex quo conficiendum aliquid sit aliud — nam in expositionibus ut maiore forte aliquo opus fuerit licentia, ita minus est etiam periculi. Ubi enim simul **veluti** in conspectu sunt et dei verbum et expositio, ibi latere non potest, expositionem hominis esse verbum, ut eam reiicere, nisi idonea videatur, liceat. Quaque ratione recte caverit quis, ne fiat mutatio, eadem explorare possit, facta necne sit ulla. Conferre autem debet quisque aetatis suae doctrinam non cum alia, quam quae extra omnem controversiam absque ulla fuerit macula, hoc est: cum apostolorum doctrina. Quare, etsi aetate nostra quasi revixit evangelium, non tamen ita cogitet quis, explorandum sibi esse, decesserit necne quid de ea puritate, quam evangelium assequutum hoc tempore fuerat. Quinimmo videndum potius est etiam atque etiam, reliquane sit **labes** ulla, aut sitne parte aliqua ad pristinam suam puritatem pristinumque candorem non satis plene restitutum. Certoque tibi persuades, vix te unquam satis superstitione (ut ita dicam) verbum omne, quod in divinis non sit literis, reiecturum. Nusquam enim non vuli homo spiritu sancto esse cautior sapientiorque, vix potest non de suo **aliquid** immiscere; itaque nunquam satis potest quicquid ab homine

est suspectum esse. Ac quoniam, quo¹⁾ plures quaeque res custodes habet, eo servatur melius, monendus crebro est populus, non ad solos ecclesiae pastores pertinere tum divinorum librorum lectionem, tum religionis curam; sed quisquis deum amat²⁾, quisquis se salvum cupit, eum etiam exploratorem esse debere, num quae inferatur aut illata labes sit; non secus ac si persuasus esset, alios dormitare omnes. Ac quicquid abducere ab eiusmodi studiis plebem solet, danda est opera, ut id omnino amoveatur. Qua de re paulo inferius commodior fuerit dicendi locus.

Quandoquidem autem haud magni sit fructus, si privatus quispiam homo animadverterit erroris aliquid invectum, nisi id aperiat palamque faciat, rationem certe esse oportet aliquam, qua commode id fiat. Atque aptior quidem ea fieri possit nulla, quam Corinthiis proponit apostolus 1 Cor. 14 [V. 29 sq.]³⁾: „*prophetae (inquit) duo aut tres loquantur et caeteri diiudicent. Quodsi alii patefactum quid fuerit assidenti, prior taceat; potestis enim singillatim prophetare omnes, ut omnes discant et omnes exhortentur.*“ Si unus quispiam perpetuo verba faciat in ecclesia neque ei quisquam⁴⁾ contradicat unquam, vehementer mirum fuerit, ni unus ille inflatur, ni in eam de se persuasionem delabitur, ut ipse sibi unus esse omnia videatur, solus mentem habere, solus sapere, caeteros esse quasi bruta animalia, quae a se pendere oporteat, ut discant tantum. Quodsi quis docere etiam se posse quid speraverit, piaculum videri debeat. Sed quid ad haec apostolus⁵⁾ „*An a vobis sermo dei profectus est? An in vos solos incidit? Si quis videtur propheta esse aut spiritualis, agnoscat quae scribo vobis, quod domini sint praecepta. Caeterum si quis ignorat, ignoret. Proinde, fratres, ad id enitamini, ut prophetetis et loqui linguis ne vetueritis. Omnia decenter et ordine fiant*“ [1 Cor. 14, 36 sq.]. Hanc consuetudinem huiusque dominici praecepti usum non restitui in ecclesiis, magnopere dolendum est.

Sed dicat aliquis: tanta est hoc seculo temeritas, tanta audacia, tanta impudentia, ut, si liberum sit cuique in ecclesia verba facere, nullus contentionum rixarumque futurus sit finis. Quid ita? An aliud quid forte nunc est homo atque olim fuit? Etiam, inquis; degeneravit enim in dies humanum genus adeo, ut iam ad summum ventum esse³⁰

¹⁾ A, A¹, B: qua.

²⁾ A¹, B: quisquis deum amat om.

³⁾ A¹, B: 1 Cor. 14 i. l., in textu om.

⁴⁾ A¹: quispiam.

⁵⁾ A¹, B i. l.: Ibid.

videatur. Itane vero? At ut ita sit, qui populi es institutor, an non et ipse ex eodem es luto? Non tu eodem es natus seculo? Quinimmo cum eo imprimis pertineat hoc institutum, ut pastores intra modestiae continantur cancellos, ut intelligent non se divini sermonis authores esse, non se solos esse spiritum adeptos, quo magis degeneravit humanum genus, eo necessarium est magis. Quod enim maior hodie est temeritas, arrogantia, superbia, id tam ad eos pertinet, qui praesunt, quam ad reliquum populum. An tu propheta es? (teramus enim hoc verbum), an est in te quid spiritus? Si non est, adeo non te solum decet in ecclesia verba facere, ut propemodum solus dignus sis, qui taceas. Quodsi es propheta, si est in te spiritus, attende, quid tibi dicat apostolus. „*Agnosce, inquit, quae scribo paecepta esse domini*“ [1 Cor. 7, 10]. Age igitur, ab una parte est domini iudicium volentis prophetiam (et hoc enim verbo utendum nobis est) communem esse omnium, atque non in perniciem ecclesiae, verum in salutem; ex altera tuum est verentis, ne id contentiones confusionemque gignat — utrius igitur iudicium standum magis fuerit? Si tuo putas¹⁾, vide, quid tibi sumas ac quem locum tuae relinquas modestiae. Scilicet non intelligebat dominus, quale animal esset homo; tua videlicet opus habebat sapientia, qui moneres periculi, aut non succurrebat forte praeter modum corruptum iri humanum genus, ut libertas eiusmodi futura utilis non esset. At respondet tibi Paulus²⁾ [1 Cor. 14, 33], *non esse contentiones authorem deum, sed pacis*; qui cum optime intelligat, quid serere contentiones possit, quid pacem parere, neque tamen contentiones amet aut velit, sed pacem, hanc prophetandi libertatem in ecclesia velit esse. Quid tu contra afferes? Quid tu ipsi obiicies deo? Illumne accusaveris imprudentiae? Lingua quidem nemo tam nefarius fuerit, qui ausit. Verum tuum si cor exploraveris diligentius, procul dubio eiusmodi sensum aliquem nescio, quomodo ipso cum deo litigare patrum deprehenderis; qui audiendus non est, sed acriter reprimendus ac spiritui omnino subiiciendus. Absurdum illud quidem videatur, postquam forte eruditissimus quispiam verba fecerit, contemptu cuiquam esse contradicendi locum. Anne autem tale quid aggrediatur ille sine³⁾ temeritate maxima? Si humano rem iudicio metiri debeam, negare equidem non possum; verum si serio persuasi sumus, divinarum rerum scientiam non vigiliis nostris, non studiis, non ingenii acceptam ferri debere, sed deo eiusque spiritui, atque is momento

¹⁾ B: putes.

²⁾ A¹, B i. l.: Ibid.

³⁾ A¹: siue.

donare ea potest vel ineptissimum quemque, neque sane maiore labore aut difficultate quam eum, qui Nestoris annos in studiis contriverit, quid est, quam hunc, si contradictrus assurgat, temere putem facere? An non potuit ei quid spiritus aperire, quod te celaverit? Ac si aperuit, et in eum finem aperuit, ut contradicat, ut per eum res illa ecclesiae palam fiat, an ego temere eum dixerim facere, qui spiritui sancto pareat? Quodsi tibi aliter videtur, nae haud persuasus es, huius scientiae authorem doctoremque esse spiritum, verum eam laudem studiis, vigiliis, ingenioque deberi omnem putas.

Ac si ita censes, tibi iterum dico, dignum te esse, non qui solus verba facias, sed qui solus taceas potius. Ac quo magis intelligas, dicendi locum esse oportere vel indoctissimo cuique, vult deus suorum donorum se agnosci authorem; non vult suam laudem tribui nostris aut studiis aut ingeniis, sed sibi. At si is, qui omnem vitam in studiis consumpserit, sapienter loquitur, non id deo tribuitur, sed studiis, verbo quidem forte, sed vehementer tamen repugnante nostro iudicio. Hoc, inquam, pati non vult deus. Sin ex indocti cuiuspiam ore sapiens verbum audieris, velis nolis, deum authorem agnoscas necesse est. ¹⁾ Sic cum Israeli Gedone duce in Madanitas tributurus victoriam esset deus (Jud. 7), coegissetque Gedon XXXII hominum milia, ne gloriaretur Israël, se sua virtute victoriam reportasse, non dei favore (quod videi potuisse, si tam numeroso pugnam commisisset exercitu), non supra trecentos esse voluit, ut appareret, se victoriae authorem fuisse, non pugnantium vel numerum vel virtutem. Est autem cum dei gloria coniuncta maxima ecclesiae utilitas. Nam si videat populus modo hunc, modo illum prophetiae donatum spiritu praeter omnem expectationem, erigentur multi talibus exemplis in spem eiusdem doni, si petierint, obtinendi; accendentur ad divinarum literarum lectionem multi; discent proficentque multi. Atque ita fiet, ut, cum verbi ministri opus electione fuerit, non necesse habeat ecclesia peregrinos ac sibi incognitos accersere, sed habeat ex suis, quorum nota sit vita et spectati mores, quos eligat. Cumque magnus esset eorum numerus, qui ad prophetandum idonei redderentur, non necesse esset iis uti pastoribus, qui iam inde a pueritia eiusmodi munera sibi tanquam studiorum suorum mercedem proponunt neque secus ad divinarum rerum studia se conferunt, quam ad aliam artem quamlibet, ex qua sibi victimum quaererent, fecissent; ut vix perpaucos eorum alios sperare possis evasuros pastores, quam mercenarios.

¹⁾ A¹, B i. l.: Jud. 7, *in textu om.*

Fuisse autem hunc communis prophetiae morem in veteri **Judeorum** ecclesia, ex eo coniicere licet, quod literis proditum sit, **Luc. 4 [V. 16 sq.]**¹⁾, dominum **Nazareae** die, qui sabbatum dicitur, pro more in sinagogam cum venisset, librum accepisse et **Esaiae** locum exposuisse, et quod **XII.** annos natus **Hierosolimis** in templo inter doctores sederet disputaretque [**Luc. 2, 41 sq.**]; non enim ratione ullius ordinarii muneris id facere poterat, cum neque id aetas ferret, neque, quis esset, doctoribus illis constaret. Quinimmo oportet in eo dominum potestate cuique permissa usum fuisse. In **Christianorum** quidem ecclesiis duravit saltem ad tempora usque **Constantini**. Sic enim ea de re scriptum reliquit **Eusebius** lib. [bro] 9. ecclesiasticae hist[oriae]²⁾: „*Si quis dei afflatus gratia ad populum orationem haberet, magno omnes silentio defixis in eum oculis, ut si coelitus nunciaturus aliquid esset, ita eum auscultabant*“³⁾ — tanta erat auditorum reverentia tantusque in sacerdotibus cernebatur ordo. Inde alias atque alias⁴⁾, neque solum duo aut tres, sicut apostolus dixit [**1 Cor. 14, 29**], sed quibuscumque daretur quod dicent, ut magis contingeret in eis illud, quod **Moses** optasset [**4 Mos. 11, 29**]: „*quis det, ut populus omnis prophetet?* Nullus enim **livor** erat, nemo invidia aestuabat, dona dei dispensabantur, unusquisque, prout scriptum est, ad ecclesiae confirmationem ut abundaret, dabat operam; fiebantque haec omnia cum charitate, ita, ut certatim se honore afficerent mutuo et alter alterum sibi praeficeret. Sed quo utilis esse possit ecclesiae communis haec prophetia, attendendum **diligenter** est, quid nos moneat apostolus. Nam certum illud est, hominis tantam esse superbiam, ut quicquid semel exciderit, omnino ratum esse velit, neque pati possit id a quoquam infringi. Ergo si eius esse possit iudicare, qui prior dixerit, mirum fuerit, si semel in vita contingat videre, qui contradicenti cedat. Quid porro hic **Paulus**?⁵⁾ „*Prophetae duo aut tres loquantur* (inquit **1 Cor. 14 [V. 29]**), *caeteri iudicent.*“ Non vult ergo eosdem esse partes ac iudices. Additque paulo post [**V. 32 sq.**]: „*et spiritus prophetarum prophetis subiectus*

¹⁾ A¹, B: **Luc. 4 i. l., in textu om.**

²⁾ A¹, B: **Lib. 9 Eccl. Hist. i. l., in textu om.**

³⁾ Cf. **Eusebius-Rufinus**: hist. eccl. lib. X 4, 1: *Jam vero si quis per gratiam domini inspiratus sermonem proferret ad populum, cum omni silentio ora cunctorum in eum oculique conversi tamquam caelitus sibi per eum denuntiari aliquid expectabant.* (Die griech. christl. Schriftsteller, 1908. **Euseb.** II 2, 863.)

⁴⁾ B: atque alias *om.*

⁵⁾ A¹, B *i. l.:* **1. Cor. 14, in textu om.**

est; non enim dissensionis est deus, sed pacis¹⁾. ¹⁾ Quare ubi quisque suam dixerit sententiam, eum aliorum acquiescere oportet iudicio, neque pertinaciter contendere. Hoc ni fiat, certum est, contentionum finem fore nullum. Sed quid, si assidentium iudicio acquiescere quis nolit? Evidem dixerim admonitum, graviter ne turbet ecclesiam ⁵ neve contra apostoli vel potius domini praeceptum faciat, iubentis prophetarum spiritus prophetis subiectos esse [1 Cor. 14, 32], eiiciendum e coetu, vel si principem in ecclesia locum obtineret. Monendus etiam saepe est populus, non fieri cuique ab apostolo dicendi potestatem in ecclesia, ut tanquam in foro liceat quicquid in buccam venerit, ²⁾ ¹⁰ sed, quum ei, cui patefactum quid fuerit, loquendi potestatem facit, abesse omnem vult temeritatem impudentiamque. Qui dei ecclesiam veritus non fuerit, is dei spiritum, qui ei praesidet, sciat se spernere, neque impune laturum. Antequam in medium adferat quid, cogitet etiam atque etiam cum animo suo, quam certam eius habeat patefactionem; ac quicquid tandem sit, meminerit verecundiae ac modestiae, sine quibus certe fieri nihil potest. ¹⁵

Sed hic videndum est intentis animis, et quatenus acquiescere quemque sedentium oporteat iudicio, et quis merito haberi ecclesiae turbator possit. Evidem eatenus cedendum puto, ut, postquam quae ²⁰ habebam in sententiam meam attulero, si adhuc sedentibus minus mea probetur sententia, tueri eam desinam cesseque ecclesiae ea de re molestus esse. Ut autem etiam fatear me errasse, ullamque culpam deprecer, cum errasse me nondum intelligam, cogi non debo; cum, si paream, reluctante conscientia id facturus sim ideoque in deum ²⁵ delicturus. Ecclesiae ergo turbator is fuerit, qui stare aliorum iudicio, quatenus dictum est, recusat pergitque molestus esse; sed maxime is, qui exigere ab alio quod non debet, velit. Videlicet, ut recantet non persuasus. Sed plerumque turbatores habentur ii, qui suo calculo probare, quicquid quoquo modo pastoribus exciderit, recusant. Rursus ³⁰ quaeri hic haud absurde possit, utrum, posteaquam semel aut iterum quapiam de re actum est, si quis denuo cognito iam ecclesiae iudicio revocare eandem rem in controversiam velit ³⁾, audiendus sit an potius silere ac rem pro iudicata habere iubendus. Sed de hoc alius commodior fuerit disserendi locus. Quod superest igitur, assiduis precibus ³⁵ contendendum a deo est nobis, ut det hac tam salutari libertate uti et ex ea fructum consequi quam amplissimum. Atque id ut accidentat,

¹⁾ B i. l.: Sed absit contendendi libido; verecunde modesteque agere oportet.

²⁾ A: venerit om.

³⁾ B: vellet.

suo spiritu nostros ut domet frangatque spiritus ac mansuetos reddat, neque patiatur quod ipse ad ecclesiam suam confirmandam stabilendamque instituerit, nostra pervicacia ingeniorumque perversitate in eius malum perniciemque converti. Saepe autem illud factum est, ut, si gravius aliquod ¹⁾ occurreret iudicium, non una particularis quaequam ecclesia sola iudicaret, sed aut provinciae aut universi etiam Christiani orbis concilium ²⁾ convocaretur. Quod an fieri debat, et quae conciliorum esse debeat authoritas, quaerere aliquis possit. Quod retinenda consuetudo sit convocandorum conciliorum, mihi videtur satis aperte apostolorum docere exemplum. Si enim viris ³⁾ tanto spiritu donatis expediebat conferre inter se de religionis controversiis, multo magis id fieri debere videtur, ubi non tantum est spiritus. Neque vero parvi facienda est domini promissio, qui receperit, *ubicunque convenerint duo aut tres eius nomine, se interfuturum.*

[Matth. 18, 20]. Sed de authoritate difficilior est quaestio. Ac cum mihi nunc non cum Pontificiis res sit, sed cum iis, qui evangelicam restitutam volunt veritatem, non esse ulli concilio ius aut novas leges condendi, aut novos cultus instituendi, demonstrare multis verbis necesse non est.

Sed quid de religionis controversiis, quae super sanctarum scripturarum interpretatione oriuntur, dicemus? An de illis saltem ius sit concilio, quid tenendum sit, statuendi? Ac nisi hoc saltem faceze possit, an ullus alias reliquus ⁴⁾ sit conciliorum usus? Et quicquam ne intersit inter apostolorum et successorum concilia? Si, quam certum est dominum staturum perpetuo suis promissis, tam etiam certum esset, qui conveniunt, semper ad dei gloriam suas conferre cogitationes, eorum veri cognoscendi spem in solis domini promissis eiusque spiritu positam habere, quin conciliorum iudicia omnia firma rataque habenda essent, nulla causa esset. Verum cum haec animorum cordiumque sint arcana, ea cognoscere solius est dei. Cumque haec lateant, quae domini promissioni sunt adiuncta, nihil habet hic conscientia, cui innitatur, certi. Doce me, convenisse sive episcopos sive quosvis alios Christi nomine — libenter acquievero. Sed ut id fecerint, quo pacto id docueris? Quia ita illi testentur? Quasi vero non et impii simulatores idem de se testaturi sint! Certe autem nullo

¹⁾ B: aliquid.

²⁾ B: consilium.

³⁾ B: veris.

⁴⁾ B: reliquis.

modo verisimile est, deum nobis talem ¹⁾ imposuisse legem, ut aliquando, sive parere ei vellemus, sive nollemus, omnino culpae nos subiectura esset. Eiusmodi esset autem nobis lex imposta, si, cum obtemperare nos concilio oporteret, aut concilium errare posset, aut, si erraret nosque pareremus, habitura apud deum excusationem non ⁵ esset nostra obedientia. Atqui errare posse concilia non dubitamus; quinimmo saepissime errasse nihil est certius. Nos autem, si impio cuiquam concilii iudicio paruerimus, excusatum iri nullo verbi dei testimonio certi sumus. Immo vero graviter monemur, ne vel coelesti angelo, si docere quid voluerit, praeterquam quod ab apostolis sit ¹⁰ traditum, fidem habeamus [Gal. 1, 8]. Divina enim scripta proposita nobis sunt, ex quibus dei voluntatem cognoscamus; quae ut recte intelligamus, docemur sapientiam spiritumque a deo petere. Conciliis ut acquiescamus, nullum est, quod sciām, verbum. Quodsi neque excusationem habitura est nostra erga concilium, si perperam ¹⁵ quid decreverit, obedientia, neque certum est, concilia nunquam errare, neque dicendum est, deum nos tali legi subiecssisse, cui aliquando neque parere neque non parere absque culpa possemus, sequitur, ut conciliorum iudiciis acquiescere nemo sit cogendus. Cumque idem sit, sive dicas ius concilium habere de religionis controversiis iudicandi, sive ²⁰ dicas oportere quemlibet quicquid concilium decreverit ei obtemperare, nos autem docuerimus nulla lege quemquam parere iuberi, consequens est, ut concilium tale ius non habeat.

Quid porro de eo dicamus, qui ad docendi munus sit vocatus? Num ei omnino obsequendum esse concilio, ut non aliter doceat, quam ²⁵ quemadmodum a concilio sit statutum? Absurdum quidem fuerit, quemquam quod credere ipse tuto nequeat, eum id docere alios oportere. An vero, si impium in docendo concilii iudicium sequutus fuerit, magis excusabitur, quam si ei fidem adhibendo ipse sit sequutus ²⁾? Immo vero multo minus. Eum enim, qui quid docuerit, praeterquam ³⁰ quod ab apostolis est traditum, execrabilem vult *Paulus esse* [Gal. 1, 8]. Aut isne magis, quam qui tantum credit concilio nec docet, tali teneatur laqueo, ut, sive obsequatur sive minus, in culpa sit futurus? An silentio potius se dederit? „*Vae mihi* (inquit *Paulus* [1 Cor. 9, 16]), *nisi evangelium docuero.*“ Et *Petrus*: „*magis oportet obedire deo quam hominibus*“ [Act. 5, 29]. Patet igitur, concilium ius non habere de controversiis ita iudicandi, ut eius decretis parere oporteat. Cumque concilia convocanda illa quidem sint, sed non

¹⁾ A: *tale*.

²⁾ B: *sequuturus*.

hunc in finem, necesse est finem alium esse aliquem, cuius gratia convocentur. Quid si coierint ¹⁾ concilia, ut propositis controversiis, quae turbulent ecclesiam, et facta cuique libera dicendi potestate, quibus placuerit domino aliquid, quod ad rem faciat, patefacere, ii verba faciant dicantque quod sentiunt, alii deinde iudicent, non ut collectis sententiis maior numerus legem faciat, quae cuiquam assentiendi necessitatem imponat — sic enim plerumque maior pars meliorem vinceret —, sed ut quisque expenderet quod dictum esset, ut, si idoneis divinarum literarum testimoniis comprobatum videret, id et amplectetur ipse et aliis persuadere conaretur non concilii auctoritate, sed iis verbi dei testimoniis, quae didicisset in concilio.

Certe hunc scopum si propositum sibi haberent qui convenient, etiam si inter ducentos aut trecentos hypocritas tres tantum aut quatuor essent vere pii, quibus cordi esset dei gloria, quique domini promissis fiderent et peterent sibi veritatem patefieri, illi tam pauci non frustra convenient; non faceret profecto tanta illa hypocritarum multitudo domini promissa irrita, quodque ²⁾ uni patefactum fuisse, id omnes, quicunque essent dociles, amplecterentur. Atque ita frustra victoriae spem collocaret S a t a n a s in imperitorum suorumque simulatorum numero aut in externa personarum dignitate. Non tantopere laboraretur in redimendis suffragiis eorumque implendo, qui vincere posset, numero, sed magis, ut ea invenirentur veritatis fundamenta, quibus videret se tuto quisque posse inniti. Videremus profecto non raro, etiam per contemptissimum quemque, deum magnas disiicere errorum nebulas. At quamdiu numero atque externae dignitatis splendori primae potioresque tribuentur partes, quamdiu maioris partis consensus quasi legis loco fuerit, nihil certius est quam fore, ut plerumque vincat S a t a n a s.

Quo pacto igitur poterit (inquires) aliquis cuiuspiam impii dogmatis ergo piorum privari communione? An maior fuerit particularis cuiuspiam ecclesiae quam universae auctoritas, ut illa damnare tum dogma, tum hominem possit, haec non possit? Respondeo: ecclesia quaepiam, quum aliquem damnat, nisi id iuste facit, a se quidem eum separat eatenus, ut non agnoscat pro suo, sed non separat a C h r i s t o , neque, propterea quod sibi fidem non adhibeat, ulli eum apud deum culpae subiicit; quum iuste quidem reiiciat, ipsa viderit. Caeterum quum iuste reiicit, non ideo iuste reiicit, quia sua ille dogmata non amplectatur aut suis iudiciis non acquiescat, sed quia doctrinam di-

¹⁾ B: cogerint.

²⁾ A¹, B: quod.

vinitus traditam respuat, et eam quidem ad salutem cognitu necessarium. Quum etiam ecclesia quaepiam hoc probat dogma, illud improbat, non credendi legem cuiquam imponit, quam deus omnino ratam habeat, sed tantum suam declarat fidem, ut, qui non idem sentit, saltem in praecipuis doctrinae capitibus, is ad eum coetum intelligat se non pertinere. Necessum est enim, aliquam esse politiam, ut non cogatur coetus habere communia cum eo sacerorum iura, quem cum dei ecclesia nihil commune habere persuasum habeat. Atque ex his quidem quid intersit inter apostolorum et eorum, qui se illorum successores faciunt, quicunque ii tandem sint, concilia, et intelligi facile et explicari uno verbo potest.¹ Quandoquidem constabat apostolos ab ipso domino ad apostolicum munus nominatim delectos fuisse, constabat magna spiritus vi donatos, qui spiritus eos in omnem ducturus veritatem esset [Joh. 16, 13]; de ulla autem successoribus nullum tale extat testimonium, sed tantum, qui et quales sint, ex eorum tum dictis, tum factis, in quibus fucus esse potest, capienda coniectura est — in apostolorum conciliis spectandum erat non tam quid iudicatum esset, quam per quos id iudicatum fuisse, ut non necesse haberent, quamobrem quid decernerent, multis verbis rationem reddere. Contra in successorum conciliis non ita multum refert, qui sint, qui quid decreverint, sed illud multo magis est videntum, quid et quale sit id, quod decreverint, quae testimonia ex divinis afferantur literis, quam aperte, quam perspicue ea testimonia id doceant, quod asseritur. Ita, quod Lutherus docuit solo nos Christi beneficio servatum iri, id nunc persuasum habemus, neque tamen Lutherum hic intuemur, sed quae citat e divinis literis testimonia, quae ipse etiam interior expositor spiritus testatur animis nostris id velle — alioqui sint valde multi, sint pii, sint eruditi, sint sancti, immo vero sint etiam coelestes angeli, nisi id, quod asserunt, verbi dei testimoniis comprobatum intellexeris, non est, quod tibi concilii splendor oculos praestringat. Eam tamen concilio auctoritatem tribui aequum est (nisi palam sit, veritatis hostium fuisse concilium), ut non temere eius reiiciatur sententia; sed eam expendat quisque diligenter implorata ad recte iudicandum divina ope.

Hinc etiam coniicere licet, quibusnam esse aditus debeat in concilium, quibus in eo esse locus. Nam cum non ad fidei leges ulla condendum convenient, sed magis ad petendum a deo spiritum, per quem in veritatis viam perducantur [Joh. 16, 13], atque, ut uno verbo dicam, ad discendum, non necesse fuerit aut episcopum aut archiepiscopum aut Romanum pontificem esse, sed neque praeclaro

ullo eruditionis nomine, immo vero in quocunque aliquid esse videatur pietatis atque spiritus, quamobrem excludendus sit, nulla causa erit. Ita videre est in apostolici concilii decreto, post apostolos ac seniores totam nominari ecclesiam [Act. 15, 23]. Cum enim non sit spiritus sanctus ulli externae alligatus dignitati aut certo personarum generi, quis novit, per quem potissimum sit deus veritatem patefacturus? Cumque non ullus suffragiorum spectandus sit numerus, sed tantum quid dicatur, tametsi ineptus forte aliquis aut simulata vir pietate admissus fuerit, obesse non multum poterit, siquidem, qualem eum 10 sua expresserit oratio, talis habeatur.

Ac de doctrina quidem, quibusnam depravetur rationibus et quibus cautionibus ad eam, quum pura ac sincera est, conservandam utendum sit, dictum est. Deinceps, ut morum solvatur disciplina, utque, quominus id fiat, sit cavendum, sequitur ut dicamus.

15

Satanae stratagematum liber quintus.

Contra legem qui committunt, partim intelligunt illi quidem se delinquere, sed aut depravatae naturae quodam rapti impetu quodammodo inviti delinquunt, aut ruptis timoris habenis omnibus legem parvi faciunt. Partim ita delinquunt, ut se contra legem facere aut 20 non intelligent, aut non animadvertant. Ac non intelligere quidem dicendi sunt ii, qui legis cognitionem aut nullam habent, aut magnis impiisque depravatam erroribus; qua de re satis multa dixisse vide-
mum libris¹⁾ superioribus. Non animadvertere autem, qui, etsi legem utcunque cognitam habent, eam tamen ad faciendum suarum actioni-
num, studiorum, cogitationumque examen non adhibent — tanquam 25 qui speculum haberet ille quidem, verum haud introspiceret propterea que maculas, quas haberet in facie, minime cerneret — , aut, si adhibent, adeo depravato nulloque in eo utuntur iudicio, ut, quales sint in suis actionibus, videre nequeant; quemadmodum si quis pro-
poneret quidem sibi speculum, sed, cum corrupto uteretur videndi 30 sensu, videre suas maculas non posset. Ut qui legem cognitam ha-
bent, eam ad iudicandum de suis actionibus non adhibeant. Id pluribus de causis potest contingere²⁾, praecipuaque illa est, quod in rebus aliis occupati hi quidem suis voluptatibus, illi in suis mercaturis, alii

¹⁾ B: liberis.

²⁾ B i. l.: Sanctimoniae fingendae artificia.

in quaerendo suis manibus victum, alii in humanarum literarum studiis, quinimmo etiam divinarum (ita videlicet contemplationibus dediti, ut, quis earum esse usus debeat, obliviscantur), alii occupationibus aliis districti haud sumunt sibi tempus ad faciendum suae vitae examen eamque ad divinae legis normam exigendum. Alii hoc examen 5 praetermittunt, quia tantum iam profecisse sibi videntur tamque in promptu legem habere, ut parum iam arbitrentur necessarium, quasi labi amplius ac decipi recti specie non possint. Qua persuasione ducti securi vivunt multaque more hominum admittunt, in quibus etsi plurimum sit culpae, tamen vel tantillum inesse ne venit quidem in 10 mentem unquam suspicari. Sed plerisque illud quidem accidit, ut tantum aut ea mala opera intueantur, quae suo iudicio non perpetrant, aut ea bona opera, quae se facere opinantur, ut in illis sibi placeant; quid mali perpetrant, aut quid praetermittant, haud ita animad-vertunt. Itaque fit, ut cum *Pharisaeo* blandiatur sibi quisque 15 *Luc. 18¹*) [V. 11] quasi non sit quales caeteri homines.

Atque huiusmodi quidem incuriam ille consequi plerumque error solet, ut somniantibus persimiles vitae sanctitatem omnem in re quapiam collocent, quae a dei prorsus abhorreat institutis, defixisque in eam oculis praecclare admodum secum agi arbitrantur, aut etiam in 20 res aliquot earum, quae divina sunt lege comprehensae, intenti, perinde ac si a nobis deus nihil praeterea exigeret, rerum aliarum non recordantur. Evidem, ut mira quaedam foedissimorum errorum caligo fuerit in papatu (utamur enim hoc verbo), nunquam tamen eo coecitatis ventum esse crediderim, quin, si quempiam interrogasses, 25 crederet necne decem dei mandatorum necessariam homini *Christiano* observationem esse, responsurus esset, omnino eam se credere necessariam. Et si praeterea interrogasses: „*quid ergo? Eumne² tu in bonis piisque Christianis duxeris, qui illorum decem mandatorum neglecta observatione conspiceretur tamen frequentare missas, abstinere carnium esu iis diebus, quibus a Romano pontifice iis interdictum est, semel aut bis in anno sua confiteretur sacrificulo delicta, divisorum veneraretur imagines et alia id genus omnia faceret?!*“, non dubito, quin prorsus negaturus esset. Et tamen id usu venire certo certius est; ut, si quis videatur frequen- 30 tare missas aliaque servare, quae modo a nobis dicta sunt, etiamsi constet eum esse adulterum alisque vitiis deditum, quae sunt decem 35

¹) A¹: *Luc. 18 i. l., in textu om.*

²) B: *Cumne.*

dei mandatis damnata, et aliorum iudicio et suo ipsius *Christiana*m ille vitam ducere perpulchre videatur. Eiusmodi igitur persuasio, quod vitae sanctitas illis solis in rebus insit, ita latet in hominum animis, ut se sic iudicare non animadvertant, immo vero, si quis 5 interrogetur, ita respondeat, ut nihil minus credere videri velit. Sed eo tamen errore duci plerosque ex cuiusque tum de aliis, tum de se iudicio certissime cognosci potest. Eodem modo, si a quam plurimis ex nostris sciscitare, arbitrentur, in eo *Christiana*m pietatem positam, ut de *Roman*o pontifice, cardinalibus, monachis ac 10 sacrificulis contumeliose loquendi finem quis nunquam faciat, eorum tum imposturas, tum errores nunquam cessen stomachari, nullum habeat, religionis quidem causa, ciborum delectum, adeo fateantur ad unum omnes, nequaquam in rebus eiusmodi solis pietatem esse positam, ut miraturi sint, id cuiquam venire in dubium potuisse. Sed 15 nihilo minus latere in multorum animis huiusmodi quandam persuationem, perspicere licebit, si quis diligentius ex una parte observet, quales sint iis in actionibus, quae vere *Christiano* sunt homine dignae, ex altera videat, quantam suae sanctitatis prae se ferant opinionem, haud alia de causa, quam quod magnas profiteantur in 20 papatum inimicitias ac magnifice de euangelio in congressibus atque inter pocula loquantur mirificisque laudibus eos extollant, qui in euangelii restitutione clari extiterunt. Permulti etiam in eas res nimum intenti, quae res potius sua sponte veram animi deiectionem consequuntur, quam quod ullo studio eas affectet vera pietas — quod 25 genus sunt omnis ornatus in vestitu, in rebus omnibus neglectus, omnis musicae, nisi quae aliquod coniunctum habeat pietatis exercitium, contemptus, quaedam vultus severitas atque in actione omni gravitas, qualis in iis cernitur omnibus, qui animo res magnas gravesque agitant — hisce igitur in rebus atque id genus aliis occupati 30 adeo in eis sibi placent tantique eas faciunt, ut eorum, ex quibus haec sua sponte manare oportebat, ne meminerint quidem. Cumque in illis abunde sibi satisfaciant, *Christiane* sancteque se vivere non dubitant. Idque iis accedit, non ideo, quod a quodam tantum excitati somno, qui eorum occupat mentes, de rebus iudicare melius non possent, sed quia, quid faciant, parum attendunt. Quid autem remedii opus fuerit istis omnibus, nisi ut a somno excitentur moneanturque frequenter, quam brevis sit huius vitae usura, quas poenas daturi sint ignaviae, incuriae oscitantiaeque, nisi intentis animis domini legem meditati fuerint die noctuque [Ps. 1, 1] et ad eius normam vitam suam 40 prudenter instituerint ?

1) Sed sunt et alii, ac valde quidem multi, quin etiam eorum ex numero, qui non parvo intervallo alios se putant antecedere, immo vero alios omnes prae se contemnunt, qui, similiter quid faciant non attendantes, mirum quoddam sibi fixerunt sanctitatis genus — nam diligentissime quisque vicini sui facta explorat suamque ad censuram 5 revocat. Neque vero hi ex illis sunt, qui vulgo compotationibus, gulæ, crapulæ, scortationibus, luxui, lasciviis, aliisque id genus perditissimis moribus sunt dediti, quinimmo ex iis, quorum alioqui multo emendatior videatur vita quam caeterorum. Sed cum hominis deum amantis sit, ab omni vitae turpitudine licentiaque abhorrere ac recte, honeste, 10 sancteque factis delectari, hanc pietatem, quam in sua quemque vita praestare oportebat, in examinandis aliorum factis praestare magna ex parte volunt. Itaque indagant illi quidem admodum curiose, qualem hic et ille ducat vitam, quid faciat, quid dicat, quin etiam forte quid cogitet, quos amet, quos colat, quos minus; neque ulla tam parva 15 res est, quin ea satis sit idonea, propter quam male de fratre sentire incipient. Quicquid eiusmodi est, ut potuerit tam malum quam bonum in finem fieri, id aliter quam deteriorem in partem interpraetaturi nunquam sint, minus saepe videlicet se erraturos rati, si semper quod deterius sit, opinati de altero fuerint. Ac si semel aliquando minus 20 commodam quispiam apud eos in opinionem venerit, actum fucrit; illum enim eodem perpetuo habebunt loco, ac si 2) exploratum haberent ad meliorem eum frugem redire nunquam posse. Quam primum autem ad eorum aures de vicino quid pervenerit, cave putes fore, ut eum convenienter, amanter moneant officiique ut meminerit, 25 hortentur; nihil minus, immo vero cum quovis potius de eo maledico dente egerint, quam cum illo vel unum verbum fecerint. In vulgus rem extulerint citius neque susurrandi finem facient ante, quam aliud aliquod argumentum illis offerat sese ad egregiam illam suam pietatem exercendam. Tantumque abest, ut deinceps eum in fratrem ullum 30 collaturi sint officium, ut potius, ne apud quemquam ullam possit ille humanitatem invenire, operam sint daturi. Atque haec cum faciant, mirum, quam sublimi loco suam sitam sanctimoniam arbitrantur, utque qui se non imitantur, spernunt ac pro nihilo ducunt — id quod eo est dolendum magis, quod isti ex iis sint, qui euangelii causa extorres 35 fieri, bona, honores, commoda, propinquos, amicos relinquere non dubitarunt, quoque speciosiora eorum fuerunt initia.

1) B. i. l: Quidam ut se sanctos simulent, rigide tetriceque alios censem dampnanteque.

2) A¹, B: om. si.

Equidem quid dicam, scio. Multos novi, nec uno loco, nec unius nationis, sed erant tamen omnes propter Christum extorres. Hem fratres, ista quidem, quam ingressi estis, haud recta via est! Ingressi quidem olim rectam estis, sed declinastis ¹⁾ ab ea. Certe autem quam nunc insistitis, ea vos perditum ductura est. Redite vero in rectam, dum licet, dum diei vobis superest aliquid! Neque committatis, ut istac vos aberrantes nox offendat! Certe autem charitati adeo non lyncei sunt oculi ad videndas alterius maculas, ut ne sint quidem ei oculi ulli; plane coeca est, tegit alterius peccata neque sinit ea videri ¹⁰ 1 Cor. 13 [V. 4 sq.], 1 Pet. 4 [V. 8], Pro. 10 [V. 12] ac libetne, qui id fiat, perspicere? ²⁾ Matrem intuere, quae filiolam unice diligit! Tametsi minime venusta sit forma, ei tamen videatur valde egregia; si eius inconditi, rustici atque etiam perversi mores sint, ei tales videri non possunt. In morbo quum fuerit, si ea illi accidant, quae cuivis ¹⁵ movere stomachum possint, ab iis mater nihil abhorret. Si grandior facta ad mores parum honestos deflexerit, vix tandem post omnes mater persuaderi id sibi patitur. Quicquid eam illi suspectam reddere debuerat, id meliorem in partem interpraetatur, neque de ea suspicari quicquam potest mali, antequam peccati testes suosmet oculos habuerit. Haec scilicet facit amor charitasque, sed stolidam (inqcis) ²⁰ ineptamque tu quidem charitatem narras. Ego vero stolidam atque ineptam; non enim charitas fuerit (in homine quidem), nisi stolida et inepta fuerit. Quid illud est enim ³⁾: „non ⁴⁾ male cogitat, 1 Cor. 13 [V. 5. 7], omnia fert, omnia credit, omnia sperat“? Tibine apostolus ²⁵ hisce verbis videtur admodum callidam versutamque depingere? An non matris videtur, quem modo dicebamus, affectum exprimere? Pulchre etiam concinit quod ait Salomon Prov. 10 [V. 12] ⁵⁾: „odium suscitat rixas, at universa delicta operit charitas.“ Sed obsecro te, si cui offenditionem condonaveris, isque eadem ipsa die, cum te ³⁰ rursus offenderit, veniat, dicat se poenitere, ac sibi ignosci postulet, quid ineptius fuerit (nostro quidem iudicio), quam fidem adhibere ac non potius ludibrio te illi esse suspicari? Hoc enim eadem dictaverit sapientia, quae illud: „qui semel malus, semper putatur malus in eodem genere mali.“ Attamen quid hic praecipit dei filius? ⁶⁾ „Si in te (in-

¹⁾ B: declinatis.

²⁾ A¹, B: 1 Cor. 13, 1 Pet. 4, Prov. 10, i. l., in textu om.

³⁾ A¹ i. l.: 1 Cor. 13, B i. l.: 1 Cor. 3 [!], in textu om.

⁴⁾ A¹: Non om.

⁵⁾ A¹, B i. l.: Prov. 20 [!], in textu om.

⁶⁾ A¹, B i. l.: Luc. 17, in textu om.

quit *Luc. 17 [V. 3 sq.] peccaverit frater tuus, reprehende eum, et si eum poenituerit, ignosce ei. Quodsi vel septies uno die in te peccaverit et septies eodem die ad te redierit et se poenitere dixerit, ignosce ei.*“ Consulite hic, quaeſo, rigidi tetricique censores omnes, ubi cunque terrarum estis, consulite vestros sensus, an non ineptissime vobis 5 videatur facturus, qui huic paruerit p̄aecepto!? Hui „septiesne“?! Et „eadem die“?! Negare non potestis. At cum is constans vester sit sensus, ut quae dei filius p̄aecipit, ineptissima iudicet, atque adeo non repugnetis ei sensui, ut potius eo nomine in vobis mirum in modum placeatis, quod, quaeſo, istud est indicium? Non res ipsa palam lo- 10 quitur, spiritus domini in vobis esse minimum? Quod si ita est, quid est, quod vos tantopere inflet? Quid alios p̄ae vobis contemnitis omnes? Non necesse habeo hic, quibusnam dicam, significare. Ad quos haec pertinet oratio, eos (si legerint) sua iudicabit¹⁾ conscientia; ac si ipsi intellexerint, satis est. Non enim eum in finem haec scribimus, 15 ut ullam cuiquam infamiam inuramus, sed ut charissimos fratres nostros ad mansuetudinem, ad charitatis officia et ad verum, non fucatum sanctitatis genus pertrahamus. Haec igitur ad vicini peccata caecutire, meliorem in partem interpraetari omnia, nihil non bene sperare de altero, adeo coniuncta cum charitate sunt, ut, ubi haec 20 non sunt, ibi esse charitas non possit — non magis quam ignis, ubi non sit calor. Proinde cum charitatem a nobis exigat deus, et haec profecto una vult, quae separari a charitate nequeunt.

Non sane, quin verissimum illud sit, quod dicunt quidam, si minus saepe errare volueris, quod deterius sit de quo cunque semper cogitato, quippe cum optime conveniat verbo illi *Psal. 13 [V. 1]: 2)* „*non est, qui bene faciat, ne unus quidem*“, aliisque similibus, sed ideo nobis hac charitatis coecitate opus est, quod egerrime inducere suum in animum possit quispiam in eum ullum conferre beneficium aut eum amore prosequi, de quo haud bene sentiat. At vero si curiosius lucerna 25 adhibita velimus in alterius quaque vitam inquirere, tandem quales sumus inveniemur omnes, ut eiusdem videamur farinae; quorum videlicet praestantissima quaque opera (ut inquit *E s a i a s*³⁾ 64 [V. 6])⁴⁾ cum immundissimo mulieris conferri panno possint, quae consuetum patiatur profluviū, cumque suis culpis extenuandis nemo 30 non clementissimum agat indulgentissimumque iudicem, alienis

¹⁾ A, A¹, B: iudicabit.

²⁾ A¹ i. l.: *Psal. 13*, B. i. l.: *Psalm 13, in textu om.*

³⁾ A¹: *Esaias om.*

⁴⁾ A¹, B i. l.: *Cap. 64, in textu om.*

autem iudicandis plus satis simus severi omnes, nihil erit, quod conciliare alterum alteri possit — ad odia vero occasio nusquam deerit. Sed cum velit deus bonitatem nostram suae esse similem, qui solem illucescere faciat bonis pariter ac malis [Matth. 5, 45], et quantacunque sit aliquis perversitate, eum tamen immensae suae beneficentiae expertem non sinit esse, non vult in nobis tantum studium, quo nos, quales simus, mutuo cognoscamus. Immo vero id ipsum etiam, quod exploratum de altero habeas, quodammodo non vult te credere, ut ita cum charitate ferre inter nos possimus. Nam ut fratrem ad bonam 10 frugem revokes, a malo quopiam abducas instituto, non dedecet neque eius cognitas habere actiones, neque ut cognoscas satagere. Sed ita demum, si tantum in Christi schola profeceris, ut possis fratrem vel innumerabilibus obrutum delictis diligere, nisi adhuc hōsis animo, scito, in alterius vitam inquirere tuum non esse, domi tuae 15 quod agas, adhuc plus satis esse, tibi adhuc dici illud merito posse: „medice, cura te ipsum!“ [Luc. 4, 23]. Etenim inepte quum in vicino quod non placeat offendis eiusque rei causa indignum gratia tua iudicas, quid videre te tandem arbitrare? Etiam si indigna admodum res fuerit, ne dubita, multo adhuc deteriora esse quae latent. Quod 20 quidem cernis, non nisi festuca est quaedam in eius oculo [Matth. 7, 3 sq.]. Sed permagnae adhuc insunt trabes, quas aspicere non potes. Ac nihilo minus eum ut diligas, exigit abs te is, cui omnia debes. An vero tuo in oculo nullam festucam esse censes? Sunt absque dubio multae, easque tam vident alii quam tu alienas. Immo vero et trabes 25 insunt, et magnae trabes, quas practer deum ac tuam forte ex parte conscientiam videre nemo possit. Apostolus quidem intelligebat in suis se oculis habere trabes, et ita intelligebat, ut graviter ingemiseret: „hem (inquit) me miserum, quis me liberabit a corpore mortis huius?“ [Rom. 7, 24]. Quare cum domi tuae habeas quod aspicias, 30 quod arguas, quod odio prosequare, tantumne tibi superest oci, aliena ut inquiras? Qua fronte ea impetere audes? Qui audes ob eam causam a fratre tuo tuum avertere animum eique et apud alios invidiam conflare? Atque si fratrem tua indignum benevolentia iudicas propter vel multa magnaqua delicta in eo animadversa, qualem quam- 35 que severam in te ipse pronuntias sententiam? Qui fac, ut non tantopere, at certe omnino dei misericordia et ipse opus habeas?! Non te illud verbum terret¹⁾: „serve nequam²⁾, ego rogatus abs te totum illud debitum tibi condonavi, Matth. 18 [V. 32 sq.], nonne debebas tu vicissim

¹⁾ A¹, B i. l.: Matth. 18, *in textu om.*

²⁾ A¹: nequaquam.

tui conservi misereri, quemadmodum et ego misertus eram tui?“ Te vero miserum, cum fratri id quod maxime ex omnibus quisque charum habet, bonum videlicet nomen, tua linguae petulantia eripueris, qua illi magna in re profueris unquam? Quum eum tuis susurris fama spoliaveris, quid ei reliqueris? Leve tibi quiddam videtur (credo) ⁵ os aperire ac verba effutire ¹). Sed perindene levis tibi res videtur, ubi idem quispiam in honoris tui fraudem faciat? Quodsi etiam tum solum id faceres, quum exploratum tibi esset fratris peccatum (cum fieri possit, immo vero charitati, quae omnia credit [1 Cor. 13, 7], credibile sit admodum, fore, ut is resipiscat abducaturque a prava illa consuetudine) eo efferendo atque per ora hominum traducendo rem faceres **C h r i s t i a n o** homine minime dignam. Id quod **J o s e p h i** exemplo doceri potest. Exploratissimum illi erat (quantum humano quidem iudicio assequi posset), **M a r i a m**, suam sponsam, quam, cum nondum attigisset, gravidam tamen comperisset, magnum admississe facinus ac magna dignum animadversione. Quid dicit autem sacrae historiae scriptor? Eumne protinus exclamasse, rem in vulgus sparsisse, ad magistratum questum iniuriam confugisse? Sic certe fecissent isti, de quibus nunc agimus, sancti viri. Sed vide, quam nihil eiusmodi cogitaverit **J o s e p h u s**, quam alio prorsus fuerit consilio, sensu! ²) „**J o s e p h u s** (inquit **M a t t h a e u s** primo [V. 19]) ³), *vir pius cum esset* (nota: *vir pius cum esset!*) *nolletque eam traducere, cogitabat, quomodo eam clam repudiaret.*“ Ergo si hominis pii erat, peccatum illud tegere, profecto impii fuisse eiusque, in quo neque dei timor neque ulla esset charitas, id efferre. Tametsi delicti tanta ²⁵ esset (ut ita dicam) certitudo. Quodsi, quum quis compertum alterius habet peccatum, tamen haud optime facit eo divulgando, quid fuerit, si nihil habuerit praeter suspiciones, ac leves ⁴) etiam suspiciones? An vero vel mica **C h r i s t i a n a e** charitatis in eo esse possit, qui ad quamlibet levissimam etiam suspicionem ea re temere priuare ³⁰ fratrem non dubitaverit, qua secundum dei gratiam nihil habere possit praestantius, quamque restituere postea ei, si maxime cupiat, nequeat? ⁵) In quo autem non sit charitas quive suum non diligit fratrem, quod facere de eo possis iudicium, nisi quod deum nondum noverit? [1 Joh. 3, 6]. Quid? Tune legem eum in finem positam fuisse ³⁵

¹) B: effutiri.

²) B: concilio, sensus.

³) A¹, B i. l.: Matth. 1; A¹: primo om.

⁴) A¹: lenes.

⁵) A¹ i. l.: 1 Joh. 4; B i. l.: 1 Joh. 3.

somniaveris, ut quisque quam sancte hic eam impleret, quam ille nequiter violaret, curiose observaret, potiusque ut vicinum carperet efferretque, quam ut ad sanitatem ducere eum conaretur? Si ita existimas, vere tu quidem somnias. Non (inquam) is est datae legis finis, sed hic potius, ut esset cuique vitae regula, in qua, tanquam in speculo, inquinamenta aspiceret foeditatesque non vicini, sed suasmet, ut vitam suam corrigeret primum, deinde etiam vicini, si posset.

Aliud hallucinationis genus est, in quod qui incident, multa admittunt peccata, nihil minus se facere opinantes. Quod quidem est huismodi: cum actiones factaque multa ideo solum tum laudem, tum reprehensionem mereantur, quod vel bonum vel malum fuerint in finem instituta, multis usu venit, quod merito mirari omnes possint, ut suasmet cogitationes sensusque minime intelligentes alio consilio re vera quid instituant, alio id instituere sibi videantur. Scio absurdum hoc auditu visum iri; sed tamen (mihi crede) nihil verius. Ac ne longe abieris: Jacobus et Johannes, domini discipuli, quum in quodam Samaritanorum castello una cum domino admissi hospitio non fuissent¹⁾ propterea quod Hierosolima contenderent, cui civitati propter religionis controversias, quas illi cum Iudeis habebant, infensi erant, dominum sic interrogarunt: „visne iubeamus ignem de coelo descendere, qui eos conficiat, quemadmodum Elias fecit?“ Sed quid dominus? „Nescitis (inquit), quos sitis spiritu?“ [Luc. 9, 54 sq.]. Videbantur illi sibi procul dubio divinae gloriae studio eaque charitate et pietate, qua dominum prosequabantur, id cogitasse; alioqui enim nunquam sic dominum interrogassent. Verum quod retulerunt responsum palam ostendit, ab offensione ex denegato hospitio accepta inveteratoque quod inter duos illos erat populos odio, nec non ab occulta quadam vindictae cupiditate profectam eam cogitationem fuisse. Sed et quo tempore coeperunt Romanii pontifices opinionem, autoritatem, splendoremque adipisci, equidem nunquam crediderim eos omnis expertes fuisse pietatis, praeter forte paucos quosdam, cum minime vulgaris pietatis eorum in scriptis conspicua videre licet vestigia. Igitur cum illi non modo paterentur se honorificentissime coli, evehiri, liberalissimeque donari, sed etiam in acquirenda maiore in dies autoritate potentiaque diligentem suam ponerent operam, verisimile profecto est, ita visum illis fuisse, eum splendorem dei ecclesiae vehementer fore utillem, ut, cum in maiore essent apud ordines omnes veneratione, eorum multo plus ponderis haberent et monitiones et reprehensiones et

¹⁾ A¹ i. l.: Luc. 9.

ecclesiasticae censurae, quibus in officio populum continerent; sed nihilo minus ingenita in homine insatiabilis quaedam habendi cupidо summaque animi elatio, qua fit, ut quisque sublimi semper loco suam tum dignitatem, tum authoritatem, si possit, esse velit, non fere quicquam aliud illas ecclesiae utilitates eis persuadebat, etsi nihil tale animad- 5 vertentibus.

Nostra etiam aetate in evangelii oppugnatione ut multi nihil spec- tent aliud, quam ne quid eis decedat de existimatione, de commodis, de opibus, quippe qui religionis cogitationem omnem ineptam cachin- nisque dignam putent, multos tamen adhuc esse non possum mihi 10 non persuadere, qui, quod faciunt, videntur sibi religionis amore atque ut deo suam probent pietatem, facere. ¹⁾ Immo vero ita futu- rum, multis ante seculis ipsem̄et praedixit dominus Matth. 11 [V. 21 sq.], qui ²⁾ tamen, nisi eorum privatim quicquam interesset, utra praevaleret sententia, o ³⁾ quam non tanto impetu tantisque ¹⁵ animorum contentionibus hisce in controversiis versarentur! Quid de iis dicam, qui ad tutandam evangelii causam arma induunt? Evidem̄ v̄cor, multos magis duci conceptis in adversarios odiis et vindictae studio, tum autem etiam patriam sedem bonaque ac commoda conservandi cupiditate, ut Christum domi commode ²⁰ liceat colere neque extores contempti inopesque eum sequi cogantur, quam ulla admodum ardenti veraque pietate — faxit deus, ut mea haec prorsus inanis sit suspicio! Certe committendum nemini est, ut non diligenter suos examinet sensus, ne forte sibi ipse fucum faciat, ne, cum suam rem agat, Christi se rem agere sibi persua- ²⁵ deat. Non disputo autem hie, quid liceat hoc in genere Christiano homini, quid minus; tantum suos cuique falsos praetextus notos esse v̄chementer velim.

⁴⁾ Maior quaedam hic occurrit speculatio, in qua eorum, ad quos ea pertinet, aequanimitate v̄chementer mihi opus sit. Obsecro itaque ³⁰ eos per Christum J esum, ne quicquam nisi re plene cognita commoveantur. Tum, si temere, si inique fecisse reperiemur, succen- sendi locus sit. Sin dixisse aliquid visi fuerimus, eorum erit dignitatis pietatisque, boni id consulere ⁵⁾. Qui docendi in ecclesia funguntur

¹⁾ A¹, B i. l.: Matth. 11, *in textu om.*

²⁾ B: o qui.

³⁾ B: o *om.*

⁴⁾ B i. l.: Quin summi viri multoties hic fallunt se, suam causam agunt, quin dei se agere putant.

⁵⁾ B i. l.: Adeo effervescunt, si quis sibi ausit contradicere.

munere eaque de causa praeclarum nomen opinionemque sunt adepti, si quis eorum attingat dogma aliquod, videamus sane, quanta in eum soleant acerbitate insurgere. Neque vero dubito (nam non nisi de piis hic agimus doctoribus), quin sibi in eo videantur nihil spectare aliud, nisi ut Christi causam agant. Sed an subesse tamen possit aliquid praeter omnem eorum opinionem, quia tales homines maxime interest Christianae reipublicae nulla in re (magna praesertim) labi, ut, a quo cavendum eis sit, non lateat, magna animi intentione indagandum est. Cum praedixisset dominus Hierosolymam a m profiscens, quae illuc sibi eventura essent, eumque hortatus Petrus esset, sibi ut parceret, quid illi dominus? „*Ap age sis, inquit, S a t a n a; i m p e n d i m e n t o m i h i e s. N o n e n i m d i v i n a s a p i s, s e d h u m a n a*“ [Math. 16, 23]. Quorsum haec? Nimirum ut domini apostolo, et ei quidem apostolo, cui dei filius summi in se amoris testimonium reddiderit ac pro eius fide, ne unquam deficeret, oraturum se pollicitus est [Luc. 22, 32], tale aliquid excidere appareat potuisse tam gravi dignum animadversione, ut eum dominus, qui incredibili esset lenitate, Sathanae appellaret nomine, cum tamen verisimile omnino sit, visum sibi fuisse Petrum ea pietate, qua dominum coleret, adductum, sic eum fuisse hortatum. Quare etiam si praestantissimi sint aliqui in dei ecclesia viri et vates et apostoli ad eam instaurandam missi, tamen haud absurde eorum facta aliqua in dubium vocatum iri, potuerintne aliunde possintne quam a dei spiritu proficisci. Certe autem, quamdiu eorum dogmata ita communi omnium consensu coluntur, ut omni careant controversia, eorum illustriori loco sit nomen dignitasque, spectatior authoritas, vita omnis iucundior magisque tranquilla. Si illa in dubium vocentur, simul de omni eorum statu lis eis moveri videatur — id quod placere humano ingenio non potest. Ac tametsi isti dei servi sunt magna que sanctitate viri, homines tamen adhuc esse certum est, in quibus haereditatis, quam a primis parentibus acceperunt, aliquae adhuc maneant reliquiae, quae reliquiae temporibus eiusmodi otiosae non possunt esse; ac si minus emergere palam possunt, at certe clam insidiose aliquid moliantur oportet, ne eo quidem animadvertente, in quo id conentur. Certe autem, si, quicquid faciunt optimi isti viri eo in genere, recte faciunt ac solo dei gloriae studio ratione alia nulla admixta, cum ¹⁾ *nos ne cogitare quidem boni aliquid quasi per nos possimus* 2 Corinth. 3 [V. 5], sed, *ad quamcunque rem simus idonei, id a deo sit*, dei spiritu duce id faciant necesse est. At vero spiritum carni, hoc est: humano

¹⁾ A¹, B i. l.: 2 Cor. 3, *in textu om.*

sensui repugnare, humanumque sensum spiritui, eius est doctrina, qui mentiri non possit [Gal. 5, 17], ut, quicquid facias impellente spiritu, non nisi tota reluctante natura aegre atque invitus facturus sis. Quod experimur amandis inimicis, condonandis iniuriis, agnoscendis erratis delictisque, si quis nos merito reprehendat, exponenda 5 vita propter dei gloriam maledictis, ignominiis, insectationibus, denique cruciatibus atque id genus aliis.

Age igitur, ad quos hoc quidem pertinet, expendite, obsecro, cum animis vestris, si quando in aliquem insurgitis, quocum ¹⁾ aliquid sit vobis de doctrina controversiae, magnaue eum incessitis verborum 10 acerbitate, quam invitis, quam reluctantibus eo impellamini sensibus vestris! Sic enim fieri par est: si quidem impellente dei spiritu id facitis. Itaque verisimile est, quasi coactos ad id ²⁾ venire haud alio sensu quam credibile est, A b r a h a m u m unicum filium suum I s a a c u m immolare paratum fuisse, ut parendum quidem cen- 15 seret deo, verum praeduram sibi rem mandatam tota exclamaret doloretque natura [1 Mos. 22, 1 sq.]. Verisimile est, non facile eo vos descendere, neque primo quoque impulsu, sed acriter demum ac saepe extimulatos, non dico: adversarii irritamentis, sed: internis spiritus motibus, docentis omnino exigere dei gloriam ecclesiaeque 20 salutem, ut tales homines quam asperrimis tractentur modis.

Verisimile denique est, frigidius vos, parcus ieuniusque omnia exequi, quam exigat interna illa spiritus vis; aegre verba, quibus alterum durius impetatis ³⁾, suppeterem, subinde ad leniorem mansuetioremque delabi stylum, orationem vix posse ad probra et maledicta 25 redire. Considerate, quaeso, apud animos vestros, primum sit necne verisimile, quae quis facit dei spiritus impulsu, in iis eum tam difficiili, tardo, tergiversantique versari ingenio. Simul autem expendite, eiusmodine vos pugnam tergiversationemque hoc in genere experiamini. Quodsi ulla hic est vis, miror equidem, unde tanta sit verborum copia, 30 atque in quibusdam etiam tam elegans, tam ornata ac tam pulchre concinneque composita. ⁴⁾ Etenim quorundam scripta si quis inspicerit, quibus rixentur cum aliquo, iuraturus sit, nihil fieri posse eloquentius, nihil copiosius. Quare si ad incessendum inexhausta quaedam vobis suppetit lectissimorum aculeorum copia, si instar cuiusdam rapidissimi 35 fluminis vestra currit oratio, si ad initium faciendum levissima quae-

¹⁾ A, A¹, B: quicum.

²⁾ B: id *om.*

³⁾ B: imperatis.

⁴⁾ B *i. l.:* Ad convitia promptissimi, in iis facundi.

que vobis satis idonea est causa ac nusquam non satis multae vobis occasiones offerunt sese, et postquam semel vellicare quempiam coepistis, quasi addita in dies flammis materia vester sedari nunquam videtur impetus posse, hic invito genio rem agi nullo appetet vestigio. Quare 5 videte, obsecro, etiam atque etiam, ne non ullus dei spiritus vestris tunc aspiret velis. Potius enim videtur tum dei spiritus vestris animorum permotionibus excussus vobis omnino permisisse, ut per vos quidem, qualesnam sitis, appareret. Id nisi ita esse vobis videtur, periculum facite vestrae in tractandis controversiis lenibus verbis, 10 humanis mansuetisque, dexteritatis. Ac viderimus, utrum hic eadem futura sit verborum copia, idem ornatus, eadem vis. Evidem vereor, ut tantundem praestare hic possitis. Quae sit autem causa alia, nisi quod insectandis adversariis vestris obsequamini ingenii, et quod vestrae est naturae aptissimum faciatis? Lenitatem autem ut adhibeatis, charitate opus est magna vi spiritus; cuius videte ¹⁾), ne vobis non nimia sit copia! Neque vero propterea nego, vos dei servos esse, quin etiam ad res maximas delectos. Etenim si minus agnoscere dei spiritum possum in tanta vestra acerbitate, vel si ipsum in S a t a n a m uteremini, ne dicam aliquando in homines non pessimos, 20 alia esse video, quae aliunde quam a dei spiritu profecta fuisse persuadere mihi non possum. Sed dei servi erant et apostoli illi, quos modo dicebamus, cum interim a deo non esset neque vindictae cupid illa, neque vitandae mortis consilium. Evidem pro dei servis vos habeo, pro quibus etiam deo maximae debeantur gratiae, quippe 25 per quos tot tamque tetras fugaverit tenebras, tantum lucis attulerit evangelio ac tam immensum hominum numerum a saevissima S a t a n a e tyrannide liberaverit. Magna haec sunt, quaeque facile ingrata deleri oblivione non debeant. Verum enimvero non ideo fit, quin homines sitis et hominum more nonnunquam faciatis aliquid. 30 Quare oportet ea opera, quae spiritu sancto duce atque authore perpetratis, ab iis separare, quae vestra sunt propria, illaque cognoscere, ut eorum nomine ingentes deo (ut dixi ²⁾) agamus gratias, eaque imitari concemur, haec, ut eundem preccemur deum, ut ea, qualia sint, vobis patefaciat neque in iis perseverare vos permittat; nobis autem det, ut ea prudenter declinemus. Sic aliud iudicandum erat de J o n a e concionibus, quas ad N i n i v i t a s habebat, quae a deo erant, aliud de execrandis verbis, quae ipsi deo iratus dicebat [Jon. 3 et 4]. Quamobrem autem iratus? O quam detestabilis res est ho-

¹⁾ B: videre.

²⁾ Cf. p. 122 lin. 23 sq.

minis ingenium, si suum deus subtrahat spiritum! Quia quemadmodum per ipsum *Jonam* comminatus ipsis *Ninivitis* fuerat, nolebat amplissimam eam urbem delere; quinimmo perspecta eius populi poenitentia parcere ei maluerat¹⁾.

Quod quidem exemplum divinis ideo mandatum literis non est, ut ⁵ eo legendo tantum oblectaremur tempusque falleremus ridenda inepta hominis insanis, qui deo ipsi in animum induxerit irasci, ac mirum in modum, cuique videretur deus tanta exercenda clementia haud sapienter facere, seque melius, quid facto opus esset, intelligere. Immo vero, ut sunt omnia ad nostram tradita institutionem ¹⁰ documentumque, sic exemplum hoc scriptum reliquit dei spiritus, ut in eo quasi in speculo, qui nostri sint sensus qualeque nostrum ingenium, dispiceremus, qui, cum salutem adipisci aliter nequeamus quam a summa dei misericordia clementiaque²⁾ impetratam, ita sumus affecti, ut hanc clementiam atque misericordiam quisque sibi tantum ¹⁵ habere velit ac paucis quibusdam, quos diligat, in caeteros autem omnes vellet deum summo iure agere, severe crudeliterque, ac qualem quidem videre deum vellet, talem nimirum se ipse gerit. Quinimmo proditum est literis hoc exemplum praecipue, ut vobis documento ²⁰ esset, qui dei agitis internuntios ac legatos, quorum proprius hic sensus esse solet. Non sane quasi deteriore vos sitis ingenio quam alii, sed quia in vobis officii vestri opportunitate, nisi magna spiritus vi reprimatur, magis prodat sese, ut intelligeretis³⁾ vestros sensus cum dei natura nihil habere simile, itaque vestro munere exercendo haud eos duces sequendos putaretis, sed dei praecepta, disceretisque eius ²⁵ exemplo, qualem se ipse praestitit erga *Jonam*, talem se quisque vestrum erga eos omnes gerere, qui a rectis institutis deflexisse videbuntur. Ac videte, ut deflecteret *Jonas*, cui dei non satisfaceret iudicium, qui suum praeferret, et ita praeferret, ut ipsum in deum excandesceret! Estne quicquam, quod vel cogitari possit sceleratus? ³⁰ Nonne illud erat putidissimam suam stultitiam immensae dei sapientiae praeferre?! Sed ubi sunt tamen convitia probaque tanta digna arrogantia? „*Non tu inquit dominus [Jon. 4, 4], vehementer es commotus?*“ Quasi diceret: quid hoc rei est *Jonas*? Mihine tu successeas? Neque in mentem veniat, quis tu sis, quis ego? Mecum igitur ³⁵ tibi agendum putas, perinde atque cum homine quopiam acquali tuo? An nescis, me coeli, terrae atque omnium, quae iis continentur, esse

¹⁾ B: maluerit.

²⁾ A¹, B: clementiamque.

³⁾ B: intelligeritis.

opificem? Me ea omnia summa administrare sapientia? Hanc meam sapientiam nullis terminis, nulla mensura contineri, longissime supra omnium positam cogitationes, cum tu persaepe ne intelligas quidem, ubi tuum figas vestigium? Itaque cohibe ipse te ac, quid facias, cogita; 5 hic nullum est convicium, nulla contumelia, sed potius summa quae-dam lenitas.

At quam init deinde rationem, ut *Jon a m* in suae agnitionem perducat amentiae, sive cucurbitam, sive hederam crescere facit, quae *Jon a e* tuguriolum opacaret¹⁾ cap. 4, cumque magnam ex ea 10 *Jon a s* coepisset voluptatem, vermes, qui eam perderent, immittit, ut, cum *Jon a s* doleret rei nihil iacturam, quae una nocte nulla in eam insumpta molestia, nullo labore crevisset, eo exemplo eum doceret, quam gravior fuisset sibi causa tam amplae civitatis excidium dolendi, in qua essent praeter iumenta supra centum viginti milia 15 hominum, qui ne dextram quidem a sinistra discernerent. Non igitur ei insultat, non eum conviciis obruit, quod plerumque facere vos soletis, sed dexteritate maxima ei suas patefacit ineptias. Quodsi deus sic ferre hominem potest, non se homines ferent mutuo, nemo cum sit, qui non aliquo teneatur errore, qui non suo laboret morbo, qui non 20 aliena et ipse opus habeat mansuetudine, clementia ac misericordia?: Taceo, quod nonnunquam aliquis alterum magna animi indignatione insectetur contumeliisque afficiat, qui contumeliis illis multo ipse sit dignior.

Non frustra etiam quo loco dominus respondet *P e t r o*, non ad 25 septies, sed ad septuagies septies ignoscendum esse peccanti fratri, similitudinem adiicit eius servi, qui, cum a rege suo debiti decem milium talentorum liberationem impetrasset, mox in conservum suum, qui ei centum denarios deberet, saevire non dubitaret — ad vos enim potissimum pertinere hoc exemplum, praecedentia facile declarant. 30 Ex quo discendum vobis est, utut²⁾ extenuetis apud vosmetipsos multitudinem magnitudinemque delictorum, quae vobis deus condonaverit, tamen, si cum peccato aut errore, quem aliquando in altero tam acerbe insectamini, vestrum, quo deo obstricti eratis, conferatur debitum, eandem proportionem fore, quae sit inter decem 35 talentorum milia et centum denarios [Matth. 18, 21 sq.]. Quod exemplum profecto ad frangendos tantos quorundam spiritus aliquam habere vim deberet. Quae cum vos vestra sponte non satis animadvertisse videamini, aegre ferre non debetis, quinimmo magnas

¹⁾ A¹ i. l.: *Jon. 4*; B i. l.: *Johan. [!]* 4, *in textu om.*

²⁾ B: ut ut} ut.

deo gratias habere agereque, quod ea alicui patefecerit, qui vos amanter moneret; non ut ullo modo vestram inquinaret famam, sed potius, ut vos ista vestra minime laudabili consuetudine valere iussa aliam, quae magis vestris digna esset personis, cum caeteris maximis vestris laudibus coniungeretis; itaque fieret, ut in dei regno eiusmodi 5 essetis lux, ut nullum vestrum factum, nulla actio indigna, quam posteritas omnis imitaretur, notari posset. Quodsi is, quem ad vos monendum excitavit dominus, haud ea est vel nominis celebritate vel authoritate, quae videri in eo posset necessaria, qui magnos in dei ecclesia viros moniturus esset, cogitate, quam non sit hoc novum, ut 10 deus ad maximas quasque res gerendas contemptissimis utatur hominibus. Quae facinora patravit deus per apostolos? Sed quales homines? Quam magnus autem vir fuit M o y s e s? Sed is tamen socii sui, hominis alienigenae ac nullo pacto sapientiae nomine cum eo conferendi, opus habuit consilio [2 Mos. 18, 1 sq.]. Quod cum datum ei esset, adeo non 15 contemptis aut minui in eo dignitatem suam arbitratus est, ut humanissime probaverit ususque eo fuerit. Repraehendit etiam J u d i t h , et foemina et iuvenis, H i e r o s o l y m i t a n u m senatum, neque tamen ille id ad ullam suam revocat ignominiam, quinimmo humanissime aures eius praebet monitis obtemperatque [Jud. 8, 1 sq.]. Proinde si vos 20 eam assequi laudem non potuistis, ut vestra sponte quae oportuit vitaretis, quia videlicet homines sitis, non dii, saltem cavete etiam atque etiam, ne ea, quae proxima est, effugiat, quaque nulla forte in hominem cadere potest maior, videlicet, ut vestra cernatur modestia, qui rationi, per quemcunque patefiat ac quantacunque sit nominis 25 vestri authoritas, parere lubenter velitis, utque cor habere non lapideum, sed carneum videamini. Id tam decet vos facere quam quod maxime; quippe qui lux sitis mundi [Matth. 5, 14], in quos omnium sunt ora oculique conversi.

Neque vero omnem ego verborum damno acrimoniam sublato omni 30 personarum, rerum, loci, temporisque discriminine. Sic enim et J o a n - n e m cognomento baptistam repreahenderem, qui P h a r i s a e o s quosdam viperarum progeniem appellaverit [Matth. 3, 7], et dominum ipsum, qui idem hominum genus tam duris atrocibusque aliquando acceperit verbis [Matth. 23, 33]. Sed hoc tamen contendo, magna 35 gravique ac maxime certa causa opus esse, ut eo veniatur, ut exempli gratia compertum habeatis, errorem esse, ac magnum, eum, quem oppugnatis, et authorem perverso pertinacique esse animo, qui ne agnitae quidem veritati velit acquiescere. Verum ut propter quemlibet vel levissimum lapsum, nisi quis ad primum quodque verbum 40

vobis cedat ac prostratus quasi deos quosdam colat, excandescatis, ad probra et maledicta veniatis, morbum reddatis incurabilem, ad sectas constituendas homines adigatis, summa imis aequetis, nonnunquam etiam haec faciatis, cum vos hallucinemini, non ii, quos insectati, quis ferre possit!? Quis etiam, cum vos videat quasi indoctos medicos ad omnem morbum idem semper ministrare medicamentum, quis (inquam) non maxime stomachetur? Vultis quod res est dicam? Dicendum omnino est, ut demittatis animos, ut magna patientia eum audiatis, qui vobis videatur sapientia eruditioneque multo inferior, 10 ut expiscari velitis, quaenam illae sint decipulae, quae rudi ineptoque, sed tamen forte arroganti cuipiam ingenio fucum faciant, ut excogitare velitis rationes adeo apertas conspicuasque, ut, quibuscum res est, errores suos videre ac palpare possint. Haec, inquam, ut faciatis, magno conatu naturae resistatis oportet, quae minima quaque re 15 commovetur, impatiens est et ad iniuriam maxime prompta, ac proinde aegre contineri intra modestiae humanitatisque limites potest. Invicta quadam opus est patientia magnaque vi spiritus, ut merito hoc dici angustum possit ostium [Matth. 7, 13]. Ut autem ad iras, ad insultus, ad probra maledictaque veniatur, humano quidem ingenio 20 haud opus est calcaribus. Neque sane ei ut obtemperes, magna est opus industria. Quod adeo verum est, ut, etiam si hanc, quam nos laudamus lenitatem adhibere institueris acerbitateisque vitare, tamen nonnquam tantum depositurus sis ferociae, quin adhuc plus satis retineas. Quodsi naturae per se praeter modum feroci etiam calcaria addi- 25 derimus, quod eius sit spiritui sancto tribuentes, nobisque in eo blandiamur, quonam res evadet tandem? Profecto necesse fuerit, pulcherrimum instauratae ecclesiae aedificium denuo ruinam facere irreparabilem.

Videre est autem, si quis bonum aliquem in finem facere se somniet, 30 id, in quo tamen suis indulget cupiditatibus, in eo nullas esse metas, nullas leges, quibus sic fucata cohercetur libido. Ita Romani pontifices, cum suum splendorem opesque ad dei gloriam optimumque Christianae reipublicae statum pertinere arbitrarentur, ipsimet sibi in eo fucum facientes, tantae illis in dies accessiones¹⁾ factae sunt 35 potentiae, dignitatis, fastus, ut potentissimis quibusque regibus atque imperatoribus esse possent invidiae. Cui libet quae maxime miretur videre, perlegat librum, cui titulus est „Ceremoniale Romanum“, non ita pridem Coloniae Agrippinae excu-

¹⁾ A¹, B: accensiones.

sum¹⁾. Ibi videbit, qua pompa R o m a n u s pontifex solennem celebret missam, qua pompa solenne convivium, qua pompa solenniter equitet, ut, si deus humana forma inter homines regnaturus sit moreque hominum pro dignitate sua pompa usurus, quid iam pro eo cogitari posset maius, relictum videatur nihil. Una ex re, qualia sint⁵ caetera, coniectare liceat. Etenim inter alias leges et illa est, ut, si quo tempore pontifex solenniter equitat, rex quispiam adsit aut ipse etiam imperator, illi etiam obeundum aliquod sit munus. Sed quale, obsecro, munus tamen? Forte ut sua tum sapientia, tum autoritate omnia decenter fieri ac concinne pro fabulæ dignitate curet,¹⁰ et certe ut secundum eum primum obtineat locum? O indignum facinus, quis credidisset?! Immo vero pontificia illa lege imperatoris munus fuerit, ut pontificem quasi pedester famulus a latere comitetur! Quod fecit in C o n s t a n t i e n s i concilio S i g i s m u n d u s,¹⁵ cum pontificiam coronam obtinuisse M a r t i n u s quintus. Quid addi vel cogitatione ad tantam possit superbiam? Ita si qui videantur tibi C h r i s t i rem agere ac dei gloriae inservire quibusvis quacunque ratione insectandis, cum interim id ad eorum pertineat vel commoda vel dignitatem vel studia, nihil tam acerbum, nihil tam saevum, nihil tam crudele aut atrox excogitare possunt, quin eis lenitatis nimium²⁰ habere videatur et clementiae; adeo ut mentiri eorum in fraudem, quos exagitandos aut conficiendos putant, eosque maximis et iniquissimis quibusque calumniis onerare multo eis res sanctior videatur, quam si ulla alia in re verum dicant, atque horum uni cuiquam vitam eripere, quam plurimos alios vel eorum ipsorum, quibus favent, servare incolumes.²⁵

²⁾ Persimilis supra scriptae alia quaedam accidit tum collocanda nostra quacunque in deum fiducia, tum agnoscendo quicquid adepti fuerimus beneficii authore praevaricatio. Sit enim quispiam rebus necessariis ita instructus, ut vivat commode, sive ex fundis suis, sive³⁰ ex arte aut mercatura; sit huius vita honesta, mores qui bonum virum deceant, religionem amet, coetus frequet, conciones audiat, deum tam publice quam privatim vocet, denique ea praestet omnia, quibus commendare non indiligens observator pium hominem possit — neque vero simulate ille se quicquam arbitretur facere. Hunc igitur si ita³⁵ interroges: „undenam iste tuus est victus? A tuisne fundis?“, quid (inquiet) a meis fundis? Illi quidem mei cito esse desierint, nisi efficeret

¹⁾ Rituum ecclesiasticorum sive sacrarum ceremoniarum ss. Romanae ecclesiae libri tres. Coloniae Agrippinae. Apud haeredes Arnoldi Birckmanni 1557, nec non 1558.

²⁾ B. i. l.: Ficta plurimorum in deum fiducia ac etiam gratitudo.

sua summa bonitate deus, mihi ut essent salvi. Neque vero mei etiam si essent, alere me possent, nisi idem mihi fructuosos eos redderet. Per bella vero sanctaque oratio. Cui forte addiderit insuper dixeritque, ne eum quidem panem, quem iam paratum domi habeat, immo quem manu teneat, alere se posse, nisi dederit deus, eo frui atque ali ut possit; itaque petendum illum nihil minus esse etiamnum. Huiusmodi verbis quid cogitari possit vel sanctius, vel religiosius? Nihil (inquis), si modo nihil habeant fictum, sed hominis sensum bona fide exprimant. Fac hominem illum haud aliter loqui, quam ipse sibi persuasus esse videatur. Quid si nihil minus aliam re vera hominis esse fiduciam docuerimus, aliam eum sibi praeter omnem suam existimationem fingere? Difficile (opinor)¹⁾ factu videatur. Sed certum est tamen experiri. Age igitur hanc ingrediamur viam: eripiamus huic pio homini bona, artem omnem lucrificiendi, amicos, hominum omnium societatem, denique quicquid deus non est; constituamusque eum in deserto quopiam loco, procul ab oppidis, pagis, omnique hominum commercio cum sola coniuge ac filiolis, quos unice diligit sine ullo commeatu. Audiat clamantes filiolos panemque poscentes — quid faciat hic noster cum solo deo relictus? Coenae (opinor) tempus patienter expectabit; quod cum venerit, deum precabitur, cibum sibi ut suppeditet. Aut forte etiam maiuscule filio de more id delegabit muneric, certus, non minus divitem ac liberalem hic fore deum, quam domi cum esset, expertus eum fuerit. Hei mihi, quam vereor, ne hic multo videatur alias!, ut videlicet exanimatus aegre spiritum trahens magnis gemitibus petiturus a deo sit, ne se deserat. At quid hic sibi volunt isti gemitus? Domi quidem quum esset, haud habebant preces hunc gemituum comitatum. An veretur forte, ne non tam habeat hic in deserto deus quod suppeditet, quam domi quum esset? Aut minusne factus est bonus deus nunc, quam erat paulo ante? Ubi pristina illa tam firma tamque tranquilla fiducia? Qui fit, ut non eadem hic sit, quae domi fuerat? Idem certe deus est!? Res quidem hic loquitur ipsa: domi quum hic noster esset, quae fiducia videbatur in deo posita, rerum, quae aderat, innitebatur affluentiae pene omnis. Sed quod homo eam se habere in solo deo positam putaret, non nisi praestigium quoddam erat ac somnium. Deo videlicet fidebat (quod vulgo dici solet) accepto pignore. Dum aspiceret deum in penu, in horreo, in cellis, abunde fidebat ei; is postquam corporeis ab oculis subduxit sese, ut iam non nisi animo cerni possit, multo alia res est — hinc

¹⁾ A: opinor.

igitur illae lachrimae ¹⁾ atque illi gemitus! Huiusmodi autem exemplo sive similitudine discere possumus, quod dictum est a domino Matt. 17 ²⁾ [V. 20]: „si tantum fidei habueritis quantum est granum sinapis, si dixeritis huic monti: migra istinc, illuc migraturum“, haud ita accipiendo, quasi in verbis excessus quidam sit, qualis in illis intelligi possit Joannis ult[imo] ³⁾, quibus dicit: „si literis mandarentur singillatim quae fecit Iesus omnia, fore, ut ne ipse quidem mundus tot libros, qui scribebentur, capere posset“ [Joh. 21, 25], sed accipiendo, ut verba sonant: nostram enim fidem, vel cum maxima videatur, si ab iis omnibus abducantur oculi omnisque cogitatio, quae deus non sunt, tam exiguum esse, ut percipi vix possit. Maxime autem prodest hic non hallucinari, ne, cum abundare nos eo opinemur, cuius maxime simus inopes, non ea animi intentione, qua oportet, id nobis tribui petamus.

Quam parum autem ponere in deo fiduciae solemus, tam parum etiam, quicquid assequamur, illi acceptum ferimus. Quodque fit in rebus ad vitam necessariis, idem fit aliis in rebus omnibus. Quis enim nostrum est, qui, quantulamcunque habeat cum caeterarum rerum, tum praecipue divinarum scientiam, non eam sibi videatur deo acceptam ferre atque illum se eius agnoscere doctorem? Verum si tam comode hic atque superiore exemplo ab omni re abducere cogitationem possis, quae deus non sit, palam fieret, adeo exiguum huius honoris partem nos deo tribuere, ut percipi vix, ac ne vix quidem, possit. Verbo quidem deum fatemur authorem, nec sane simulare nobis videmur; sed interim nostrum ingenium, vigiliae, labores, libri, doctores sunt ante oculos. Ut, si a calce ad carceres simus revocandi ac erepta nobis scientia de novo acquirenda sit, sed ita, ut ista nobis desint praesidia, solus nobis deus, a quo eam impetremus, eiusque oracula relinquuntur, nescio quam certam simus spem eius adipiscendae habituri. Huiusmodi ex diffidentia manant omnes illae provisiones, quas excogitare homines solent ad conservandam, quominus depravare eam queat posteritas, doctrinae puritatem; eas, dico, provisiones anxiæ citra ullum dei mandatum sua humana prudentia comminiscuntur, quas profecto missas facherent, si serio persuasum haberent, deum harum esse rerum dispensatorem, perpetuo vivere atque excubare eius spiritum, ut eas custodiat et ab adversarii artibus insidiisque tueatur. Sed cum praesidium sibi in suis collocent inventis, velit autem deus, quam

¹⁾ Cf. Terenz: Andr. 152, 126 et al. (Otto p. 184).

²⁾ A¹ i. l.: Matth. 17, in textu om.; B: Matt. 17 om.

³⁾ A¹, B: om. ult.; A¹ i. l.: Joan. ult.

inepta omnia nostra sint consilia conspicuis docere experimentis, fit, ut sua subtracta tutela nos sinat nostro Marte cum Satana bellum gerere, hoc est: quam primum succumbere atque, ut meriti sumus, perdi. Si omnis sapientiae deum vere agnoscemus authorem, nequaquam talia legerentur usquam verba: nisi a nobis didicissent, ne verbum quidem de evangelio facere possent. O bone vir, nunquam non tibi in manibus est evangelica historia, neque succurrit illud verbum: „*si hi tacuerint, lapides loquentur*“?! [Luc. 19, 40]. Sane tui fuit ingenii, ut sanam evangelii intelligentiam assequerere. Tuque unus ex omnibus natus es, qui facere id posses. Ita est: nisi tu fuisses, pro humani generis salute nihil erat spei reliquum. Igitur tam praeclaro in facinore restauratae ecclesiae spiritus sancti nullae partes fuerint; tibi ergo uni acceptum ferri oporteat, tibi omnis debeatur gloria.

Quodsi illud dei opus fuit, si eius contigit munere, ut veritatem aspiceres, an non aequa cuique alii aperire deus oculos potuisset (1 Cor. 14 [V. 30 sq.]) atque tibi? An ille forte tuo ingenii acumine indigebat? Aut tibine quid debebat plus quam alii cuiquam?¹⁾ Quid est igitur quod dicas, nisi a nobis didicissent, ne verbum quidem de evangelio possent facere? Sed ne illud quidem²⁾ fieret, ut, quiequid in lucem prodeat, quod ex tua non exierit taberna, quasi propterea satis certum sit, nisi malum esse non posse, protinus in animum veniret cogitare: aha, quid novi excogitavit Satanas? Neque te re nondum cognita praeeceps obiiceres, quin potius ita cogitares cum animo tuo: dominus quidem perbenigne tecum egit, qui mihi plurima, eaque admodum praeclara, patefecerit. Quid si huic quoque patefecit aliquid, quod me adhuc celaverit? Petamus a domino, ut, si ab ipso sunt, quae hic dicit, det nobis, ut et nos grato reverentique assequi ea possimus animo. Sim humana sunt inventa ac proinde a vero aliena, det nobis, ut tanquam vana nulliusque pretii contemnamus, neque patiatur ea in nostros illabi animos. Quodsi ita se res habet (ut certe habet), ut, nisi tibi dei spiritus illuxisset, non plus videre tu potueris quam quivis alius, et eo beneficio tam alium quemvis prosequi potuerit quam te, tum autem illi perinde facile sit, quicquid vult, sive hunc, sive illum docere absque ullo discriminine, neque tibi quicquam debuerit magis quam alii cuiquam — qui fit, ut ad contemnendum quicquid ab alio proficiscatur tam sis proclivis, ut protinus suspectum habeas? Immo vero ut pro damnato habeas? Teque om-

¹⁾ A¹, B i. l.: 1 Cor. 14, *in textu om.*

²⁾ B: *om.* quidem.

nino re incompta obiiciendum putes? Neque tanta uti potes patientia, ut auscultes prius atque perpendas? Profecto non alia causa est, nisi quod tuo ingenio, iudicio, vigiliisque omnia tribuas. Quoniamque tibi instar es *Phenicis* cuiusdam, cum quo conferri nemo possit, necesse est tibi cuiusvis contemptui esse ingenium. Quoniamque in locum incidimus cognitu valde quidem necessarium, operae pretium fuerit, paululum hic insistere.

Contigit temporibus aliis, et nostra etiam aetate, ut inter viros, quorum spectata esset non tam eruditio quam pietas, intercesserint de religionis doctrina controversiae, atque adeo nulla coire facile potuerit concordia, ut potius in dies lites increbuerint recruduerintque magis ac magis. Quid ergo hic dicendum est? Ubi idem tum asseritur, tum negatur. Vera dici utrinque non possunt, ut alteram partium errare necesse sit. Quid (inquam) de ea, quae erret, dixerimus? Nunquamne eam ad deum confugere, qui ei opem ferat suumque imperiat lumen, ut recte eo duce iudicare de rebus possit? Verisimile id quidem non est. Immo vero constat id fieri, si non alibi, certe publicis in precibus? Quid ergo? Forte non stat deus promissis dando petentiibus suo spiritu? Ne id quidem fieri potest. Quid denique? An isti absque fiducia petunt? Absque maxima forte fiducia fieri potest, sed prorsus absque ulla, credibile non est. Ac mirum est tamen, eos veri lumen nunquam impetrare. Profecto huius rei alia causa esse nulla potest, nisi quod, tametsi lumen spiritumque a deo poscentes agnoscer videantur, se illo carere atque opus habere, re vera tamen id non agnoscant. Quinimmo in ea esse videntur persuasione, occulta illa quidem, sed maxime tamen firma atque constante, ut tantum se iam profecisse arbitrentur, ut errare amplius non possint neque quicquam, quod praeterea discant, supersit, saltem certe hominis cuiusquam ope adiuti.

Hinc illa sunt verba, quae de quopiam narrantur: „huc nisi discendi causa nemo intret.“ Praeclare. An non hic videbatur non tantum gustasse aliquid de arbore scientiae boni ac mali [1 Mos. 2, 17], sed ipsam plane arborem totam, quanta quanta erat, devorasse? Huic quidem, qui iam dei sibi est instar idque a deo petit, quo se abundare affluenter arbitratur, quem spiritum, quod lumen dederit deus? Fieri etiam potest, ut petant isti quidem, verum non rei, quae in controversiam venerit, gratia, quippe quam se certissime cognitam habere arbitrentur, sed generatim rerum omnium gratia; neque tam quia intelligent quicquam sibi deesse, quam inveterato potius quodam usu verba non tam corde attente quam lingua perfuntorie pronun- 9*

ciantes. Quodque faciunt super uno puncto in controversia posito, idem facerent super quocunque alio, quod deinceps vocaretur in dubium. Quo fit, ut, tametsi isti in universum opus se habere maiori lumine videntur non diffiteri, venire tamen tempus nequeat, quo tempore praesenti quapiam in re eo se carere intelligent ac propterea aliqua id petant animi intentione. Huiusmodi porro persuasiones a primis nostris parentibus haereditate accepimus, quippe qui ad arrogantiam, ad superbiam temeritatemque simus nati.

Accedit autem eo, quod homo in rebus omnibus huiusmodi utatur industria, ut, si quid observaverit frequenter certo quodam modo fieri neque unquam accidere aliter animadverterit, conjecturam faciat, id semper ita contingere. Quare, cui aperti oculi fuerint, ut multos discernere errores posset tam antiquos quam recentes, de omnibus se eodem modo absque ulla erroris suspitione iudicare se posse sibi persuadet. Cumque ea conjectura eadem capta ratione, quae omnibus in rebus capitur, eo pertineat, quo suapte natura homo maxime fertur, ad eius videlicet laudem dignitatemque, videri mirum non debet, si altissimas firmissimasque in animo radices agat. Quodsi aliqua etiam accesserit popularis aura (ut deesse quidem non potest), quasi hominis divinae sapientiae certum firmumque testimonium, id vero sit (nisi divina in tempore occurratur prudentia) hominem prorsus in sui opinione dementare. Sed quid de populis dixerimus? O rem prorsus admirabilem! Excitabit deus hominem, qui, in quibus versentur erroribus, eis ostendat, omnisque eius hominis oratio eum habuerit ingressum, quod fidendum hominibus non sit, quippe qui tum fallere, tum falli possint, quin etiam plerumque et fallantur et fallant. Immo vero ne multum quidem tribuendum universi populi iudicio, neque multarum simul nationum, neque multarum aetatum, quia falli nihilo minus, si fidem adhibueris, possis, unam autem esse dei vocem, cui tuto absque ulla erroris suspitione possis acquiescere.

Qui tandem divino illi homini aures praebebunt, quid facient? Quid? Papae, inquiet; hic, qui ab hominibus in solum deum omnem nostram transferre vult fiduciam, soli deo fidem adhiberi, sanctus vir piusque sit necesse est. Quam hic, hic dignus est, quem sequamur, huic tuto plenam possumus fidem adhibere, huic possumus fidere, non illis, qui seducere nos, suam ut rem agerent, solebant. Et sic cum et cogitent et dicant, videntur tamen sibi recto sancti hominis consilio obtemperare, fidem suam ab hominibus in deum transferentes. Neque animadvertisunt, se eam ab hominibus in hominem transferre, cuius haud talis erat oratio: „ne illis aut illis hominibus fidem habeatis,

qui tantum humana vos docent inventa, sed mihi, qui vos non nisi divina sum docturus, sed haec, ne ullis credatis hominibus!“ Cumque et ipse homo esset, ea lege ne ipsi quidem credendum erat, nisi quae attulisset conspicuis confirmasset divinarum literarum documentis; sic enim non tam ei credidissent, quam multo magis divinis illis, 5 quae attulisset, testimoniiis. Quodsi hic vir errores omnes, qui essent in ecclesia, videre nequaquam potuit aut in novos forte incidit aliquos (quod quibusdam contigisse constat), populus, cum eisdem fere rationibus adductus, quibus vir ille in nimiam sui fiduciam illapsus fuerat, ex eo deum sibi fecerit, iam aures, quibus eos audiat, qui vel 10 latum pedem ab eius dogmatibus declinare velint, non habeat. Quodsi quis obiiciat ei, non esse uni cuiquam homini, quisquis ille sit, tantum tribuendum, quin eius omnia dogmata dei verbo iudicanda¹⁾ sint, ita eundem ipsum docuisse, quem sequatur, nihil proficiat. Quamquam enim nihil iam audire possit praeter doctoris sui 15 decreta, nunquam tamen efficies, ut se uni homini totum inniti, non dei verbo assequatur. Sed hoc adhuc nihil est. Sit alius quispiam, qui primi illius lapsum aliquem animadverterit, eius notaverit morositatem nimiamque sui fiduciam, sed et populi hallucinationem, qui, cum videatur sibi ab hominibus in deum suam transtulisse 20 fidem, ab hominibus in hominem transtulerit, expertus etiam fuerit, quantum ea res habeat incommodi, quare summa omnia fecerit, ut eum populum ab eiusmodi quasi fascino quodam liberaret aditumque ad eum veritati patefaceret, denique ostenderit suis haec omnia, et ita ostenderit, ut illi nihil mirentur magis quam erroris vim illam 25 tantam — sed quid tandem faciat ipse? Multo opinor prudentius. Cavebit videlicet, ne, quod in alio damnaverit, idem ipse admittat. Suos monebit, ne sibi plus adhibeant fidei quam par sit; se hominem esse proptereaque errori obnoxium. Immo vero fieri vix posse, quin multa ignoret. Itaque eatenus tantum sibi fidem habeant, quatenus ex divinis literis certa perspicuaque testimonia attulerit. Si quem autem animadverterit se nimio in honore habentem, obiurgabit eum, ut fecerunt Paulus et Barnabas, quum eis divini offerrentur honores [Act. 14, 11 sq.]. Hui²⁾, quicquamne horum faciat? Nisi magna cogat vis spiritus, cave tibi persuadeas. Immo vero et ipse 30 eum se esse arbitretur, qui omnia noverit, qui errare nequeat, in quem deus immensos suae sapientiae thesauros ita effuderit, ut quod alii tribuere possit, nihil sibi reliqui fecerit, qui denique sapientia

¹⁾ B: indicanda.

²⁾ B: Heu.

ipsum aequet deum; quare claudere coelum volet, ne vel gutta pluere amplius possit, nullam aquam patietur bonam existimari, nisi suo de fonte fluxerit. Tametsi autem verbum aliquod excidat nonnunquam, quo modestiae aliquid prae se ferat, ut, si rogaverit quisquis, 5 erroris aliquid suis in dictis aut scriptis deprachenderit, se ut moneat, pergratum id sibi futurum, aut quid eiusmodi, si quando ad experimentum veniendum sit, iam videre licet, verba illa non nisi a summis labiis profecta fuisse, utut sibi forte videatur valde ea ex animo ac serio protulisse. Qui porro hunc sequuti fuerint, ex eo tam ipsi sibi 10 deum facient, quam alii fecerant ex priore, et qui hoc mirabuntur stupore maximo, quasi cogitari nihil possit absurdius, tandem tamen et ipsi idem facient aut multo etiam peius — tanti est negotii homini cuique, non aut alium quempiam hominem, aut se ipsum dei in locum collocare, cum tamen nihil minus se facere opinetur.

15 Atque haec quidem mihi occurserunt exempla, quibus contingere ostenderem, ut aliud quis ageret, aliud sibi videretur agere, in alio positam haberet fiduciam, in alio eam se habere sibi persuaderet in dignoscendis suis met cognitionibus mirum in modum coecutiens. Atque haud scio, an aliud quiddam addendum sit, quod illi ipsi, qui 20 de Christiana religione disserentes sola dei gratia propter Christum salutem hominibus contingere fatentur, collocanda deinde sua fiducia vix possint a sua dignitate suisque meritis oculos deiicere. Cuius rei suspicionem illud mihi iniicit: partim, quod naturalis hominis sensus deprimi se aegerrime patiatur suaequa laudi ac 25 gloriae impense studeat, partim, quod videam, cum tanti sit negotii ad evangelicam normam citra fucum vitam instituere, adeo proclivem esse hominem ad comminiscendas sanctimonias alias, quibus ipse sibi placeat, ut colligendis (quod paulo ante dicebamus) aliorum peccatis iisque severo supercilioso damnandis, multis admodumque 30 verborum serendis de evangelio sermonibus, atque iis, qui paulum de spatio curriculoque receptae doctrinae deflectunt, insolenter tractandis et in corporis cultus omnis neglectu, et id genus rebus aliis. Nam de Pontificiis, qui tot aeternae vitae lucrificiendae rationes excogitaverint, mirum non est; apud quos palam ea iam invaluisse 35 opinio, quod suis bonorum operum meritis servari quemlibet oportet. Quin etiam vehementer suspicor, quam plurimos parum animadvertere, longe aliam esse rem de religionis doctrina disserere ac dicere, quod fide et gratis obtineatur salus, atque ita persuasum esse; aliud de sua quemque spe privatim constituere persuasumque 40 habere, quod sibi deus propter Christum sua condonet delicta

ac se in filium benigne acceptet — cum fieri absque dubio possit, ut quis unum quidem pro comperto habeat ac de eo disserere luculenter possit, alterum ne summis quidem labiis gustaverit adhuc. Quo fit fortasse, ut non pauci circa suammet ipsorum fiduciam hallucinentur, eam sibi fiduciam vendicantes, cuius gustum nullum habent — atque 5 utinam etiam horum non nimis magnus esset numerus! Quo minus porro ratione ulla earum, quas adhuc recensuimus, hallucinemur, una propemodum cautio est; in quo lubricus sit error, non solum non ignorare, verum etiam in promptu meditatoque habere. Quapropter haud satis fuerit, haec semel didicisse, quinimmo nunquam non vo- 10 lutanda animo sunt; ita, ut hinc ante oculos sint isti (occultissimi quidem alioqui) S a t a n a e laquei, illinc tuum vitae genus conditioque et tuum ingenium, tum autem, quae in tempora incideris. Ut quicquid est eiusmodi, in quo habere possit pravus hominis sensus quod quaerat, quod cupiat, quo oblectetur, quod amet, quod aestimet, 15 etiam si tibi is esse animus videtur, in quem nihil tale cadere posse putes, alias quo ducaris spiritus, alias scopus, in quem tua dirigas consilia, cave tibi blandiare, cave tibi ipse facile fidem habeas! Execute ipse te saepe ac saepius! Experieris enim non semel, quod iurasses, nihil esse praeter spiritum, quidvis fuisse potius quam spiritum. Ac 20 nisi aliter olfacere quoiquam potes, veniat tibi in mentem dolosi simulatoris cuiuspam, aut avari, aut superbi, aut ambitiosi, aut invidi, aut vindictae cupidi, sed tibi probe noti, ac cogitato ipse tecum, si, quod tu meditaris aut coneris aut facis, id ille faceret; quam putas eius esse suspicareris mentem, quod consilium¹⁾, quem sensum? 25 Mox redito ad te ac perscrutare perquam diligenter tui cordis arcana, num eiusmodi sensus in te vestigium sit ullum; ac si ullum vel levissime impressum appareat, cave contemnas, sed perscrutare magis ac magis! Invenies enim profecto quod miraturus sis. Quantique faciendam²⁾ putas dei gloriam et optimum ecclesiae statum et semper- 30 ternaе vitae spem, tam serio in harum rerum omnium versandum tibi meditatione fuerit.

³⁾ Ut autem sciens ac prudens in dei legem committat homo, facit praecipue depravata primorum parentum lapsu natura in omnes homines diffusa, omnibus in rebus divinae legi prorsus inimica. Primum etenim haud illi satis facit dei providentia, quippe qui tum parum sapienter ei facere videatur amplis opibus atque imperiis iis

¹⁾ B: concilium.

²⁾ B: faciendum.

³⁾ B i. l.: Qui fit scientes prudentesque multi peccent.

largiendis, qui nec illis uti, neque haec regere prudenter possint, tum parum iuste, qui scelestos homines fortunet, deprimat bonos eosque nefariorum hominum iniuriis expositos sinat neque uleiscatur quam primum eis illatas iniurias. Cumque vellet eum deus ab humilibus 5 huius vitae rebus ad coelestia oculos attollere atque in coelo non hic cumulandis sibi thesauris intentum esse [Matth. 6, 19 sq.], ipse tamen hic totus haeret, hic commode sibi esse vellet, hic maxime atque optime se instructum ab iis rebus, quae non tam animo cerni quam manu palpari possint, iubet deus eum suas omnes cupiditates abiicere 10 atque ab se evellere, ipse autem multo mallet eas vel cumulatissime implere. Exigit ab eo deus in vicinum suum charitatem, ipse sui charitate metiri omnia multo mallet ac de vicino haud aliter cogitare, quam ut eum sibi subiiceret et ad omnia sua commoda illo eiusque rebus omnibus pro animi libidine tanquam rebus suis uteretur. Idemque 15 fit in rebus aliis omnibus. Praeter autem communis naturae vitium est etiam suum cuique proprium, quod, tametsi cum communis naturae depravatione est coniunctum, ideo tamen cuiusque proprium dici potest, quod alii ad alia maiore quadam vi atque impetu rapi videantur. Quodsi aliqua virtutis semina in homine sint, ut omnino 20 sunt, fere videas, qui unam aliquam participaverit aut alteram, aliarum expertem esse. Cuius differentiae causas attigimus alibi. Diversitate eiusmodi fit, ut, si quis a rapinis dishonestisque lucris abstinuerit, suae nequeat imperare libidini, aut, si hanc domuerit, avaritiae succumbat; si ab hisce vitiis utcunque liber fuerit, decipiet eum superbia aut 25 aliud aliquod vitium.

Praeterea qui in humili fortuna, in afflictionibus magno fuerit animo, ditatus quum fuerit, timidiusculum se praebeat; et contra, qui rebus secundis multas pietatis significaciones dederit, quicquid adversi imminere videatur, animis concidet. Neque defuerit, qui 30 aliquamdiu quidem validissime pugnet, verum tandem nimis diu durante conflictu velut hastam abiiciat. Plurimum est etiam in locorum temporumque opportunitatibus positum, magnaue vis est et irritamentorum et illiciorum, quae nos modo in hoc, modo in illud facinus aut impellunt aut attrahunt. Illud autem ad resistendum 35 vicio praeter caetera negligentem hominem facit, quod non omnino persuasus sit, tam infensem esse deum peccato, quam est, eumque vere illud ulturum esse, aliam vitam praeter hanc esse reliquam — huius autem nunquam videtur sibi homo visurus finem ullum! Videat quotidie efferri multos, recordatur ille quidem mortis, disseritque ea 40 de re subtiliter admodum et graviter; sed est tamen ei nescio quis

genius in corde, qui ei ita blanditur: nequaquam tam propinquum tuum fuerit tempus, non morieris! Crescat annorum numerus, decrescent in dies magis ac magis vires, neque ille malus genius unquam desinit longiorem polliceri vitam, neque homo aures ei patefacere. Videmur nobis quidem multo aliter credere, elegantissimaque ea de re nostra est oratio, sed humano ingenio nihil est ex rebus omnibus creditu difficilius. Quare hic laborandum est die noctuque, ut tandem frangatur haec tanta nostri cordis durities. Quanam autem potissimum re id effecerimus? Certe non alia quam assidua maximeque reverenti divinae legis meditatione, additis ardentissimis ac nunquam 10 intermissis ad deum precibus. Cumque nunquam tantum nobis immineat periculi, quantum quum secundis utimur rebus, fit, ut eo etiam tempore eiusmodi tum meditationibus, tum precibus sit opus. ¹⁾ Certe autem nisi cum pia religionis doctrina. vitae coniuxerimus sanctitatem, futurum est, ut et doctrinac cognitio nobis eripiatur 15 2 Thess. 2 [V. 15 sq.] nosque rursus in seductoris permittamur potestate, qui maxima nostra infamia extremoque exitio nobis, quicquid voluerit, imponat. Ac nisi tenebrarum illarum, ex quibus vixdum emersimus, exemplum satis est ad nos deterendum, equidem quid satis esse possit, non video. Est autem nobis enitendum, dum stamus, 20 ne cadamus [1 Cor. 10, 12]. Siquidem, ubi semel refrigere coeperit disciplina, vix fieri poterit, quin sit posterior quaeque dies priore deterior, donec omnis aboleatur dei timor, omnis pereat pudor, ut tandem vitium virtutis locum obtineat, virtus vitii.

Sed inter alia, quae hominum mores depravant, nescio an primum 25 locum obtineant mala exempla, omnium quidem, sed eorum praesertim, in quos maxime conversi hominum sunt oculi; ut ecclesiastiorum pastorum aliorumque, qui propter aut munera, quibus funguntur, aut studia, aut aetatem, adde etiam, si placet, fortunas, sed certe qualemcumque externam dignitatem seu gravitatem antecedere alios 30 putantur sapientia. ²⁾ Optimum autem remedium ad conservandam morum disciplinam censenda est ecclesiastica censura — quidni enim esset, cum absque dubio dominum habeat authorem? Matt. 18 [V. 15 sq.]. Qua tamen in re cavendum diligenter est, ne quicquam vel immisceat vel habeat S a t a n a s de suo. Ac duplex quidem 35 finis in domini instituto non obscure cernitur, quorum alterum assequatur sive admonitio fratris, sive censura; nempe, ut aut lucrifacias

¹⁾ A¹ i. l.: 2 Thess. 2; B i. l.: 2 Thes. 2, *in textu om.*

²⁾ A¹ i. l.: Matth. 18, *in textu om.*; B i. l.: Conservandae morum puritati utilis ecclesiastica censura: Matth. 18 (*in textu om.*).

ipsum fratrem, aut deinceps pro eo habeatur, cui cum dei ecclesia nihil sit commune — quo loco habebantur olim extranei et publicani. Itaque fiat, ut eius dissoluta vita ad ecclesiae dedecus vel doctrinae divinitus traditae transferri nequeat, ut nemo putet, se imitari eum posse sine suae salutis contemptu, itaque, ut nocere ille suo exemplo nequeat, sed proposit potius.

Quid porro harum rerum gratia fieri dominus velit, minime obscenum est. Quem enim offenderit frater malo aliquo exemplo, ab illo vult corrigi remotis arbitris. Qui si eum audierit, lucrifactus fuerit; 10 sin minus, vult adhiberi unum aut alterum testem. Si nec illos audierit, vult significari ecclesiae. Quodsi tandem neque ecclesiam audierit, pro extraneo et publicano haberi vult [Matth. 18, 15 sq.]. Quae quidem sunt eiusmodi, ut, si cui vel minimum sit spiritus, nihil planius videri possit.¹⁾ Verum invenisse tamen videtur S a t a n a s in scirpo 15 nodum. Nam si correptus quispiam negasset, se quod ei obiiceretur admisisse, advocassetque monitor testes, quibus praesentibus, sed facti quod obiiceretur ignaris, denuo corriperetur, ac ne sic quidem culpam agnovisset, ideoque ad ecclesiam ventum esset, non defuerunt, qui talibus testibus convinci eum vellent. Quod profecto valde mirum 20 est in cuiusquam potuisse mentem venire. Nam cum reus non neget se correptum, sed illud neget iuste correptum se fuisse, quis non videat testibus opus esse, qui eius ipsius facti certam habeant scientiam, quod est in controversia, non eius, quod nemo neget? Contingit etiam nonnunquam, ut arguatur aliquid²⁾, in quo quicquam esse 25 peccati qui arguitur non intelligat, ac nisi agnoscat culpam —, censura notandum hoc est (quemadmodum loquuntur) — excommunicandum putent — quod ulla ratione fieri equidem non assequor. Ergone, cum me peccasse non intelligam, mentiri cogar linguaque eam culpam agnoscere, quam cor non agnoscat? Neque satis sit, si 30 eatenus obtemperem monentibus, ut ab eo, quod licere negant, abstineam? Quis, quaeso, usus fuerit unquam in ecclesia simulationis eiusmodi? Si potes, doce me, non fuisse mihi eam rem liberam. Sin ea mei est ingenii tarditas, ut assequi id nequeam, ubi tua est charitas, qui me ferre infirmum nequeas? Immo etiam quid sibi vult ista peccati agnition? Quo eam, quaeso, iure exigis? Profecto enim domini verba illa: „si te noluerit audire“ [Matth. 18, 16] non id significare videntur: si peccatum agnoscere noluerit, sed hoc potius: si parere, id est: si abstinere deinceps ab eo, quod repreahenditur, noluerit.

¹⁾ B i. l.: Sed in ea exercenda multae fraudes impuri genii.

²⁾ B: aliud.

Quod cum non recuset facere, quid est, quod requiras praeterea? Neque vero ad finem, cuius gratia fieri debet admonitio, quicquam facit peccati agnitus illa. Dicere forte possis, in quo delinquatur, si fiat, id liberum duci non oportere. Quid tum? An propterea id eum testari oporteat, qui nondum sit persuasus ipse? Egregium vero 5 testimonium et dignum, cui nemo non fidem adhibeat! Quodsi ne haec quidem idonea est causa, propter quam talis exigatur agnitus, quorsum ergo exigitur? Profecto alia non superest, quam ut correptoris sit consultum dignitati, ne scilicet videatur frustra corripuisse, aut ut victoria quoquo modo potiti videantur, qui praesunt, atque ut 10 eorum formidabilis reddatur authoritas. Huc enim certe aspirat hominis ingenium, etiamsi nonnunquam nihil minus videatur sibi habere in animo. Quicquid sit, indigna certe est Christiana lenitate haec conscientiarum carnificina.

¹⁾ Ac quoniam, si peccati ecclesia motum poenituerit, ei dominus 15 ignosci vult, idque faciendum non videtur, nisi poenitentiae idoneum extiterit signum, hoc signum interpraetantur plerique omnes, ut culpam publice deprecetur, et publicam id vocant poenitentiam. Tantaque veterum fuit severitas, ut aliquos non plene restituerent, nisi ad multos annos in illa poenitentiae significatione perseverassent: 20 Nonnullis ad vitae finem usque indicebatur poenitentia. In quo videre licet, quam bene memores essent eius facilitatis ad ignoscendum, quam preecepisset dominus, qui velit, non septies tantum, sed septuages septies peccanti fratri ignosci [Matth. 18, 21 sq.]. Cum igitur tanta illa veterum severitas domini maxime repugnaret documentis, nobis 25 videndum est diligenter, non quod²⁾ minus, sed quod nihil omnino illis sit repugnaturum. Qui autem exploratum habere possimus, quod instituerimus, nihil ei repugnare? Profecto ita demum: si nihil prorsus, sine quo domini impleri instituta possint, instituendum putaverimus. Certe autem, ut restituatur is, qui contemptis non tantum 30 duorum aut trium fratum admonitionibus, sed ipsius etiam ecclesiae, ab re homine Christiano indigna abstinere noluit [Matth. 18, 16 sq.], constet oportet ecclesiae resipuisse eum; atque ut constet, publica illa poenitentia opus esse arbitrantur.

Sed quid, si innotescere id ecclesiae alia quapiam ratione possit, 35 eaque usitata et divina voce comprobata? Efficietur profecto, ut significandae resipiscentiae causa necessaria ista publica poenitentia

¹⁾ B i. l.: Paenitentia publica nec necessaria nec utilis.

²⁾ A, A¹: quid.

non sit. Potest autem ei innotescere, si testentur vicini et qui cum electo versantur, eum non obscure resipiscentiam prae se ferre et suum factum accusare. Simulari (inquieris) haec possunt. Quid non possit simulari? Sed queso te, qua cum ecclesia rem esse vis? Non 5 cum ea, in qua aliqua sit charitas? Non negabis (opinor). At charitas quidem (ut docuimus) non usque adeo cauta est, non adeo suspitiosa, quinimmo nescit male cogitare; omnia credit, omnia fert [1 Cor. 13, 7]. Sed rides tamen adhuc tantam facilitatem maximeque ineptam fore arbitraris. Ego vero, si quidem meum hoc sit iudicium, quin rideas, 10 non recuso. Verum charitatem talibus certe notis depictam reliquit apostolus [1 Cor. 13, 1 sq.], vel spiritus sanctus potius. Quodsi tuum aliud est iudicium atque adeo contrarium, a quo id esse authore oporteat, etiam me tacente res ipsa loquitur. Dei profecto spiritus sibi contrarius non est. Quod igitur spiritus sancti iudicio est contra- 15 rium, a S a t a n a sit necesse est.

Sed praeterquam quod resipiscentiae signum sit, aliam afferunt causam quidam, quamobrem exigatur publica poenitentia. Quemadmodum enim, si unum quempiam offenderit quis, non ante offerre suum munus debet quam reconciliatus ei fuerit, ita, cum universam 20 ecclesiam offenderit, ei satisfieri universae oportere. Atque hic equidem fateor non gravate: nisi aliter satisfieri possit ecclesiae, quippe quae deponere offensionem, nisi peccatorem supplicem viderit, aegre possit, ipsius peccatoris partes esse, ut quacunque ratione mitiget 25 offensorum animos. Verum quemadmodum nemo C h r i s t i a n a m lenitatem tribuerit ei, qui offensus a fratre cum fuerit, non ante ignoscere ei possit, quam viderit ante se humi prostratum ac supplicem, neque omnino eum facere dixerit, quod C h r i s t i a n u m hominem decet, cuius ad ignoscendum summa esse debeat facilitas, ita equidem vereor, non decere id ecclesiam, in qua tota non cerni eas 30 virtutes, quae in singulis requiruntur membris, profecto minime laudandum sit. Illic (inquam) docetur, qui offendit alterum, quid facere eum oporteat, ut placeat deo; non agitur de eius, qui offensus fuerit, officio, quem ad ignoscendum esse facillimum oportere, ac nihil minus quam triumphos animo agitare clarius est, quam ut testimoniorum 35 citatione sit opus. Ita nondum necessariam ullam videmus istius publicae poenitentiae causam.

Sed addat forte aliquis, utilem tamen atque adeo necessariam cam- 40 fore, propterea quod minime vulgaris pudor cum ea coniunctus esse videatur, ut ea tanquam firmiori quodam freno homines a peccandi cohibeantur licentia. Atqui hic nihil praeter humanum auditur con-

silium; dei vox, quae sola fallere non potest, non auditur. An vero non eadem ratione persuadere volunt Pontifici auricularem suam confessionem? Quamobrem illic eam respuimus? Profecto ea de causa, quod humanis commentis aut commodorum incommodorumque supputationibus eiusmodi locum non arbitremur relinquere 5 — taceo, quod, quem non cohibuerit electionis cogitatio, is neque publicae poenitentiae recordatione cohibetur. Age (inquieres) non sit illa quidem necessaria, quid inest tamen mali? Respondeo, etiamsi nos non videamus, quid insit mali, non propterea statim sequatur, nihil inesse. Praeterea, etsi nihil aliud habeat mali, cum tamen neque 10 instituta divinitus fuerit neque ullius divini instituti causa sit necessaria, satis inest mali, quatenus iugum ullum hominibus impo- 15 nendi autoritatem sibi homines usurpant, quod solius est dei. Ac timendum est, ne, si vel levissima quapiam in re sui munericis limites transgressi fuerint, ad maiora animum paulatim adiiciant aut posteris 20 exemplo suo maiora aggrediendi sint authores. Ita saepe fit, ut, qui semel verecundiae honestatisque leges re vel minimi pretii surri- 25 pienda violaverit, deinde paulatim reddatur magis ac magis audax. Est etiam mihi profecto suspecta publica ista poenitentia, quod vi- deatur ad Pharisaeum spiritum alendum non nihil momenti 30 habere. Inest enim omnino homini a natura elatio quaedam animi, 35 qua affectet quisque in alios imperium quoddam et autoritatem et eminentiam, eaque de causa pulchrum cuique videtur supplices ac demisse veniam precantes conspicere. Qua de causa profecto non raro accidet, ut, cum quis haec sibi videatur exigere gloriae dei causa, 40 privatis aut rationibus aut affectionibus ductus exigat. In summa ei, quod praeceptum sit, nihil prorsus addendum censeo, sed simpliciter quod dominus docuit faciendum, ut, qui ab ecclesia correptus non obtemperaverit, deinceps illa eum pro suo non agnoscat. Quodsi ille postea poenitentiae significationem dederit aliquam idque testentur 45 fide digni viri, significatum id ecclesiae quum fuerit, eodem sit loco, quo erat ante, idque fiat etiam quam minima verborum pompa.

Sed quas ob causas locus censurae fuerit? Certe quicquid conspicuo verbi dei testimonio in homine reprehenditur, nisi quis ab eo abstinere admonitus voluerit, satis causae ad censuram videtur fore. In quo 50 tamen humanae imbecillitatis habenda ratio est, quam neminem equidem recte habiturum putem, nisi qui, cum vero teneatur deo obtemperandi desiderio, in exploranda etiam assidue sua ipsius im- 55 becillitate negligens non fuerit. Magna hic cum charitate, tum pru- dentia est opus, sine quibus hoc in genere nihil fieri recte potest. 60

Sed miror, cum vix quiequam sit aeque homine indignum Ch r i -
s t i a n o , atque ut linguae petulantia alterius obsit aut insidetur
famae, nullaque in re peccetur magis, nunquam tamen quemquam
hoc nomine censura notatum audiverim. Atqui ut nullum aliud fe-
5 rendum erat vitium, ita neque hoc ullo modo est negligendum, quo
infinitae quotidie excitari soleant rixae, contentiones et simultates
in ecclesia. Sed cum plerumque susurrones isti assentandi artibus mul-
tum valeant, sibi eorum, qui authoritate aliquid pollut, gratiam
conciliant et referendis modo huius, modo illius peccatis illisque
10 detestandis bonam apud eos de se opinionem aucupantur atque ita
sibi consulunt.

Praeterea quosnam dicemus eiusmodi subiectos esse censurae ?
Solamne promiscuam plebem ? Quid, si illi, quos dominus sal terrae
appellat [Matth. 5, 13 sq.], censurae digni fuerint ?! Cum de iis dictum
15 sit, „*si sal infatuatum fuerit, eius deinceps usum fore nullum, nisi ut*
abiiciatur et ab hominibus conculcetur”, facile apparet, eos quoque cen-
surae subiici. Et vero perabsurdum esset, si, cum in pede aut alia
contempta corporis parte nulla esset labes toleranda, in facie atque
ipsis in oculis tolerari eam oporteret. Sed quinam fuerint ipsorum
20 censorum censores ? Finge enim universum ecclesiasticum senatum
infamia laborare, an cogetur ecclesia connivere non eatenus modo, ut
patiatur eos sua membra esse aut haberi, sed etiam, ut eorum iniquum
ferat dominatum ? Certe cum iam illi non praesideant, nisi ut perdant
ecclesiam, necesse est fieri posse quod dominus dicit, ut proiiciatur
25 infatuatum sal et ab hominibus conculcetur. Cumque ecclesiae duae
tantum sint partes, una eorum, qui gubernant, altera eorum, qui gu-
bernantur, illi profecto non damnabunt se ipsimet. A reliqua igitur
ecclesia damnari possint necesse est.

Quin et illud cognoscendum est, cuiusne sit, peccantem corripere,
30 an aliqua sit exceptio ? Certe autem qui trabem ipse in oculo habet,
idoneus, qui ex fratri oculo festucam extrahere conetur, non est
[Matth. 7, 3 sq.], nisi forte ut, cum se ipse etiam apud fratrem accusa-
verit, eum ad emendationem vitae secum hortetur. Si enim sequatur
sic alterum hortantis non obscura emendatio, adeo non inutilis talis
35 fuerit admonitio, ut forte alia nulla esse possit accommodatior. Sed
nec ille quidem sit idoneus, qui suspectus esse possit peccanti alieni
ab se animi, aut qui ulla omnino laboret infamia. Quinimmo in eo,
qui ad alterum corripiendum accedat, bona omnino requiritur opinio;
sed praecipue, ut sit Ch r i s t i a n a e charitatis atque mansuetudi-
40 nis nomine valde commendatus, cui etiam non supercilium, non tetri-

cus severusque vultus, non tardus incessus, non ullum externum adiumentum, sed conspicua morum sanctitas authoritatis aliquid conciliaverit — quae si absint, magis ad irritandos animos replendamque simultatibus ecclesiam et muniedam ecclesiasticis pastoribus ad tyrannidem viam huius disciplinae usus fuerit, quam ad mores emendandos. Quorum tamen abusum periculum tanti facere non debent magistratus, ut rem ab ipso domino procul dubio institutam impediant. Quid enim hoc sit aliud, quam dominum quasi accusare imprudentiae, qui rem, unde plus mali emergere posset quam boni, instituisset? Ut timeant abitum valde salutare atque adeo necessarium 10 institutum in abusum, magna causa est; atque in eo sapientissime quidem fecerint. Sed eiusmodi tamen suspicionis causa non prorsus impidire illud debent, sed ut explorent subinde, quam decenter, quam sancte usurpetur atque, ut inquis temerariisque quorumcunque resistent conatibus severitate magna adhibita, inferiorem ne arbitrentur 15 sua dignitate curam. Reprimant ipsi tantum eorum, qui suam maiorem quam oportet autoritatem esse volent insolentiam, et omnia recte habeant necesse sit. Sed multi magistratus ideo etiam non permittunt huius disciplinae usum, quod velint ipsi in summa vivere licentia, atque interim etiam Christianae pietatis frui nomine — qui 20 divinam iram non effugient. Quicquid enim ex improba falsorum Christianorum vita, quibus absque disciplinae usu per purgari ecclesia non potest, in evangelicam veritatem dedecoris exundat, eius certe ipsi poenas dabunt.

Ac de doctrinae morumque depravatione, qua omnis Christi 25 regni eversio, regni autem Satanae constitutio continetur, hactenus dictum sit. Sed quoniam Satanae haud satis est, si Christi regno everso suum erigat, nisi suum illud sibi communiat firmetque, proximo loco, quae sint Satani regni munimenta, dicendum erit.

30

Satanae stratagematum liber sextus.

Illud constat: Christi regni instaurationem in doctrinae, hoc est: in evangelicae veritatis restitutione esse positam; ea enim et ostendit, quid nos velit deus facere, et partim promissis allicit, partim comminationibus impellit ad deo obtemperandum. Quod ubi 35 fit, ibi Christus regnet indeque exulet Satanas necesse est. Quare omnia quidem Satanica regni munimenta eo pertinere par est, ut evangelicae veritati omnis sit aditus paeclusus.

¹⁾ Proinde ad eiusmodi consilium quaenam conferre possint, investigandum est.

Ac illud quidem occurrit primum, quod, si integrum sit cuique, quam maxime velit religionem colere ac tueri, cum maxima sit ingeniorum iudiciorumque diversitas, fiet, ut opinionum sententiarumque permagna etiam sit diversitas, utque nemo non habeat, qui ab se dissentiat sibique contradicat; cumque nemini propemodum non contradicatur, necesse fuerit multos in dubium venire, quid potissimum probent sequanturque. Qui dubitat autem, is ad veri inquisitionem extimulatur, et multis inquirentibus mirum, ni aliquis invenerit; inventa porro veritate si disserendi sit libertas facta sententiarum collatione, illa superior evadat necesse est. Ex quo quidem efficitur cum opinionum de religione libertate consistere *Satanæ* regnum diu non posse. Quodsi ei libertas non convenit, consequens est, certam aliquam legem convenire, quae libertatem illam cohercat ac tollat. Ac cum neque prorsus tolli omne religionis nomen queat et omnes facile intelligent plus una veram esse non posse, quae alia eiusmodi lex fuerit, quam qua certa quaepiam, sed maxime illa quidem impia atque detestanda coli iubeatur religio? Quisquis autem contra vel mutire quid ausus fuerit, in eum atrocissima quaeque constituta sint supplicia? Quaecunque autem lex promulganda sit, occasione aliqua est opus. Ac quaenam occasionem praebere soleant ad tollendam opinionum de religione libertatem, haud difficile admodum sit cognoscere. Sunt enim procul dubio haec nimis magna dissidentium opinionum multitudo, contentiones, lites, rixae, quas quidem non tum demum serit *Satanas*, quum iam depravata est doctrina, sed iam inde ab eo tempore, quo integra est ac sincera — sunt enim contentiones et rixae ad eam depravandum labefactandumque via quaedam ac ratio. Ac tametsi placere *Satanæ* illa instituta nequeunt, quae doctrinam, quum sincera est, depravari non sinunt, at illa certe placent, quae, tametsi eum quidem in finem excogitata fuerint, potius tamen confirmant propagantque errores et sectis occasionses praebent, quam horum quicquam impediunt; quaenam autem sint eiusmodi, iam demonstratum supra est. Quoniamque quo plures sunt ii, qui in receptam insurgunt doctrinam, et quo magis temerarii, insolentes, morosi, quoque magis absurdâ sunt, quae afferunt, et quo plus habent autoritatis magisque irae atque indignationi sunt obnoxii, qui ecclesiis praesunt, eo impotentius videntur in publicae

¹⁾ *B. i. l.*: Opinionum de religione modesta libertas regno *Satanæ* imprimis aduersatur.

quietis turbatores omnia conaturi, quid decernatur, etiam atque etiam videndum est, ne, dum *Satanae* te resistere pulcherrime existimas, praeter omnem spem ipsius. *Satanae* potius rem agas. Qua de re multis verbis libro tertio¹⁾ disseruimus. Quandoquidem autem ad sciendi cupiditatem natus homo est valetque iudicio non nihil,⁵ quo non raro cernere verum possit — possunt autem et sciendi cupiditas et iudicium tum intendi, tum remitti —, interest absque dubio *Satanae*, haec quam minimum habere virium. Ac quoniam a sciendi cupiditate inquisitio proficiscitur estque inquisitio ad veri agnitionem pervenienti via, partim quidem haud expedit *Satanae* (ut dictum¹⁰ est)²⁾ inquirendi permettere libertatem suo in regno, partim etiam videtur, si tollatur, obfuturum. Fere enim (ut ille³ ait) „*nitimur in vetitum semper cupimusque negata.*“ Magnum autem intensumque desiderium si fuerit, quiescere non possumus, donec impedimentis sublatis quacunque ratione omniaib[us] ei satisfecerimus. Quare si¹⁵ sublata inquirendi libertate intenditur sciendi cupiditas, alia quapiam est opus ratione, qua eiusmodi compescatur cupiditas, aut etiam, si fieri possit, omnis tollatur prorsus. Est autem desiderium omne in cogitatione positum; nemo enim optare quicquam nisi cogitans potest.⁴⁾ Ergo si possit *Satanae* consequi, ut de religionis veritate cognoscenda ne cogitemus quidem, profecto, ne eam optemus, assequutus fuerit.

Quoniamque cuiusque rei desiderium ex tribus cogitationis quasi partibus constat, quarum prima est, qua cogitamus eam rem bonam esse, altera, qua cogitamus eam abesse a nobis, tertia est, qua cogitamus fieri posse, ut eam assequamur, si horum unum desit, desiderium ipsum consistere non possit; multo autem minus, si desint duo aut omnia. Age igitur, si persuasus sit quispiam, quicquid fecerit deo placendi desiderio eorum hortatu, quorum videatur populum ad pietatem instituere, fore, ut id deus boni consulat; nam si perperam²⁵ edocitus fuerit, eos datus poenas, qui docuerint, non se huic quidem haud multum referre videatur, sive aspiciat veritatem, sive minus. Quoniamque, si cum re quapiam, etiamsi alioqui bona expetendaque, mali aliquid coniunctum esse videatur, quantum illud malum fuerit, tanto res illa minoris fit, adeo, ut, si plus mali habere quam boni videatur, non in bonis, sed in malis eam habiturus sit, si quis primum pa-

¹⁾ Cf. p. 85 sq.

²⁾ Cf. p. 86 sq.

³⁾ Ovid: *Amores* IV 17.

⁴⁾ B. i. l.: Satagit is, ut tollat omne veri inquirendi desiderium.

Aeontius.

rum referre putet, sive habeat in religionis negotiis veri agnitionem sive minus, deinde autem simul persuasus fuerit, eam se agnitionem adipisci non posse nisi adhibitis maximis labori~~s~~issimisque studiis ac magnis etiam sumptibus (quae videlicet mali rationem obtinent), ea quidem 5 res haud bona quaesitu, sed mala ei videatur. Qui etiam persuasus fuerit, haud posse se ullo modo eam consequi scientiam, sive quia non possit in eam illa impendere studia, quae videtur requirere, sive quia desit ei aut iudicium, quale videtur opus esse, aut ingenii acumen, aut quid aliud, haud magno tenebitur eam inquirendi desiderio. Qui 10 denique pro certo habet receptam doctrinam veram esse et quicquid ei repugnet falsum, haud ei decesse veri in religione cognitio videatur. Itaque inquirendam eam non putabit. Quae persuasiones cum ad extinguendum veri inquirendi studium maximam videantur vim habere, unde illae orientur quibusque rebus confirmantur, operae 15 pretium fuerit cognoscere.

Verisimile est, quum populus videt viros eruditos magnique nominis de variis religionis punctis haud sentire eadem, sed magnas inter eos esse lites ac contentiones, eum in eiusmodi labi cogitationem, ut arbitretur, religionis doctrinam admodum obscuram, difficilem 20 cognitu atque incertam esse rem, cuiusque veritatis inquirendae finis sit nullus; quippe cum non *Latinæ*, non *Graecæ*, non *Hebreicæ* linguae scientia, non ulla eruditio alia, non tot expositorum, qui se divinas literas illustrare posse crediderant, scripta, non denique aliud quidquam tantum conferre possit ad earum rerum 25 cognitionem, ut tandem omnis tollatur obscuritas ambiguitasque ac simul omnes cessent lites. Quam quidem perplexitatem et alia quae-dam adaugent. Velut illud, si, cum librorum, qui in sacrorum scriptorum explanationem [scripti sunt], infinitus cernatur numerus, erudit viri de religione disserentes eorum, qui de ea scientia scripserunt, sen-30 tentias citare atque iis uti quasi testibus quibusdam consueverint, necesse est enim huiusmodi hinc digni opinionem, ut nemo quicquam explorati habere posse videatur, nisi qui innumerabiles evolverit libros ac de quaue re, quae fuerit praestantissimorum scriptorum sententia, probe teneat. Mirum est autem, quam multum scripserint quidam: 35 nam solus *Origenes* sex milia librorum reliquise dicitur!¹⁾ *Augustini* tam multa extant etiamnum, ut dubitare quis possit. utrum hominis aetas iis solis perlegendis suffectura sit. Multa etiam reliquerunt *Hieronymus*, *Chrysostomus* et alii. Nostra-

¹⁾ Cf. Suidas s. v. Ωριγένης, Hieronymus: adv. Rufinum III 23 et al. Numerus 60 000 librorum traditur.

que aetas ita foecunda est, ut patribus palmam in eo genere non tam invidere videatur, quam iam eripuisse¹⁾). Plerique autem cum desperent se posse tot evolvere volumina, ac multi etiam unde ea sibi emant non habeant, cumque absque eorum diligentí lectione proficere se quicquam posse non arbitrentur, quid superest, nisi ut omne divinarum rerum studium omni proficiendi spe sublata deserant?! Qui cum non ideo salutis spem omnem queant abiicere, in eam cogitationem delabantur necesse est, ut arbitrentur haud esse cuiuslibet exploratum habere, quid credat, sed satis esse, si illis obtemperet, qui religionis curam habent, quorum periculo futurum sit, sicubi peccatum aliquid fuerit. Illorum esse, quid populum doceant, videre.

Immo vero cum haec ratio expeditissima esse videatur et procul ab omni molestia simul ac periculo, inepit illi facere videantur, qui laboriosis studiis valdeque molestis quasi de industria quaerant, in quo insariant. Quae persuasio et ex eo confirmatur magis, quod, ¹⁵ quum omnes sacrae lectioni operam navant, siquidem haud omnes eodem praediti esse possunt vel spiritu vel acumine, ne potest quidem omnibus de rebus idem videri omnibus. Neque vero quia aliquis iudicio parum valeat, protinus agnoverit se parum videre, ut cedat melius sentienti, immo vero, ut quisque minimum valet ingenio, ita sibi maxime ²⁰ placet. Cumque id quam plurimis usu veniat ac saepissime, multas oriri controversias oportet non inter eruditos tantum, sed etiam inter quoslibet. Quarum causa cum ecclesiasticis pastoribus multae sint subundae molestiae accidentque ea, quae cum controversiis coniuncta fere esse diximus, irae videlicet, indignationes, probra, maledicta, ad ²⁵ quaerenda remedia, quibus omnibus os obstruant, adiunguntur pastores. Quo fit, ut, cum postea integrum non sit quicquid velis tueri, eo delabuntur tandem (quo videlicet aliquam habeant ignorantiae excusationem), ut arbitrentur, quemadmodum ad solos viros doctissimos — eos vide-licet, qui ecclesiis praesunt — pertinet, quid tenendum sit, decernere, ³⁰ ita earum rerum studium ad eos solos pertinere.

Cui errori adeo saepe non occurrunt pastores, ut etiam suffragentur maxime, dum iis victi molestiis, quas ex frequentibus controversiis eos alioqui accipere necesse est, audacolorum arrogantiam nimis acerbe retundunt iubentque cum stomacho aut calceos suere, aut pannum ³⁵ texere, aut venationi indulgere ac quaestiones de religione eis relinqueret, quorum omnis sit vita cum libris²⁾). Quibus ex obiurgationibus

¹⁾ B i. l.: Praecipue ut reiiciat populus sacrorum curam et lectionem in pastores.

²⁾ B: liberis.

cum aliqua notentur nonnulli ignominia aut alio¹⁾ etiam aliquo afficiantur incommodo graviore, horum exemplo²⁾ caeteri discunt, haud expedire eiusmodi involvi molestiis, atque ita ab omni sacrarum literarum lectione abstinere malunt. Immo vero etiam suis, ut ab ea 5 abstineant, authores sunt. Ex quo paulo post ignoratio rerum omnium consequatur necesse est, cumque ignoratione firmum ac pertinax in ea perseverandi propositum. Quid tu ergo hic fieri velles? Inquies: certe quidem, cum spiritus sanctus tot locis ad divinorum scriptorum lectionem ex aequo hortetur omnes, quicquid eiusmodi est, ut ullum 10 hominum genus inde abducatur dehorteturque, necesse est a S a t a n a esse, non a deo, propterea que vitandum. Quare si quorum retundenda nimia sit temeritas, quod qui nihil intelligent doctores velint agere atque omnes prae se contemnunt, videndum est etiam atque etiam, quid illi peccent quidve tu reprehendas. Oportet enim non praecipitem aut iracundam reprehensionem esse, sed prudentem. Non peccat autem, ne quidem si sit baiulus, quod sacra legat scripta, quod inquirat certa suae salutis fundamenta, quod conferat cum amicis sive aequalibus sive etiam se doctioribus. Quinimmo maximam hinc meretur laudem, et omnes idem ut faciant, hortandi sunt. Sed nec 20 peccaverit quidem, si nondum cognita veritate probare meliorem noluerit sententiam, ne si magni quidem nominis vir de eius testetur veritate, quippe cui verbum dei, cui credat, sit propositum. Non celebri nomine viri, quin potius inquirendae erunt ex dei verbo tam commoda tamque apertae veri demonstrationes, ut non possit rem non videre. 25 Hortandus erit, ut a deo veri lumen petat, coniungendaeque tuae simul preces. Quodsi parum reverenter, si temere, si insolenter hisce in rebus versetur, hoc solo nomine obiurgandus sit; sed ea tamen cautione atque moderatione, ut eius primum peccata a personae seiungas vilitate atque vitae genere, deinde ne nimio obiurgationis 30 rigore tum ipsum, tum aequales eius divini studii desertores facias. Quinimmo si videatur populus haud ita multi facere haec studia, ad ea erit omni ratione inflammundus. Quoniamque omnino duo sunt incommoda, quae vitare ambo vix ac ne vix quidem possis, ne quod infinitis partibus sit minus declinare malis, vehementer cavendum est. 35 Certe enim si vigeant divinarum literarum studia in populo, deesse lites controversiaeque non poterunt. Nam ut mittam ingeniorum diversitatem, inaequalem spiritualium donorum mensuram, et naturae vitium illud, quo fit, ut sua cuique plus aequo placeant, quiescere

¹⁾ B: alii.

²⁾ A¹, B: ex exemplo.

profecto non poterit S a t a n a s , quin suis emissariis turbare omnia conetur. Et eiusmodi lites non possunt non magnas afferre pastoribus molestias. Atque hoc quidem unum est incommodum, ac illud profecto magnum; alterum est, quod, si populus deseruerit haec studia solique ecclesiastici pastores ea sibi vendicaverint, paucis illis S a - 5 t a n a e artibus depravatis rerum omnium brevi sequutura sit depravatio.

Haec igitur datur optio piis pastoribus, malintne illud perpeti quicquid est molestiae, ut maneat in populo dei eiusque legis cognitio, an ut suae consulant tranquillitati utque beate suaviterque vivant, ¹⁰ caligini ac tenebris fenestram aperire, ecclesiae curam deserere, omnia S a t a n a e dominatui permettere. Tametsi enim quam primum (te videlicet vivo) sequutura haec vastitas non est, certe procul abesse non poterit. Quominus autem propter controversias, quae inter doctissimos quosque de religione sunt, adeo videatur evangelium ¹⁵ obscurum, ut recte id intelligendi spes non sit, primum quidem danda opera est, ut aut sopiantur controversiae, aut, quanto minore cum strepitu fieri potest, tractentur. Qua de re multis verbis supra disseruimus. Deinde etiam, quia omnino (ut diximus) controversias esse necesse est, monendus saepe est populus de hac necessitate, neque inde ²⁰ capiendam coniecturam obscuritatis aut incertitudinis doctrinae, quod inter viros eruditissimos de ea non conveniat — praedictum iam fuisse a dei filio, quod placuerit coelesti patri celare arcana sua sapientes Matt. 11 [V. 25], parvulis autem ea patefacere¹⁾. Quid igitur mirum, si videamus id contingere, quod ipse dei filius testatus ²⁵ est? An non hinc potius crescere spes debet simplicibus, si se deo permiserint, si eius spiritum imploraverint, fore, ut sibi patefiant, quae assequi sapientes nullis queant studiis, nullis humanarum artium adiuti praesidiis? Immo vero sapientes illos ideo ea percipere non posse, quia praesidiis eiusmodi plus satis tribuant? Quod cum ³⁰ ferre deus non possit, quippe qui sibi acceptam ferri sapientiam omnem velit, non rei cuiquam, eos videndi vi omni privat, ut plane videre nihil possint. An vero non maxima ex parte imperiti homines fuerunt ii, qui C h r i s t u m , quum inter homines versaretur, sequuti sunt? Viri autem docti, quales P h a r i s a e i erant, eum ³⁵ insectati sunt maximique eius extiterunt hostes? Miremur igitur non videre eos proptereaque andabatarum ²⁾ more in tenebris pugnare, qui capti sunt oculis?

¹⁾ A¹, B i. l.: Matth. 11, *in textu om.*

²⁾ Cf. Cicero: ep. 7, 10, 2; Hieronymus: adv. Jovin. 1, 36.

1) Sed de consuetudine scriptorum authoritates citandi quid dice-
 mus? Certe ubi ea invaluerit, necesse est arbitrari homines aliter
 exploratum esse, quid tenendum de quaue re sit, non posse nisi
 excussis meliorum quorumque scriptorum sententiis. Quo errore im-
 plicati qui fuerint, de iis (nisi omissis rebus omnibus totos eorum
 lectioni se tradiderint, qui admodum pauci futuri sunt) quid sperari
 possit, non video, nisi ut lectionem omnem deserant, in eamque
 opinionem veniant, ut arbitrentur, haud aliorum esse divina scrutari
 quam ecclesiasticorum pastorum. Quare etiam si nihil aliud haberet
 10 haec consuetudo incommodi, tamen hoc solo nomine maxime de-
 testanda videretur. Verum non desunt et aliae causae, atque illae qui-
 dem gravissimae, propter quas sit improbanda. Ac primum quidem
 qui honor scripto dei verbo habendus erat, dico eum hac consuetu-
 dine in expositores transferri propemodum omnem. Nam quod quis-
 15 que persuasum habere debeat, quia ita dei spiritus scriptum reliquis-
 set, iam persuadetur, quia sic quidam interpraetentur. Tametsi enim
 persuasum habet, quod scriptum sit verum esse oportere, non id
 tamen, quod scriptum est, ideo credit, quia ita scriptum sit — id
 enim se intelligere diffidit —, sed quia sic exponant illi, quorum ac-
 20 quiescendum authoritati putat. Adeo, ut, si scripto contraria sit
 expositio, interpraetum sequuturus sit, non scriptam spiritus sancti
 sententiam. Quis ergo hic non videat plus fidei haberi expositoriis,
 quam divinis scriptis? Aut saltem certe tantudem? Idem enim
 accidat atque si ad regem legati alicunde venerint, quorum linguam
 25 non intelligat, ut uti oporteat interprete — nam si credit quod dici-
 tur, profecto non quia legati sic referunt, quippe quos non intelligat,
 credit, sed quia interpres sic eos referre testatur. Adeo, ut, si interpres
 perperam exposuerit, interpreti fidem habiturus sit, non legatis, ut
 interpretis fidei [!] niti regis credulitatem, non legatorum verbis facile
 30 appareat. Ac cum scriptorum authoritas firma quaedam ac stabilis
 res non sit, quippe cum alii alio tempore maiori sint in pretio, — ut
 non ita pridem *Th o m a e A q u i n a t i s* summa erat apud omnes
 authoritas, apud nos nulla est —, fiet, ut, si adepti authoritatem
 fuerint parum sincerae doctrinae homines, eorum testimonio ea cre-
 35 datur divinitus tradita doctrina, quae divinae forte ex diametro
 repugnet — id quod in *R o m a n a* ecclesia contigisse videmus.
 Praeterea cum testetur dei filius, patrem sua arcana non sapientibus
 patefacere voluisse, sed parvulis [Matth. 11, 25], necesse est etiam,
 quae scripta sunt parvulis fuisse scripta, non sapientibus. At vero

¹⁾ *B i. l.*: Mos scripta vel Authores citandi improbandus et periculosus.

consuetudine illa fiet, ut soli sapientes intelligere ea posse videantur, illi videlicet, qui domini testimonio [Matth. 11, 25] soli intelligere non possunt. Non quod scriptores omnes ex eo sint sapientum numero, de quibus intelligit dominus, sed tamen, utut rem accipias, non potest inde non gigni opinio ei contraria, quam parvuli ex domini verbis 5 habere debeant.

Ad haec ut optandum est, ne ulla oriatur lis aut controversia, ita optandum est, ut, si quae oriantur, ad eas componendum quam expeditissima sit via. Atqui si expositorum afferendae sint sententiae, cum videri possint et ipsi multo magis quam dei spiritus pugnantia 10 ponere, ambigue atque obscure loqui, ut ipsorummet expositorum alii loci aliis explicandi sint, quis non videat infinitis partibus prolixiorem fieri viam terminandorum dissidiorum, quam si sola citentur divina testimonia? Hic enim tandem finis sit aliquis et citandi loca et ea excutiendi; at illie nullus omnino est finis. An vero non videmus 15 in unam aliquando quaestionem conscriptum maximum volumen, atque adeo non sublatas tamen omnes cavillandi ansas, ut potius latissimus cavillandi campus datus esse videatur? Restituerat L u - t h e r u s aliique priores evangelicae veritatis vindices pulcherrimam illam maximeque necessariam ex solo dei verbo testimonia petendi 20 consuetudinem; sed quidam alii pulcherrime se facturos arbitrati, si hostes eorum ipsorum confoderent telis, eo redierunt, ut patrum authoritatibus omnia denuo replerent — quod utinam tam secundo fecissent successu, quam bona spe aggressi sunt! Certe cum ante adversarii perangustum in locum cogerentur, ut quo iam se verterent 25 non haberent, hac ratione valde amplum spatiu exercendis cavillandi, tergiversandi eludendique artibus adepti sunt. Evidem perniciosissimam omninoque fugiendam hanc esse arbitror consuetudinem, auresque assuefaciendas, ut nihil, cui adhibeatur fides, praeter sola dei oracula sacris libris compraehensa agnoscant. Sed quo- 30 niam ingeniorum permagna est varietas longeque maxima naturalis quorundam curiositas, qui nihil, cuius non certam se habere putent rationem, persuadere sibi patiantur, quominus hominibus eiusmodi quicquam conferat ad veri inventionem sua curiositas, aliqua S a - t a n i c o regno provisione opus est ad hebetandam illis omnem 35 ingenii iudiciique vim. Sane autem tum quidem obtinet hominis iudicium praecipue suum robur, quum matura est aetas quumque ipsum rectis meditationibus cogitationibusque assuefactum est, nullis contaminatum, antequam ad suam perveniret maturitatem, erro- ribus, et ab omni animi permotione liberum. Contra autem nulla eius 40

est vis in pueritia, neque etiam sequentibus aetatibus, si pravis assuefactum sit cogitationibus, si praeoccupatum fuerit erroribus, quumque animi obnoxium est permotionibus. ¹⁾ Ergo si qua sit in populo constituta stabilitaque religio, eaque falsa, cum eam pueri quasi cum nutritis lacte imbibant — quo tempore nullum prorsus est iudicium —, posteaque audiant de illa parentes, domesticos, vicinos, omnes denique uno quasi ore loquentes, cum imprimatur teneris animis ea opinio, quod, si quis aliter crediderit, certissime sempiternis inferni ignibus cruciandus sit, eiusmodi praestigia non sinunt crescere iudicium, sed opprimunt prorsusque interimunt, ut aspicere nullum lumen queat. Itaque neque per se indagare verum, neque, si quis patefacere id ei velit, ferre potest.

Praeter autem eam sic credendi consuetudinem, quae iam cuiusdam instar est naturae facta, illud etiam accedit longe quidem maximum ad veri agnitionem impedimentum, quod ita credidisse maiores videantur, quos in errore fuisse aegerrime persuadere sibi omnes patiuntur. Atque haec eiusmodi quidem sunt, ut praecaveri nisi doctrinae conservatione non possint. Tantum ad id, quod de maioribus dictum est, prodesse aliquid possit, si saepe illud inculcetur: perpetuo hoc esse observandum, ut, quid dei verbum nos doceat, inspiciamus, non quid maiores nostri crediderint, nisi inquirendi forte causa; quod quum facimus, ubi, quid ipsi crediderint quomodoque deum coluerint, invenerimus, haud ibi consistendum esse, verum adhuc inquirendum, quo verbi dei testimonio freti ita vel crederent vel facerent. Forte enim si consilium hoc frequentissime inculcatum fuerit, eius vestigium aliquod manere etiam depravata reliqua doctrina possit, ut eo admonitus aliquis ad veri inquisitionem excitetur. Sed et cum prava ingeniorum exercitia ad iudiciorum depravationem valeant plurimum, eo quidem pertinet disserendi consuetudo, qua id ait quisque, ut vincat ipse, non ut vincat veritas, ad ingenii tantum ostentationem; qualibus ex disputationibus propagantur infinitae lites, depravantur corrumpunturque omnes liberales artes, fitque, ut tandem, quo plus quisque studii iis perdiscendis insumit, minus acquirat solidae ullius scientiae. Cui renascenti iam consuetudini obviam eundum est primo quoque tempore. Vix enim ulla maior est pestis.

De animorum motibus qui iudicium depravant, etsi aliquid iam attigimus supra ²⁾, hoc tamen loco, ubi aliud est propositum, non nihil agamus rursus oportet. Illic enim de iis agebatur permotionibus, quae a

¹⁾ B. i. l.: Quibus artibus firmat Satan in animis vulgi errores.

²⁾ Cf. p. 143 sq., 147.

cognita deducere veritate possent; hic de iis motibus disputatio est, qui¹⁾, qui in erroribus creverit, eum praebere advenienti veritati aures non sinunt. Illud constat, hominem eatenus verum amare atque odisse falsum, ut neque velit alterum pro altero sibi obiici, neque velit vel labi vel falli. Quo fit, ut amet eos, quos persuasus sit vera dicere 5 veraque docere; quos autem credit falsa dicere aut docere, ab iis abhorreat. Eoque maiore tum odio prosequitur utrosque, quo plus boni aut mali in re, qua de²⁾ agitur, positum esse arbitratur. Maius autem bonum sempiterna beatitudine maiusve malum sempiternis cruciati- bus, quibus de rebus agitur, quum de religionis doctrina agitur, ne 10 fingi quidem cogitatione ulla potest. Quo fit, ut, quam doctrinam reli- gionis ut veram amplexus fuerit, eam amet et eos etiam, qui eam docent quique ei favent, odio autem habeat quaecunque ei repu- gnet eiusque tum doctores, tum fautores.

Quare qui quidem inter errores sit natus, cum eos veritatis loco 15 habeat, non potest eos non amare ac veritatem, quae illis repugnat, odisse. Ac quamquam, si verae doctrinae ne ulla quidem reliqua sit memoria, in eam rem, cuius nulla est cogitatio, exerceri odium nullum potest, eius tamen tale iam latet in animo semen, ut, quam primum emergat alicunde veritas, ipsum quoque odium emersurum sit. 20 Quoniamque quo plus bonorum aliqua³⁾ in re inesse videtur, tanto etiam amatur magis, si dogmata illa, in quibus quis natus fuerit, eiusmodi adipiscendae aeternae vitae viam monstrant, ut a voluptatibus non admodum abstrahant neque sane ea requirant, quae ulla magna difficultate, molestia vel labore praestentur, hoc est in summa: 25 si eiusmodi invaluerit religio, ut, si homini facta potestas fuisse, qualem maxime religionem vellet, sibi arbitratu suo fingendi — nam eam et deo ipsi probatum iri — haud dissimilem admodum fabricaturus fuerit, tanto erit in eius amorem proclivior. Quare minime mirum est, si homines adeo aegre patiuntur se a Pontificiis tenebris avelli. 30 Tametsi enim Pontifici quaedam exigunt, quae quis faciat in- vitus, vetant⁴⁾ quae cupiat sibi⁵⁾ permissa⁶⁾ (quod fit decalogi, quem ut- cunque adhuc retinent, praceptis), tamen, si quis deliquerit, admodum faciles proponunt delicti expiandi rationes, ut frequentem missarum auditionem earumque emptionem, ad numerum pronuntiatas preces 35

¹⁾ A, A¹, B: quae.

²⁾ B: de qua.

³⁾ B: aliqui.

⁴⁾ A, A¹, B: vetet.

⁵⁾ A: tibi

⁶⁾ B: praemissa.

quasdam, Pontificiorum diplomatum, quibus minimo pretio remittuntur peccata, redemptionem, aliasque id genus nugas. Sed ne hic quidem alia ratione occurri videtur posse, quam si nondum corrupta doctrina quam frequentissime moneatur populus, evangelicam legem 5 haud esse talem, quae humano iudicio atque sensui arrideat, sed maxime repugnare, ea exigere, a quibus maxime abhorreat homo, — qualia sunt illa, ut inimicos diligat, sua contemnat, aliena maxime curet, probra, convitia, omneque iniuriae genus Christi causa patienter ferat, atque alia eiusmodi. Quoniamque quo vehementius 10 persuasus aliquis est, falsum esse, quod ei obiicitur, eo minore iudicio expendere id potest magisque ab eo abhorret, illud ad firmandum stabiliendumque errorem maximam habuerit vim, si eius, quae vera sit doctrina, aliquis maxime infami nominis haereticus author putetur fuisse. Inde enim fiet, ut, si quis eam rem in controversiam voca 15 verit, maximi reus habeatur sacrilegii. Fere enim eiusmodi est hominis ingenium, ut non quid quisque dixerit, sed quis dixerit, spectandum putet. At ea quidem ratione vix ullum Christianae doctrinae punctum non reiiciendum esset. Vix enim est ullum, cuius non haereticus quispiam assertor fuerit. Monendus igitur saepissime 20 est populus, ne curet, quis quidque dicat, sed quid illud sit, quod dicitur. Etenim vel si Satanas quod verum sit asseruerit, adhuc manere verum, contra autem, si coelestis angelus asseruerit quod erat falsum, non propterea fieri posse verum.

1) Plurimum etiam refert, quum arbitrantur homines se indicia 25 tenere, quibus veram religionem a falsa discernant, eaque indicia illorum convenient erroribus ac veritati repugnant. Id enim animos in erroribus obfirmat mirum in modum. Primum autem, quod iam pridem diximus, fingit sibi homo deum, quasi homo sit quispiam humano ingenio, qui delectetur auro, gemmis, lapillis, sumptuosis 30 apparatibus, quique fabulas et nugas amet, cui placeant magna ac superba aedificia, qui de suo iure dimittere velit nihil, veluti condonandis iniuriis absque compensatione aliqua, atque alia etiam de eo somniat id genus multa. Sed illum ea in re etiam infra hominem ponit, quod, cum non credat eum quicquam de suo iure dimittere 35 velle, mirum quas nugas somniet eum boni consultorum pro rebus infiniti pondeis, dum putat, se rebus prorsus nullius pretii ac inanitate ipsa inanioribus peccata compensare posse. Neque contendo ego, sic loqui homines, sed tamen, si quis eorum observet studia, quae²⁾

¹⁾ B. i. l.: Indicia falsa et fallacia religionis verae falsaeve.

²⁾ A, A¹, B: qua.

dogmata facile amplectantur mordicusque retineant, a quibus desiliant atque abhorreant, comperiet profecto eorum hunc sensum esse. Quare depravata religionis doctrina si quid imaginationibus eiusmodi repugnet, id protinus omnino falsum arbitrantur esse oportere. Secundo vero loco ex eo coniiciunt veritatem doctrinae, si eam nationis suae homines videantur diu probasse, praesertim si quos habuit sapientiae nomine insignes viros — tametsi, quae non habeat? Quicunque enim vel minimum inter coecos videat, oculatissimus videatur. Quare quicquid novitatem aliquam redolet, quod post receptos errores veritas faciat necesse est, id non potest non falsum 10 videri. Qua ratione fateri oporteret maxime ex omnibus in veritatis via fuisse eos, qui J o v e m , S a t u r n u m aliamque eorum deorum turbam coluerunt, quorum religioni quam plurimae nationes diutissime adhaeserunt. Sed et religionis cuiuspam tum veritatem, tum falsitatem ex rebus vel secundis vel adversis metiuntur, quae 15 eius contingunt cultoribus; sed ea tamen lege, ut quod in alienam religionem valere volunt, in suam valere non patientur. Quam primum enim a religione sua alienis aut grando aliquid damni intulit, aut quid accidit eiusmodi, id protinus eorum impietatis certissimum esse volunt argumentum; sed si idem aut multo etiam maiora perpessi ipsi 20 fuerint, iam aut casu factum esse volunt aut quidvis fateantur potius quam divinae irae propter ullam impietatem fuisse signum. Atque eadem quidem etiam aequitate ex pravis moribus coniecturas ducunt. Nemo enim ex suorum flagitiis religionem suam in suspicionem adduci vult; ad alienae infamiam quidvis¹⁾ arbitratur sufficere. 25

Postremo eo etiam signo arbitrantur homines se falsam religionem a vera discernere, si clam doceatur. Neque prorsus inepte. Nam cum furga, adulteria, multaque alia facinora non nisi clam admittantur, mirum non est, si etiam ea in doctrina, quae clam docetur, scelus aliquod inesse videatur. Sed tametsi aliquo tempore valere haec ratio 30 potest, valere tamen semper non potest. Quemadmodum enim, quum magistratus verae favet religioni, quidquid clam docetur in angulis aut noctu, necesse est falsum impiumque esse, ita, si ille veritatis sit hostis, mirum non fuerit, si quod palam fieri non licet, clam ac quasi furtim fiat. An vero olim clam sacrificabatur J o v i , S a t u r n o , 35 J u n o n i , aliisque eius farinae diis? An non palam (nisi forte ipsa instaret²⁾ religio) eorum sacrificiorum tradebatur ratio? Quid T u r - c a e? An illi hodie non publice suos in sua instituunt impietate? An

¹⁾ B: quibus.

²⁾ A¹: obstaret.

propterea vera illi dicantur docere? Contra, quid primi Ch r i s t i a n i
saevientibus in eos tyrannis? Non illi noctu et clam precibus ac lec-
tioni persaepe operam navabant? Ideone autem eorum damnanda
erat religio? In tempore igitur, antequam subtrahatur veritatis
5 lumen, quam frequentissime monendus populus est, ne putet indiciis
ab se excogitatis aut quoquo modo rationis suae iudicio de doctrinac
cuiuspiam vel veritate recte posse vel falsitate iudicare, sed unam
iudicii regulam esse dei oracula sacris literis comprehensa, haec sola
nobis L y d i u m esse lapidem, quo aurum ab aere discernamus¹⁾,
10 alium verum iudicem²⁾ esse prorsus nullum, Deut. 6 [V.2 sq, 17 sq.].
Quare hoc praeceptum memoriae mandandum, hoc tradendum liberis
et domi sedenti et iter facienti et cubitum ituro et consurgenti, hoc
manui signo aliquo alligandum, hoc in parietibus domus inscriben-
dum, denique semper ante oculos versari oportere; si huius praecepti
15 semel irrepserit oblivio, fieri non posse, quin protinus doctrinæ omnis
sequatur depravatio, et ita sequatur, ut postea vix magno conatu
adhibito inventura sit locum veritas.

Ac quoniam etiam eo vehementiora sunt odia maioreque vi iudi-
cium omne opprimunt, quo saepius irritantur animi turbanturque,
20 cum non possint odia in piam doctrinam exerceri tum, quum iam
sublata est atque in oblivionem venit, ut odiis assuefiant animi, in
falsam aliquam doctrinam exerceantur oportet. Cumque non possit
idem populus eandem doctrinam et amare et odio prosequi, oportebit
plures falsas religiones esse, easque diversas; quae cum coalescere
25 uno in populo vix possint, oportebit etiam diversis eam esse in po-
pulis, ita, ut suam quisque probet, quicquid ab ea dissidet, improbet
odioque habeat, atque eos simul, qui ab illa quid abhorrent. Quare
cum secta in sectam odia exerceat, fiet, ut undecunque veritas illu-
30 cescat, in eam undique maxima parata sint odia, atque ut cuiusque
impietatis sectatores a sectis aliis excipi soliti erunt, ita excipientur
veritatis assertores; ac tanto etiam asperius, quanto improbius tum
in eorum odium hominum animos inflammabit S a t a n a s. Hac
de causa moneri saepe populum oportet, eatenus quidem odio ha-
bendos a vera religione alienos, ut eorum infensi simus impietati atque
35 actionibus et factis iis, quibus aut veritati resistunt aut quoquo modo
in deum eiusque ecclesiam sunt iniurii — alioqui adeo non decere
nos ullan in eos exercere inimicitias, ut orandum nobis sit pro illis,
utque omni beneficij genere sint nobis ad meliorem mentem provocandi.

¹⁾ A¹, B i. l.: Deut. 6, *in textu om.*

²⁾ A, A¹, B: indicem.

1) Sed cum consultum est *Satanae* ita depravari hominum qualiumcunque iudicia atque mutuis inter se odiis exerceri, tum vero maxime consultum est, si haec in iis accident, quorum magna sit authoritas — ut in iis, qui ecclesiis praesunt, aut qui adhibere vim possunt, ut in magistratibus potentibusque omnibus. Atque ad 5 ecclesiarum quidem pastores quod attinet, quo sint in veritatis professores, quandounque excitetur aliquis, multo acerbiores irritenturque promptius, plurimum in eo fuerit momenti, si ex depravata doctrina multum illi percipient commodi ac venerationis in populo, ut, quum in controversiam vocatur doctrina, de omni eorum statu 10 lis eis moveri videatur 2), in magistratibus autem caeterisque viris potentibus si quid eiusmodi esse possit, optime quidem agatur cum *Satana*. Sed illud maxime ad eius rem facit, si persuasi sint ita demum probatum iri deo eorum officium, si in iis, quae quid religionem attingunt, ad ecclesiasticorum pastorum nutum accommoda- 15 verint sese eorumque arbitratu absque ulla sua causae cognitione sanguinem fundere nunquam non parati sint. Atque haec quidem duo magna sunt *Satani* regni munimenta. Videmus enim, ut contra evangelicam veritatem *Romanum Pontificem*, cardinales, episcopos, monachos, aliosque eius farinae homines ar- 20 ment eorum potentia dignitates, opes, commoda, quae ex animorum nundinationibus percipere erant soliti, atque ut saeviant in nos eorum facti carnifices, magistratus, principes et reges. Idcirco, dum aliqua viget pietas, cavendum est populo, ne patiatur pastores suos quovis praetextu aliquid instituere nundinationis; ne quidem ita, 25 ut initio ipsi se non immisceant. Futurum est enim, ut instituta quum fuerit, eam postea ad se rapiant. Verum haec iam nimis sera cautio est novissimo iam instanti die. Sed magistratus, qui alioqui quo- 30 cunque etiam tempore peccare vel gravissime possent, monitos esse oportet, ne se faciant ecclesiasticorum pastorum carnifices, verum sciant, quicquid fecerint, eius sibi reddendam rationem esse, neque auditum iri, si causati fuerint, ita sibi persuasum a pastoribus fuisse. Non enim praeceptum illis est, ut ulli parerent hominum generi, sed ut legis volumen legerent ipsimet indeque discerent, quid in quaue 35 re factu opus esset. Qua de re pluribus verbis est a nobis supra dis- putatum.

Quoniamque haud potest *Satana* regnum in tuto esse, nisi aliqua extet ratio, qua detegantur agnoscanturque quicunque inferendo clam

1) *B. i. l.*: Qui ecclesiae praesunt, quo modo irritentur in veritatis professores.

2) *B. i. l.*: Et qui reipublicae.

alicui damno sint idonei, velut erroribus patefaciendis atque aliquo veritatis lumine importando, plurimum ad id valet, si una cum erroribus mos invaluerit aliquid ita vulgo faciendi, ut, qui id faciant, qui minus, haud difficile sit observare, idque sit eiusmodi, ut cum gravi aliqua dei offensione sit coniunctum. Id genus multa videre est in papatu. Est enim ibi primo loco missa tanto in honore, ut nullam arbitrentur praestantiores sanctimoniam, quam si quis ei quotidie intersit. Itaque nihil tam usitatum cuique est quam missae interesse. Ex quo illud est, quod, quum occurrit amicus amico, quo quidem tempore celebratur, ut de re, quam nemo credatur praetermittere, ita eum interroget, audieritne missam, aut ubi audierit, aut velitne una secum hoc aut illo in templo audire? Atque hic quidem, si quis intelligat eam abominandam esse rem ac *Satanae* inventum, aut se prodat aut in suspicionem veniat necesse est, ut deinceps quicquid dicat, faciat, pene etiam dixerim: cogitet, observetur diligenter, donec tandem, quis sit, compertum habeant. Ita passim erecta sunt simulaera et *Christi* cruci adfixi et virginis et aliae, quas venerari plerique omnes solent; in quo nisi quis communem imitetur errorem impietatemque, argumento id fuerit, eum haud sentire de religione cum caeteris. Ita sunt et alia multa, sed praecipue illud institutum peccata quotannis in sacerdotis aurem exonerandi, qua occasione *Pontifici* exploratores illi expiscantur quicquid sua interesse arbitrantur — quod argutissimum fuit inventum ad amplificandum stabiliendumque illud *Pontificium* regnum. Ubi enim eiusmodi sint instituta, difficillimum est veritatem cognitam habere neque protinus notari rapique ad supplicia, aut certe, quod multo fit frequentius, deum graviter conscientiamque offendere. Itaque quominus, si forte (quod avertat dominus) rursus aliquid invehatur in ecclesiam errorum, neque desit ad eos vel invitis obtrudendum tyrannis, eiusmodi aliquid denuo instituat *Satanas*, quod sit ad pios comprehendendos quasi rete quoddam, aut in quo delinquere timidi in deum cogantur, etiam atque etiam cavendum est. Atque error quidem omnis aut coniunctus est cum actione aliqua, ut imaginum cultus — et ne invehatur ratio eos, qui ab illis abhorruerint, notandi, aliter cavere non possis nisi, ne recipientur ipsi errores, caveris —, aut nullam coniunctam habent actionem atque eos, qui detestentur, illi alia ratione cognosci non poterunt, quam si sua se prodiderint confessione, aut si recusaverint receptos comprobare errores. Ac potest quidem eo ipso tempore, quo purissima sit doctrina, eiusmodi induci mos, qui postea illa depravata

eundem S a t a n a e usum praebeat ad pios illaqueandos, ut si (quod alicubi iam fieri coeptum est) a quocunque exigatur suae fidei confessio. Si enim adulteretur paulatim doctrina mosque ille nihilo minus retineatur, fiet, ut tanquam nunc deprehendi forte possint ea ratione qui impie quid sentiant, ut excludantur ab ecclesiae communi- 5
nione, postea ii deprehendantur potius, qui recte senserint, aut cogantur contra conscientiam receptos errores atque ab se cognitos suo calculo probare. * † ¹⁾ Equidem de hoc instituto sperare optime non possum. Vix enim video, quid habere possit commodi, incommoda vero multa, * neque sane contemnenda, accipi inde posse videre mihi 10
videor. Quare ne pigrat paucis id excutere.

* A¹, B add.: Neque vero nullam ego fidei confessionem recipiendam esse dico, sed talem nolim, qua compellatur quisquam ullius dogmatis mentionem facere, quod non sit ex praecipuis C h r i s t i a n a e religionis capitibus, ad salutem cognitu necessariis. Nam quaecunque extiterit controversia, recens praesertim, quam sententiam 15
improbant qui praeunt, nisi quis eam damnet, non recipitur. [Equidem etc.]

* A¹, B: neque sane etc. usque ad iis conentur mederi p. 162 lin. 31] ac valde quidem magna olfacere mihi videor. Quid enim quaeritur diligenti hac confessionum exactione? Nempe ut, si quisquam in aliquo sit errore, cogatur se prodere — quid tum, ubi cognoveris, quid ea in re utilitatis fuerit? Plurimum (inquieris), siquidem erit 20
eius admonendi locus. Et si resipuerit, fratrem lucrificero; si pertinax fuerit, excludetur ab ecclesia, ne alios corrumpat. Atqui ut doceant qui errant, tali instituto nihil opus fuerit. Nam si absit ab ecclesia tyrannis et si fuerit in pastoribus cum magna mansuetudine atque humanitate vera coniuncta charitas et eruditio, qui aliqua in re ab ecclesia dissentient, ultro prodent sese; accident, interrogabunt, rem in contro- 25
versiam vocabunt, sua proferent vel argumenta vel e divinis literis testimonia. Neque solutiones a charitate pariter ac solida eruditione profectas recusabunt audire. Et si dextre, humaniter prudenterque res tractentur, nunquam non vincet veritas. Quodsi occupata iam tyrannis fuerit, talibus quidem institutis ad tyrannidem exercendam nihil fieri potest aptius, nihil sunt aliud quam merae conscientiarum lanienae. Sed 30
quoniam plerumque tyrannis admodum speciosis ornatur titulis ²⁾ ac sese venditat pro legitima ac salutari ecclesiae gubernatione, agendum est cum tyrannis tanquam cum talibus, quales videri volunt aut forte sibi etiam videntur; non enim illi soli sunt tyraanni, qui animo ac proposito sunt tyraanni, sed illi etiam, qui per imprudentiam falsa aliqua boni specie decepti fratres suos premunt quovis servitutis genere ac sua 35
in eo abutuntur autoritate.

³⁾ Age igitur, videtur perniciosa esse in ecclesia sententiarum libertas; itaque eam esse non pateris consultumque arbitraris, diligenter inquire, si qui forte perperam aliquid sentiat, ut aut ad veritatis confessionem pertrahantur, aut excludantur ab ecclesia. Adde, si placet, etiam, ut vita priventur atque eam ad rem commoda videtur 40
ratio, ut eiusmodi exigantur confessiones. Verisimile est igitur, si quid immineat vel

¹⁾ B i. l.: Confessionum quae a singulis exiguntur incommoda multa ac magna.

²⁾ A¹: titulus.

³⁾ B i. l.: Opinionum de religione modesta libertas; regno S a t a n a e imprimis adversatur.

Exigis a quoconque suae fidei confessionem — quem in finem? An ut, si quis forte nondum ea teneat, quae cognitu sunt necessaria, id quum ex eius confessione perceperis, docere eum possis? Quid? An forte quid docendi rudes sint, ignoras, nisi ex confessionibus 5 didiceris? Non (inquis), sed illud cognitum habere nisi hac ratione nequeo, quis assequutus mea verba, quisve fidem adhibeat, qui minus. At certe fidem se habere satis testaturis, qui sua sponte ad ea, quae sacramenta nominantur (quorum etiam hic praecipuus est usus) accedit. Quod autem intellexerit, equidem vereor, ut vel ex 10 confessione ulla percipere plerumque possis. Sive enim ad interrogata respondet, sive concepta quapiam ac vulgari utitur confessionis formula, sive tanquam sua verba illa ipsa usurpat, quibus tu inter docendum uti soleas, itaque testetur se ea credere, quae ecclesia profitetur, adhuc tamen fieri potest, ut magis sic testetur, quia persuasus sit, 15 te vera docere, quam quod ea ipse intelligat, neque sane quicquam mihi est persuasum magis, quam id fieri a plurimis. Ut ex tali quidem confessione (ad rudes quod attinet) nihil assequi posse videare, quin simplici illa atque ad puerilem captum accommodata institutione, quae catechismus dicitur, multo sis assequuturus commodius. Sed 20 si rudium causa exigitur, qui fit igitur, ut indifferenter exigatur ab omnibus, iis videlicet etiam, quos nequaquam pro rudibus habeas? Aliam igitur adhuc causam esse oportet, videlicet ne ad ecclesiae communionem admittatur is, qui impie aliquid sentiat.

Age igitur, cum iis quidem, qui quod sentiunt libenter testaturi 25 sunt, nullus fuerit confessionis huius usus. Etenim si summam **C h r i s t i a n a e** religionis tuorumque dogmatum e suggesto enarraveris edixerisque, ne quis ad dominicam coenam cum reliquo coetu, nisi qui ea probet dogmata, accedat, cui quid non probabitur, abstinebit ac fatebitur,

periculi vel ignominiae ab ecclesia quavis in re dissentientibus, plerosque libenter suam 30 celaturos sententiam. Quare si confessionem facere possint, qua id, quod celare cipiunt, non exprimant, sive nulla eius rei facta mentione, sive adhibitis verborum involucris, quibus aliud exprimere videantur et exprimant, quod volebas assequutus non fueris; ¹⁾ quodsi necesse sit id exprimere, tunc siquidem deiecto ac timido aliquis fuerit animo, quid fieri? Testabitur se credere quod re vera non credit, et videtur 35 sibi assentiri falso dogmati, deum profecto offendet. Et si tanti res non sit, quin potuerit cum errore illo servari, ea conscientiae carnificina in salutis coniicitur periculum.

Multo autem gravius peccatum fuerit, si error quispiam is sit, cui in pastorum gratiam assentitus fuerit, et gravis. Ut si ad magnam pertineat dei gloriae imminutionem. 40 Sin magno sit vir animo ac dei timore praeditus, ille quidem subiturus sit potius

¹⁾ A¹, B: fuerit.

se illud aut illud probare non posse. Cum iis vero, qui celare, quid sentiant, libenter vellent, siquidem talem facere confessionem possint, qua id quod celare cupiunt non exprimant, sive nulla eius rei facta mentione, sive adhibitis verborum involucris, quibus aliud exprimere videantur et exprimant, et sic quidem quod volebas assequutus ⁵ nime fueris. Aut necesse est exprimere ac tum, siquidem ei, qui ab ecclesia dissentiat, aliquid immineat vel periculi a magistratu, vel ignominiae a populo, vel utrumque, si is deiecto atque timido fuerit animo, quid fiet? Testabitur se credere quae re vera non credet; ac tametsi vera sint, quae invitus asserit ipseque errat — cum quicquid ¹⁰ ex fide non est (ut apostoli verbis [Rom. 14, 23] utar) peccatum sit, quia tamen et mentitur spiritui sancto, dicens se credere quod re vera non credit, et videtur sibi assentiri falso dogmati, deum profecto offendet. Et si forte res tanti non sit, quin potuerit cum errore illo servari, ea conscientiae carnificina in salutis coniicietur periculum. ¹⁵ Multo autem gravius peccatum fuerit, si, cum non ipse, sed ecclesia versetur in errore, eoque gravi, ut, si ad magnam pertineat dei gloriae imminutionem, assentitus errori fuerit. Sin magno sit animo ac dei timore praeditus, ille quidem subiturus sit potius periculum omne quam mentiturus. Hic igitur ponderanda sunt diligenter et commoda ²⁰ et incommoda, quae manare ex hoc instituto possunt.

Ac primum considerandum est, utri videantur plures futuri, illine, qui, cum erroribus sint involuti, ab ecclesia ratione hac excludentur, an qui invita conscientia quae non sunt persuasi admittent? Difficile est iudicare. Sed tamen hos ego plures arbitror futuros. Deinde quid, ²⁵ si paulatim depravetur doctrina invehanturque errores, ut magis hoc institutum *Satanae* profuturum sit consiliis ad exercendam in pios tyrannidem, quam piorum votis ad arcendos ab alvearibus fuccos? Tum autem expendendum est, utrum maius videatur malum, ferre eum in ecclesia, qui vel gravi quapiam in re erret erroremque ³⁰ periculum omne quam mentiturus. Quare si animadvertis ¹⁾ in eum atque is constanter mortem perpessus fuerit, papae quam multos faciet discipulos sanguis ille? Sin subduxerit sese cogaturque patria, forte etiam coniuge ac liberis et bonis suis carere, quae odia existent in ecclesiam? Quae iaciet in eos, qui praeerunt, maledicta? Quam enixe conabitus (asylum aliquod ubi nactus fuerit) suam probare sententiam, ecclesiae autem, unde eiectus fuerit, doctrinam convellere? Ita accident diversa hominum studia, secta paulatim crescat, pullulabunt errores iis, quibus supra dictum est, rationibus, absque modo, et res inducetur in ecclesiam perniciosissima, summa acerbissimaque discordia. Compertum est autem et ipso rerum usu et certissimo eius testimonio, qui neque falli poterat neque fallere, nullum esse regnum tam firmum, ³⁵ nullam domum tam stabilem, quam non dissidia eversura sint [Matth. 12, 25]. Ita

¹⁾ A¹, B: animadvertiscantur.

A contius.

tegat, an adigere quempiam, ut mentiatur se credere quae non credit? Neuter enim arcetur ab ecclesiae consortio, nihilque incommodi imminet ab eo, qui mentitus nihil est nulla facta confessione, quin idem ab illo immineat, qui est mentitus. Sed huc illud accedit, quod 5 iste addit dei contemptum quendam, quatenus mavult periculum declinare, quam suae religioni sive conscientiae satisfacere. Ac fieri etiam vix potest, quin in eos, qui ecclesiae praesunt, a quibus coactus sit facere quod noluisse, aliquod concipiat odium — a quo quas bonas speraveris cogitationes quosve conatus? Qui vero excluduntur 10 ab ecclesia, quid faciant morbo prodito, nisi ut quacunque ratione suos conentur defendere errores sectisque colligendis dent operam?

Quo fit, ut qui error uno forte in homine latebat, brevi ad quam plurimos extendatur. Sed illud considerandum est maxime, utrorum malorum attribui ecclesiarum praefectis culpa possit; esse enim culpa 15 utrinque, sive exigant eiusmodi confessiones sive minus, non potest, tantum igitur in alterutro esse queat. Quid faciat igitur prudens pastor? Temerene quicquam aggrediatur ac non potius det operam, ut quid faciat exploratum habeat, neque ullius se culpae exponat periculo? At vero qui exploratum quicquam habeat, nisi dei verbo 20 edoctus? Cedo igitur, quo verbi dei testimonio nititur institutum hoc? An iis forte, quibus iubentur Act. 20 [V. 29] diligenter curare pastores, ne irruant in domini gregem lupi? Vel eo, quo monentur, ne cui manum facile imponant, 1 Tim. 5 [V. 22] — quibus verbis significari volunt etiam, ne quemquam facile in ecclesiam recipient? At potest quidem 25 utrumque fieri nullis excogitatis aut legibus aut institutis, quibus aliquando illaqueari hominum possint conscientiae. Potest utrumque fieri absque instituto eiusmodi. Non sint pastores inter suas oves quasi peregrini; inquirant, qualem vitam ducat quisque, qui sint cuiusque sermones, versentur inter eos. Quatenus per eorum occupationes studiaque licet, adhibeant ad id probatissimos quosque; quae sic expiscari potuerint offendicula, iis conentur mederi. † Cormum iam inde a primordio ecclesiae tam multae, tam frequentes, tam acerbae in ea semper sectae, rixae discordiaeque fuerint, tandem collapsa maximeque luctuosa sequutura ruina est. Quorum malorum praecipua ac propemodum una causa fuit, 35 quod propter quamlibet etiam levem dissensionem alii alios condemnarant atque in sectas dividerentur. Quare si nostros in eo imitemur maiores, quis dubitet vixdum paululum restauratae ecclesiae denuo summum imminere exitium? Praestat igitur multo, nullis excogitatis aut legibus aut institutis, quibus aliquando illaqueari hominum possint conscientiae, simplici fidei confessione, quae sola necessaria religionis 40 complectatur capita, contentos esse; ad alia vero dogmata quod attinet, qui sua sponte emergent prudenturque errores, eos commodis appositisque demonstrationibus convellere. [Cordium arcana etc.]

dium arcana deo permittant¹⁾). Ne usurpent sibi animorum imperium neque ad leges ulla condendum animum adiiciant. Unius illud dei est munus, qui solus certo videre potest, quae bona quaeve mala ex quoque instituto manare possint; homines absque divini verbi lumine ad suam deflectere prudentiam, quin sumpta *S a t a n a s* 5 coelestis angeli persona [2 Cor. 11, 14] consultorem se adiungat, ne tantillum quidem possunt. Quae initio suggerit *S a t a n a s*, quid habeant veneni, saepe ne oculatissimus quidem aliquis animadverterit; sed, quemadmodum diximus, nascuntur occasiones, fitque in dies accessio aliqua, ut, quam rem initio iurasses nihil habere posse¹⁰ incommodi, ea demum in horrendum aliquod monstrum evasura sit. Si de die in diem orientur in ecclesia controversiae (ut nunquam non oriuntur conversa in curiositatem pia divinae legis meditatione), crescit etiam dogmatum, quae fidei articulos vocant, numerus — neque forte meliorem semper amplectetur partem ecclesia. Quam ob¹⁵ causam homines soleat deus seductoris spiritus permittere libidini, 2. Thess. 2²⁾ [V. 9 sq.], eamque iustissimam, salutis videlicet incuriam, eam non deesse certissime videmus propemodum in omnibus. Quidni igitur denuo expectanda sit vindicta, coecitas scilicet ac tenebrae? Immo vero quum veniet dominus humanum genus iudicatum, prae-²⁰ nuntiatum est vix ullam reliquam fore fidem [Luc. 18, 8]. Ubi observatum fuerit, non paucos post editam suae fidei confessionem in errores labi, instituetur forte, ut saepius repetatur, addetur forte etiam iuramentum.

Sed quis speciatim, quid excogitaturus sit *S a t a n a s*, divina-²⁵ verit? Optima omnium cautio est, in tempore novum nuntiare opus atque adeo, ne iacentur fundamenta, prohibere. Sed age arrideat rationis iudicio; at dei verbum non profertur clarum et certum — apage sis igitur cum isto tuo rationis iudicio! *S a t a n a e* instrumentum istud est ipsaque pernicies, non ad ullum salubre consilium³⁰ adiumentum. Sed urges tamen adhuc, si propter incommoda, quae ex bonorum institutorum accipi abusu possunt, reiicienda sint, ne aeneum quidem serpentem fuisse in deserto erigendum [4. Mos. 21, 8 sq.], cui postea divinos deferro honores populus coepert, neque dominica institui coena, quae postea in tantam sit conversa abomi-³⁵ nationem — quod de aliis multis dici eodem modo possit. At quis tu es, qui cum dei factis tua conferre audeas?!

Sed respondeo tamen: deus quicquid instituat, novit, quid faciat;

¹⁾ A¹: permittant pastores.

²⁾ A¹ i. l.: 2 Thess. 2, B i. l.: 2 Thes. 2, *in textu om.*

quid boni, quid mali sequuturum inde sit, exploratum habet. Ac quamobrem tamen hoc aut illud malit, certa illi constat ratio. Et omnia illius sunt, ut iure optimo suis rebus suo utatur arbitratu neque cuiquam ius fasve sit eum interrogandi, quare quicquam faciat.

5 Nos autem talpis sumus coeciores, quibus nec licet de rebus alienis periclitari neque aliena in alea audaces esse. Immo vero iussi sumus nostro non uti iudicio in iis, quae quoquo modo ad eius cultum pertinent. Itaque si nihil aliud sit peccati, hoc certe fuerit non leve, si acquiescere huic mandato noluerimus, ne cognitis quidem tot

10 ingentibus malis, quae sibi posterisque pepererunt maiores nostri, dum instituta, ritus, leges excogitandi finem faciunt nunquam. Proinde facessat, facessat tandem abeatque maximum in malum antiquus ille serpens, nostra videlicet stultissima, ineptissima, maximeque temeraria prudentia. *†

15 Tandem etiam, si non ad tuendum integrum regnum, at saltem ad retinendas, quicquid acciderit, reliquias aliquas plurimum S a t a n a e videtur expedire, ut nullam prorsus rem non aliquo modo sui juris faciat impietatis ei impressa nota aliqua, ut quoquo te vertas, versetur aliquid ante oculos. Vix verbum proferre possis, quin con

20 suetudine corrupta lingua ei quodammodo sacra faciat, non aqua, non aer, non ipsum tempus sit, non alia res ulla, in qua eius regni perpetuo insigne non maneat aliquod.. Neque cavere, quominus haec fiant, quisquam possit, nisi in tempore vigilant pastores et viri pii prudentesque alii, ne impetratam veritatis lucem sibi eripi denuo

25 patiantur.

Satanae stratagematum liber septimus.

Sed tandem rerum potitus ubi est S a t a n a s atque omnibus, quibus potuit, munitionibus suum firmavit ¹⁾ regnum, sicunde veri ulla illucescat scintilla, ne penetrare eo possit, quibus artibus ca

30 veat, quibus repellat infensissimos suos hostes veri assertores, et quae sit tamen eius debellandi ars, sequitur ut disseramus.

Ac magni quidem negotii non est, quem in scopum S a t a n a s mentem, oculos, cogitationesque omnes defixas habeat ²⁾, cognoscere.

* A¹, B add: Quae porro Christianae religionis capita necessaria sint cogni

35 tu, secundo libro demonstratum est. [Tandem etiam etc.]

¹⁾ B: firmaverit.

²⁾ A: hebeat.

Vellet nimirum receptos errores omnes in hominum animis firmos haerere. Quodsi necesse sit aliquos detegi, ut perpauci essent, qui eos agnoscerent, tum autem etiam vellet, qui errores innotescerent, eorum in locum non veritatem succedere, sed errores alios aut divinarum rerum omnium incredulitatem¹⁾. Quae credere pios oportet, eorum 5 nihil aut certe minimum vellet patefieri. Et si quid patefiat, ut id ad quam paucissimorum veniret notitiam, utque fundamentum nanciscerentur²⁾ infirmissimum neque posset consistere. Cumque detegi neque errores neque ea, quae credenda sunt, possint, nisi sint et qui detegant et quibus detegantur, vellet ipse profecto neminem esse, 10 neque qui detegere, neque cui detegi quicquam posset. Homini autem, ut faciat aliquid, necesse est scilicet eum et posse et velle id facere. Quod si aut nequeat aut nolit, id ille quidem nunquam fecerit. Atque ut alterum docere quid possis, necesse est primum vivere te posseque ibi esse, ubi sint qui te audiant, aut posse te tua mittere scripta, 15 quae vocis suppleant officium.

Ad haec necesse est te ante scire, quod alios sis docturus, cum nemo possit alios quae ipse nesciat docere. Ne sit omnino quisquam ullo tempore, qui errores veritatemque cognitam habeat, assequi adversarius haudquaquam potest. Multo enim maior est divina vis ad docendos 20 quoscunque vult, quam ut intercedere hostis possit. Sed conatur ille quidem tamen ea ratione, qua depravari corrumpique religionis doctrinam diximus. Ac quamquam nec facere quidem potest omnino, ne qui ad patefaciendam veritatem missi a deo fuerint et vivant et doceant eos, quorum gratia missi fuerint, id tamen ut assequatur, 25 nihil sibi reliqui facit. Proinde quam primum cuiuspam oculis affulsiisse aliquid lucis intelligit, interitum ei, quacunque ratione potest, machinatur. Sed alia si desit ratio, ut per magistratum id perficiat, conatur. Opus est autem, id ut fiat, eum cognosci. At qui patefaciendae veritatis causa missus fuerit, eum cognoscere haud fuerit difficile, quippe qui tacere ac suos celare thesauros non possit. Quodsi os aperiat, non deerit qui quam primum deferat. Sin cautius id fecerit, at certe cum detexerint ea instituta, quae erunt ad S a t a n i c i regni munimentum (ut diximus)³⁾ comparata, ut inter P o n t i f i c i o s, nisi intersit missis, nisi veneretur imagines, et aliis eius- 30 modi indiciis. Inter quae illud haud postremum obtinuerit locum, si, quo tempore pie sentientium aliquis sit numerus, eorum aliquo p r a e-

¹⁾ B i. l.: Ne eiificantur errores, ne intret veritas, quo pacto conetur Satanas.

²⁾ A, A¹: nancisceretur.

³⁾ Cf. p. 158.

sente de iis tanquam de haereticis maximis sit sermo multaque per summam calumniam in eos dicantur, neque is suos etiam emittere contumeliarum aculeos auditus fuerit, aut certe nisi ad argutissimum quodque maledictum suos cum aliis miscuerit cachinnos — tum vero 5 multo magis, si uno verbulo ausus fuerit innocentes a calumniis non-nihil eximere. Quasi vero, quum talium fit mentio, nemo non irruere in eos omni debeat maledicti atque iniuriae genere. Cumque haud licere possit cuique de populo manus in aliquem iniicere, quorum est in facinorosos homines animadvertere aut speciatim in haereticos, 10 per eos id fiat necesse est. Neque sane unquam tanta invalescere barbaries feritasque potest, ut magistratibus absque ullius causae colore fundere sanguinem liceat minime diu alioqui certe regnaturis. Quin immo videri oportet reos alicuius delicti morte digni convictos. At vero si ei, qui seduxisse populum dicatur, daretur sui defendendi 15 copia, cum tanta sit veritatis vis, quanta est, cum imposturis collata non posset non agnosci certissimumque S a t a n i c o regno creare-
tur periculum.

Quocirca omnis eiusmodi subterfugienda S a t a n a e collatio est. Sed tamen quominus iniuste quicquam fieri videatur, satis est 20 haereseos aut sectae componere nomen aut vetus aliquod usurpare idque damnare. Ita L u t h e r u m initio dicebant renovare J o - h a n n i s H u s i i et V i c l e f i errores, quique evangelicam amplexi sunt veritatem a L u t h e r o L u t h e r a n i sunt postea dicti. Itaque quisquis doceatur L u t h e r a n i s dogmatibus favere, 25 id maiore causae cognitione, quin concremandus sit, opus esse non videtur. Ac quominus curiose inquirat populus, quam iusta adsit hoc genus hominum morte multandi causa, immo vero eorum applau-
dat suppliciis, plurimum ad rem facit, quod secta ista, quam appellant, foedissimis quibusque laboret infamiis tamque male audiat, ut 30 ne nomen quidem proferre sine stomacho possint. Id vero assequuntur calumniandi artibus. Ita nascentis ecclesiae tempore dicebantur C h r i s t i a n i noctu convenire lucernisque extinctis incertae V e n e r i foedissime indulgere — quae calumnia in renascentis etiam ecclesiae C h r i s t i a n o s improbissime renovata est, ali- 35 aequae insuper additae, quod omni libidinis generi habenas prorsus remitterent, quod actionum operumque differentiam tollerent, quo- modo quisque viveret, sive ad dei p raeceptorum normam aliquis suam componeret vitam, sive quidvis sibi permitteret, perinde esse docerent. Ac quibusunque rebus possunt, summam nobis conantur invidiam 40 conflare veritatis hostes, qua ab omni inquirendi cogitatione, quae-

nam re vera qualiaque nostra sint dogmata, dimoveant. Atque ubi is sit rerum status, ut, qui religionis sibi curam vendicant, iidem gladio sint armati, quemadmodum sunt Romae multisque locis aliis, ipsimet in dei servos animadverterent. Atque ita animadvertent, ut, nisi stupor maximus hominum occuparet mentes, facile apparere possit, quo ducantur spiritu. Verum ubi aut rex imperet aliquis aut quivis alias magistratus, ut idem fiat, impetrari a magistratibus oportet; sed ita, ut nullus sit causae dictioni locus. Quod ut imprecent, iisdem calumniandi artibus est opus.

¹⁾ Ea est autem calumniatoris ars, ut, cum falso accuset quempiam, ita eius, apud quem accusat, utramque occupet aurem, ut accusatus obtinere ullam partem nequeat; sed ut si certissima iustissimaque esset accusatio, ita damnetur nunquam facta coram aequo iudice dicendi copia. Quod ut contingat, multa concurrant oportet: ipso in calumniatore authoritas magna; in eo, apud quem accusant, magna earum rerum, de quibus agitur, ignoratio et circa res eas, quas pluri-¹⁵mi faciat, summa suspicio; in iis, qui accusantur, summa inopia omniumque contemptus, ut nemo ne uno quidem verbo favere eis vel dignetur vel audeat. Calumniatoris authoritas duas habet partes: una est, ut ea videatur tum innocentia, tum sanctitate, qui neminem ²⁰ unquam iniusta gravaturus accusatione esset; altera est, ut ea videatur sapientia, ut non possit in cognoscendo eius, quem accusat, crimine hallucinari. Generaliter quemadmodum etiam ²) improbis ecclesiarum pastoribus accederet authoritas, dictum supra ³) est. Sed eam praecipue apud principes aliosque magistratus confirmant ²⁵ (ut missas faciam assentandi, adulandi et id genus artes alias) simulata insigni sanctimonia muneris, quod sibi usurpant, nomine. Illud constat, ut quidque longissime abest, ita minime aspici. Procul autem abest a principis oculis cuiusque vita, quippe qui regenda suae amplitudinis mole occupatus observare, ut quisque vivat quove sit ingenio, ³⁰ non possit. Neque sane quicquam discere ⁴⁾ potest nisi ex suorum relationibus, quibus persaepe non secus atque ipsimet principi fit fucus; multi etiam muneribus gratiaque corrumpuntur. In ecclesiasticis igitur pastoribus eorumque adiutoribus videre princeps potest vultum, gestum, habitum, orationem ad authoritatem, gravitatem, ³⁵ sanctitatisque simulationem diligentissime compositam — nihil

¹⁾ B i. l.: Ne sint ulli qui doceant, calumniis tales aggreditur.

²⁾ B: ea iam.

³⁾ Cf. p. 162 sq.

⁴⁾ B: dicere.

praeterea; ut scelestum ullum consilium latere sub tam speciosis tegumentis posse nullo pacto sit verisimile. Praesertim si princeps ipse animo sit candido, ut plerumque solent, qui praeclaris orti sunt natalibus. Eiusmodi etiam homines satis exploratum habere, quid verum in religione sit, quid falsum, quid pium quidve impium propter eorum professionem, rem subtilius non excutientibus dubium esse non potest. Eos etiam cuiusque factum, antequam deferant, plene diligenterque cognoscere propter eam, quae de eorum tum sanctitate, tum sapientia habetur, opinionem, nemo vel tantillum suspicatur.

10 Ut ignari sint principes rerum earum, de quibus accusantur dei servi, ea praecipue facit opinio, quod ad eos non pertineat religionis cura ecclesiaeque administratio, sed ad ecclesiasticos pastores tantum. Ita enim persuasi neque ullam navant operam divinis literis, neque ullis religionis controversiis audiendis vacare volunt; sed quicquid 15 persuadent eis pastores faciendum esse, cum diligenter exequantur, adeo numeris omnibus suum se implere officium arbitrantur, ut, quid praeterea optes, non sit. Quoque melius omnia suo calumniatores moderentur arbitratu, nihil minus fecerint unquam, quam ut regem aut magistratum alium quempiam ad divinorum scriptorum lectionem 20 meditationemque hortentur. Suspitiosi sunt autem principes potissimum circa fortunarum suarum amplitudinem, dignitatem atque imperium. Quare si quid receptorum errorum attingatur, id qui ausus sit, protinus defertur, tanquam qui in praesentem reipublicae statum machinetur aliquid, seditiones motusque cogitet. Ac quomini- 25 nus contempti eiusmodi homines habeant qui suam audire velint causam, eisdem artibus insidiantur principum familiaribus, quibus principibus ipsis. Quapropter cum soli veritatis hostes audiantur summaque eis adhibeatur fides, tot probris, convitiis, contumeliis, suspicionibus dei servos onerant, ut in summum eorum odium atque 30 perniciem et principes et totum terrarum orbem inflammat prorsusque in furorem adigant. Tantaque calumniae vis est, ut fidem cogitationemque omnem infinitis partibus vincat. Quid? Cum Chri- 35 stian a religio tam honesta contineat vitae praecepta fuerintque primi Christiani moribus sanctissimis emendatissimisque, quantae tamen molis fuit obtrudere Romanorum imperatorum auribus fidemque facere, quod Christiani haud seditiosi essent homines neque ulli flagitiosae vitae generi dediti, quinimmo (id quod erant) et principibus obsequentissimi et vita maxime inculpata!

Sed mittamus ea tempora; nimis enim re vera abhorrebat a rationis 40 iudicio, quod persuadendum illis erat, hominem suppicio affectum

dei filium esse atque adeo deum. Quid nostra accidit aetate? Sunt iam anni plus minus quadraginta septem, quum coepit *Lutherus* contra *Romanam* ecclesiam docere; eisdem utimur scripturis divinis, quibus ipsi *Pontifici*, sed contendimus non doceri in ecclesia illa ea dogmata, quae sunt scripturis sacris consignata, sed 5 quae illis maxime repugnant — ad ea provocamus documenta, quae ipsi summa fide digna esse ne audent quidem negare, ad ipsa videlicet dei oracula. Nunquam cessarunt nostri per hoc tempus loqui, clama-re, scribere, libros edere et quid non facere. Ipsa etiam experientia docet, ubi receptum sit evangelium, ibi eosdem imperare, qui impera-bant ante, neque per nos ulla est facta mutatio neque tentata, immo ne somniata quidem; neendum tamen extrahi ex principum animis potuit haec calumnia, quod seditiosus simus populus principibusque atque omnibus honestis institutis infensus, multo autem minus asse-qui, ut vel ad eorum semel perveniret aures, quid re vera velimus, 15 quid moliamur, quo spectemus, quis noster sit sensus. Calumniae igitur vi dementati qui cum imperio sunt, ad eos opprimendos, qui patefacere veritatem volunt, feruntur. Hic autem una sententia unumque iudicium in omnes valet. Veritati haereseos (ut dixi) im-ponit nomen, ut *Lutherane*, aut aliud quodpiam; error 20 veritatis orthodoxae aut catholicae nomen obtinet. Ita si quis ab errore quopiam abhorrere et veritati favere pree se ferat, hic dispu-tandi non est locus, cum dicto ignes¹⁾ sunt parati, quosque nequeunt comprehendere, pree metu eos fuga cogunt sibi consulere.

Sunt autem calumniatorum duo genera: unum eorum, quibus suus- 25 met animus testatur eos mentiri ac calumniari — quod genus fue-runt senes illi *Susanæ* accusatores et *Josephi* domina [1. Mos. 39, 7 sq.] —; alterum est eorum, qui non prorsus se calumniari intelligunt similiterque hallucinantur, ut ii, quos diximus suasmet non recte cogitationes et consilia intelligere. Hique duas rursus divi-duntur in partes. Quidam enim, etsi intelligunt illi quidem se mentiri 30 et cavillari aliquid, dignum tamen putant eum, quem accusant, qui opprimatur. Et cum veris accusationibus convincere nequeant (quasi verorum criminum testes desint tantum), non habent criminis, si falsis eum gravent ac falsis convincant testibus. Immo vero videntur sibi 35 et sanete facere et magna digni laude. Alii, etsi non omnino intelligunt se mentiri quicquam, tamen cum odiis accensi ad accusandum descendant, quia veritatis assertores eorum minuant dignitatem, commoda, lucra, simulatam patefaciant sanctimoniam, fucum sibi

¹⁾ B: igne.

ipsi faciunt, ut non videantur sibi suam rem agere, sed dei. Huius generis necesse est fuisse multos eorum, qui dominum sunt insectati, quippe qui (ut ait apostolus [1. Cor. 2, 8]), *si gloriae dominum agnoverissent, eum cruci affixuri nunquam fuerint.*

5 Illud persuasum habeo, calumniatorum genus hoc, quod vel sibi fucum facit, ut suo genio indulgens deo sibi videatur immolare, immanitate multis partibus omnes vincere. Alii vix videntur tantum amare posse sua commoda, honores, dissolutum vitae genus, ut qui impedimento in iis esse eis videntur, quae odia in eos suscipiunt¹⁾),
 10 non aliquem videantur habitura modum. Sit certe in illis si non humanitatis scintilla, at tandem certe satietas. Hi quo plus vident fusum sanguinis, eo maior eius ardenterque fit sitis. Hic S a t a n a s, quantus quantus est, patefacit sese. Sint documento recentes G a l - l i c i motus et inaudita post hominum memoriam, quam in illis
 15 S a t a n a s exercuit, feritas. Neque vero in solo J u d a i c o populo tales extiterunt calumniatores, qui tam impotenter in prophetas, in dominum ipsum inque apostolos furerent. Neque sunt hodie inter solos P o n t i f i c i o s. Vix unquam tam²⁾ bono loco est ecclesia, quin tales aliquot in sinu alat serpentes. Tantopere semper non appa -
 20 ret virus, quia non semper aperta est ad omnem saevitiam via. Non semper est ad manum carnifex, sed tamen cui sunt oculi, ii non diffi -
 culter ex ungue (ut dicitur³⁾ leonem. In quoconque sit ulla animi elatio, avaritia, suaviusculae vitae amor, si coniuncta sit ulla sancti -
 moniae opinio, qui quid horum vel summo digito attigerit, experia -
 25 tur certissime suos omnem aetatem omnemque locum habere P h a -
 r i s a e o s.

Quid multis moror? Vix quisquam non in⁴⁾ suo pectore ipsum ge -
 stat P h a r i s a i s m u m; ut explorare se ipse debeat, immo vero necesse habeat quilibet, ne forte quod in altero abhorret detestatur -
 30 que, ipse eodem laboret vitio — alioqui, si non desit occasio, P h a -
 r i s a i s m u m suum certissime aliquando proditurus. Quo tempore caruit ecclesia talibus monstris, cum apostolorum tempore in ipsis piorum coetibus non deessent? ⁵⁾ Quidam certe D i o t r e p h e s, eius farinae homo, eo etiam opinionis irrepsérat, ut J o h a n n e m
 35 apostolum excludere a coetu posset [3. Joh. 9]; et dubitabimus

¹⁾ B: suscipient.

²⁾ A: tum.

³⁾ Cf. Erasmus: Adagia Chil. I Cent. IX 34. Proverbium hoc de Phidia originem duxisse Lucianus tradit.

⁴⁾ B: in om.

⁵⁾ A¹, B i. l.: Joan. 3.

aetatem omnem suos habituram, cum suis illa non caruerit? Ne putemus solis *Judaeis* dictum illud verbum: „*ve vobis, qui prophetis sepulchra exaedificatis, cum vestri eos maiores ad necem raperint*“ *Lucae 11:1*) [V. 47 sq.]? Dictum est enim omnium aetatum hominibus. Semper enim verum et illud verbum est: ²⁾ „*sed nemo videt manticae, quod in tergo est.*“ Illud autem maxime omnium conantur calumniatores omnes, ut nulla admissa causae dictione sua sit instar certissimae probationis authoritas. Hinc est illud: „*nisi esset hic peccator, nunquam eum ad te adduxissemus*“, et: „*est nobis lex, quae, ut moriatur, exigit*“ [*Joh. 19, 7*], et accusatores cum sint, ¹⁰ volunt simul testes esse. „*Hunc (inquiunt) offendimus populum seducentem*“ [*Joh. 7, 12*].

Sed quominus velit aliquis ea docere ac patefacere, quae novit, si facere quicquam potest, facit eorum exemplum, quos viderit pessime tractatos simili de causa. Facit etiam altera ex parte eorum commodorum, honorum aliarumque rerum ratio, quas ineptum hominis ingenium plus aequo aestimat. Ita fit, ut quidam ³⁾ mortis periculo perterriti earumque rerum iacturae, quas nimium amant, id, quo donati a deo sunt lumine, abscondant. Quare qui veritati opprimendae dant operam, partim exiliis, bonorum erectionibus, ignominiosis, sae- ²⁰ vissimisque suppliciis metum incutunt, partim ad impietatem amplissimis praemiis propositis alliciunt capiuntque ut homo pisces. Sed tamen qui veri lumine donati fuerint, non tantum, ut ipsi videant, sed etiam, ut doceant, non facile patientur, se hisce rationibus ab suo abduci munere. Nam ut contemnant et terriculamenta illa omnia ²⁵ et quocunque impietatis scelerisque praemium polliceri *Satanas* possit, cogitabunt etiam atque etiam, cuius destinati sint militiae, quanta res sit, quanta, quam certa et quam etiam diurna proposita sint praemia. Ita enim secum ratiocinabitur quisque: *eho, quid hic est, quod haereas?, quod cuncteris?* Non in mentem veniet, ³⁰ cuius destinatus sis militiae? Is nimirum est, qui mundum resque omnes tum creavit, tum gubernat infinitis partibus maiore et potentia et sapientia et bonitate, quam ut complecti eam ulla possit cogitatio. Quodsi ambitiosus es, si honoris cupidus, quid vel fingi possit praetorius, quam tali militare domino? Quis autem dux belli? Quis nisi ³⁵ unigena dei filius? Quid est, quod optes amplius? Estne autem de victoria quod dubites? Atqui illa in tui est imperatoris manu, cuius

¹⁾ A¹ i. l.: *Luc. 11, in textu om.* B: *Lucae 11 om.*

²⁾ Catullus 22, 21 (Otto p. 209).

³⁾ B: quidem.

5 votis resistere potest nihil; atque ita nihil, ut ne capillus quidem perire tibi possit citra eius, cui militas, voluntatem — capillorum ille tuorum omnium numerum tenet [Matth. 10, 30]. Quodsi cadere quosdam e suis patitur, haud id facit exiguo in eos amore aut in-
 10 curia — constat illi tam sapientissimo quam nostrum amantissimo iustissima gravissimaque, quamobrem id faciat, causa. Sed non deest ei ratio, quomodo quicquid id videatur mali cumulatissime compenset et quam primum. Quanam autem re? Non ille quidem aliqua pecuniae summa aut re alia eiusmodi brevi peritura, sed sempiterna vita,
 15 eaque beatissima. Quidni igitur optimo sis animo? Ac vide, quanam de re certetur! Uter videlicet regnare debeat, deusne an S a t a n a s.

Saepe viri fortes patriae amantes, ne ea in hostium veniret potesta-
 15 tem, fortassis etiam nihil peius habitura, vitam suam certissimis peri-
 culis promptissimis exposuerunt animis — an tu igitur ne S a -
 20 t a n a e hosti crudelissimo sive patria sive humanum genus omne
 serviat, atque aeternum serviat, non ei pari alacritate vitam, quae
 necessitati debetur, donare potius quam reservare naturae malis?
 Praemia quae sint proposita, dictum est¹⁾. Sunt autem eiusmodi, ut
 25 eorum amplitudinem ne minima quidem parte vel exprimere oratio
 vel complecti cogitatio possit ulla. Militiae similiter id genus est, ut,
 si modo sapientissimo tuo optimoque parueris imperatori, vel si
 occumbas, tamen non victor esse non possis. Quid? An non ipsem
 dei filius sic olim S a t a n a m e suo deiecit regno? Victor ac neci
 traditus vicit — tene igitur vel pigeat vel pudeat eadem uti condi-
 30 tione, qua ipse tuus imperator, ac tantus imperator, usus olim fuerit?
 Sed victoriam praecedunt dedecus, ignominiae, cruciatus? Ita est.
 Sed eo etiam maior futura est triumphi gloria. Cumque illa unius
 sint momenti, haec perpetua aeternaque est futura. Sed ad cogitatio-
 nes eiusmodi ardentes assidueque addentur ad deum preces, quibus
 35 invictam hanc assequaris animi magnitudinem; certum est enim,
 contingere eam nemini posse nisi a deo impetratam. Neque sane
 calumniam, S a t a n i c a e ministram saevitiae, facilius admodum
 sit effugere, quam ipsam vim ferendo, contemnendo, tempus locum-
 que prudenter patienterque expectando repuleris. Quodsi suppli-
 40 ciorum ignominiarumve metu perculsus aut perfidiae captus prae-
 miis ad veritatem restituendam, quum posses, tuam commodare
 operam recusaveris impellantique spiritui restiteris, vae tibi, quantam
 gloriam cum quanta iudicii severitate commutaveris! Satius fuisse
 45 multo, in lucem editum te fuisse nunquam.

¹⁾ Cf. p. 172 lin. 9 sq.

1) Sed si sint, qui docere et possint alioqui et velint, ne sint tamen, qui velint audire, multa faciunt. Primum autem illud est, quod semel collapsa disciplina omni homines indulgent suo quisque genio; alii voluptates auctorantur, alii congerendis opibus inhiant, alii ad inanis cupiditatem gloriae accenduntur, atque ut fiat quisque sui voti 5 compos, nihil praetermittit. Aequi ac iniqui, honesti turpisque ratio est nulla. At vero qui ita corruptis sunt moribus, ad sanctam piamque omnem monitionem surdi fuerint. *Non est enim* (inquit *S a l o - m o n*, *Sap. 1*²⁾ [*V. 4*]) *sapientiae in pravum animum aditus*. Maximo deinde est impedimento, quod in erroribus sint nati atque educati. 10 Quod quidem ad naturam, ad errores per se maxime proclivem, cum accesserit, fit, ut nihil videatur veritate absurdius, utque ferre vera dicentem nequeant. Tum autem accedit opinio quaedam, quod in religionis mutatione sit periculum, tutum autem consilium maiorum non deserere vestigia. Quod absque dubio persuasissimum habent ii, 15 qui arbitrantur, si ulla tamen in errore versarentur, id non sibi, sed pastoribus suis fore fraudi, quodsi rebus novis aures patefacerent seducerenturque, et suam fore culpam et se datus poenas. Quod periculum eo etiam videtur illis maius, quo plus temporis, laborum sumptuumque opus esse ad consequendam divinarum rerum certitudinem opus esse arbitrantur. Accedit illa persuasio, quod quae 20 veniunt in controversiam et alias saepe oppugnata a diversis haereticis fuerint optimeque defensa a viris videlicet summa sanctitate summaque sapientia praeditis, ut iam pro rebus iudicatis habeant. Accedit denique illud, quod in rebus aestimandis ineptissimo suo homines 25 utantur iudicio atque illis regantur indiciis, quae supra recensuimus. Non enim probari eis possunt ea dogmata, quae hominis non tantum iudicio, sed etiam votis repugnant maxime, quae maiorum multarumque³⁾ aetatum ac nationum damnent iudicium, quin etiam plurimorum hominum sapientiae nomine clarissimorum. Quo in numero fere 30 habentur qui ampla utuntur fortuna, quosque isti ipsi evehunt plurimique faciunt. Sed ii maxime, quibus vetustas autoritatem addiderit. Sed neque vera videri illa possunt dogmata, quae qui amplectuntur, iis protinus quam plurimae maximaque paratae sint afflictiones fiantque (ut quidem videtur) tam deo quam hominibus exosi. 35 Eaque tandem dogmata, quae non publice tradantur, sed clam in

1) *B i. l.*: Sed id agit maximopere, ut populum in receptis erroribus obstinatum reddat.

2) *A¹*: *Sap. 1 i. l.*, *in textu om.* *B*: *Sap. 1 om.*

3) *A*: *multorumque*.

angulis ac quasi furtim in hominum aures instillentur. Praecludunt etiam veritati aures; quum in nefandum haereseos nomen, quo est infamata, odiis praeoccupati sunt, antequam quid dicatur, noverint. Quod quibus rationibus contingat, dictum iam est. Sed et in timore, 5 qui ex edictis animadversionibusque concipitur eorum, qui, cum assentiri rebus novis (ut videntur) voluerint, saevissimis affecti fuerint suppliciis, plurimum est positum; neque ea solum ratione, quod praesentem tranquillitatem veri cognitioni gloriaeque dei preferant, sed ideo etiam, ut magis haereses esse videantur illae, quas tanta 10 insectantur saevitia. Nam (ut dictum iam est alibi¹⁾) quod homines nollent, id etiam aegre sibi persuaderi patiuntur. Quoniamque neque subire aeternam vellent damnationem veritati resistentes neque etiam dogmata illa amplecti, quae sibi illico maximarum calamitatum futura essent causa, nisi eis deus magnam vim faciat, adduci, ut ea 15 vera esse credant, non possunt. Sed illud maxime ex omnibus homines obstinatissimis animis veritati reluctant prorsusque surdos facit, quod apud eos tam evangelium quam qui illud profitentur pessime audiant. Evangelium quidem, dum haereseos nomine infamatum alia continere dicitur, quam re vera contineat, veluti omnis libidinis im- 20 puraeque vitae licentiam, aliaque eiusmodi; professores, dum impurae omniisque vitiorum genere contaminatae vitae accusantur, dum dicuntur non eadem sentire omnes neque convenire inter se — verum esse: „*quot capita, tot sententias!*“²⁾ Sed in eos debacchantur praeci- 25 pue, qui docendi funguntur munere, quod sint imperiti, arrogantes, temerarii, animis corruptissimis, quod non dei gloriae studeant, sed omnia humana et divina iura evertere, omnes iusti et honesti, omnes pudoris leges effringere invidia odioque adducti conentur. Ut de Luthero apud Pontificios fama est, quod ob id, quod impetrare cardinalatum (ut vocant) non potuerit, Roma nam in 30 ecclesiam insurrexerit — id quod et de quibusdam aliis est dictum. Quaeque iaciuntur in eos probra, partim nihil prorsus habent veri, sed per summam excogitantur calumniam, partim etiam habent illa quidem veri aliquid, sed praeterquam quod de suo addunt calumnatores, perperam etiam interpretantur.

35 Nam ad opinionum tantam discrepantiam quod attinet, verum quidem est, inter eos, quos impii uno appellant nomine, quam plurimam esse multiplicesque dissensiones. Sed quid tamen istud est? Nisi quod, quam primum aliquid evangelicae veritatis restituitur,

¹⁾ Cf. p. 5 sq., 18 sq.

²⁾ Terentius: Phorm. 454 (Otto p. 166).

ut eam infamem reddat **S a t a n a s** eique fidem adimat, multas absurdasque hic illic serit opiniones, lolium scilicet inter frumentum [Matth. 13, 25 sq.], et multas conflat sectas? Quibus commune aliquod cum evangelica professione imponit nomen. Quare cum illa quidem opinionum multitudine nihil cum evangelio est commune 5 neque ad ullam iustum eius pertinet infamiam — faciat enim **S a t a n a s** quantum quamque multiplicem lolii sementem voluerit, nunquam effecerit tamen, quin frumentum sit frumentum.

Sed illud tamen et contingere potest et contingit, ut, quamquam aliqui de praecipuis religionis capitibus recte sentiant, in nonnullis 10 etiam, sed minime tamen eius ponderis, errent — alius in alia —, itaque etiam inter pios dei servos aliquid sit dissensionum. Sed quis mirari satis possit? Si sint in una quapiam civitate viginti aut triginta hominum milia, inter quos de religione summa sit consensio, quinque aut sex dissidebunt inter se. De tanto illo idem sentientium numero 15 vix ulli erunt sermones, de paucis illis vagabitur fama, atque ita in hominum voculas coniicientur, ut videatur in ea civitate praeter dissensiones esse nihil vix ex omni civium numero inter duos convenire. Idem accidit de hominum vita. Si quo enim in populo, qui 20 evangelium amplexus fuerit, sequuta quidem sit magna morum emendatio, quia tamen adhuc homines sunt homines, fieri non poterit, quin nonnunquam ab aliquo crimen admittatur aliquod.

Hic igitur ad pauca quidam¹⁾ crimina notandum adversarii lynceis fuerint oculis, ad videndam illam morum emendationem nullos prorsus oculos habuerint. Ac videtur nescio quo modo ita usu venire, 25 ut plerisque in rebus magis animadvertiscantur quod male fit, quam quod bene. Reddit aliquis depositum? Honeste cum vicini uxore gerit sese? Dat iustum ab se ementibus mensuram? Vix quisquam cuiquam id narrat, nisi magnam aliquam res prae se feret²⁾ novitatem. Ut si contenderet quis, non plus decem nummis deberi sibi, 30 neque acceptare plus vellet, alter contenderet, se debere quindecim, velletque eum, ut acciperet, cogere. Quodsi quis uno verbo alterum attingat aut quoquo modo (ut fit) lapsus fuerit, protinus volat fama, audiuntur querelae. Taceo, quod, ubi populus aliquis evangelium amplectitur, multi sunt de populo, qui tam amplexi fuissent quamlibet doctrinam aliam quam evangelicam; quippe qui religionis nulla tangantur cura. Quare impura sua vita multis maximisque reprehensionibus digna, evangelio, quod magnificis forte verbis inter po-

¹⁾ A¹: quaedam.

²⁾ A, A¹: ferret.

cula, ne dicam: inter scorta, iactant, infamiae sunt ac dedecori — qui aliquando suae impietatis ac flagitorum iustas deo poenas dabant.

Immo vero non desunt ex talium numero, qui, cum re vera religio-
5 nem nihil curent, simulent tamen impendio eam se amare, divinis literis multam impendant operam evadantque divinarum rerum eruditii disertique disputatores, et tandem ad docendi concionandique munus perveniant¹⁾. Cumque (proh nefas!) magnum sit cordis ac linguae dissidium, cum multo aliter doceant et faciant, id videlicet
10 ad maximam revocatur evangelii infamiam. Mirum est enim, quam incommodi atque indigni sermones veritatis hostium ac S a t a n a e opera in vulgus exeant, quamque haec nulla conterere possit oblivio. Verum sint licet simulatores multi, sunt et multi absque dubio, qui ex animo deum colunt, qui tamen et ipsi non possunt non aliquando
15 humanitus pati aliquid, quod calumniatoribus susurrandi materiam suppeditet. Qui si ad evangelii professorum infamiam eorum ipsorum uti possint testimoniis, dum se (proh dolor!) mutuo infamant, id vero ad arcendam ac procul abigendam veritatem firmissimum sit propugnaculum. Ut autem isti se mutuo infamant, ita contingit: quum
20 oritur inter eos (ut diximus) aliquid controversiae, inter disserendum incident in ea, quae diximus dudum in disputationibus contingere; commotisque ac perturbatis animis quid faciant, non carent, dum indignationi obsequantur — quod eo accidit magis, quo plus ponderis in controversa re vel utriusque parti vel saltem alteri videtur. Qualium
25 offendiculorum frequentiora maioraque habet haec nostra aetas exempla, quam ut vel cogitatione complecti aliquis, nisi plane ferreus, siccis oculis possit. Quippe cum ea nostra sit coecitas, ut non animad-
vertamus, quam retardetur hinc evangelii cursus, aut ea perversitas,
ut, siquidem id animadvertisimus, malimus talia exhibere hostibus
30 nostris spectacula, quibus quidem accidere illis nihil iucundius, nihil optatius posset, quam ea fraudari voluptate, quam animorum per-
motionibus obsequentes percipimus. Neque id fit modo, quum re vera
orta est inter aliquos dissensio, verum accidit etiam non semel, ut,
cum alicuius verba haud commode accepta fuissent, ut videretur ille
35 aliud velle quam re vera vellet, excitati in illum sint clamores. Ac quamquam is postea millies testatus deum fuerit, haud se id voluisse
quod alias offenderet, nihilque novi sensisse se, nihil profuerit, quin omnino eum facere haereticum pergerent eique ea tribuere, quae
neque dixerit neque cogitaverit unquam — itaque tanquam haereti-

¹⁾ A¹, B: praeveniant.

cum insectati sunt. Exempla nominatim referre, ne cuiusquam offendam animum, supersedeo. Horum malorum causa est naturae morbus, qui otiosus esse in nobis non potest, arrogantia videlicet ac superbia. Arrogantia facit, ut quisque solus sibi sapere videatur, solus oculos ac mentem habere, solus deo a secretis fuisse. Superbia facit, ut errasse aut vel tantillum lapsus esse videri nemo velit.

¹⁾ Sed si sint, qui docere veritatem possint velintque, qui fiet, ut occupati Satanae artibus hominum animi audire recusent? Certe cum perversum in animum testetur (ut diximus) ²⁾ Salomon penetrare sapientiam non posse, perversusque is sit maxime, qui ¹⁰ excusso dei timore omni totum se nequitiae tradidit, curentur aliquatenus animi ante omnia oportet — id quod fit commemoratione mandatorum dei sempiternorumque suppliciorum in transgressores constitutorum. Ac talia quidem habuisse dominicas conciones initia, videre licet. Sic enim vulnerati animi admittunt medicum. Non solum ¹⁵ autem a commemoratione mandatorum propositaeque transgressoribus poenae initium faciendum est, sed ostendendum est etiam populo, ut transgressus ea sit mandata utque sibi iratum deum habeat. Cum enim auditoribus non testari suusmet non possit animus, rem ita se habere, qui dei semen fuerint, arrigent profecto aures bonam- ²⁰ que de te opinionem concipient. Quidnam autem primo, quid secundo, quid tertio dicendum sit, vix praescribi, ac ne vix quidem potest. Locus, tempus, occasio docebit, sed ante omnia spiritus. Videtur autem, ut quidque paratissimam habet approbationem minusque calumniae obnoxium est, ita primo loco docendum; ut, si ante de ²⁵ fidei iustitia egeris, quam de impietate missae, divorum simulachromque cultu et id genus aliis, cumque eorum, in quibus erratur, alia sint doctrinae quasi partes, alia ad iudicium de doctrina pertineant, ut quod non hominibus habenda fides sit, non ex prosperitate aut calamitatibus, non denique ulla alia ex re ³⁾ petendum piae aut im- ³⁰ piae religionis iudicium, quam ex solis dei certis, claris, perspicuisque oraculis — utra proponenda sint ante, haud satis appareat. Quae plus prae se ferunt novitatis nonnunquam maiorem iniiciunt cognoscendi cupiditatem, nonnunquam etiam prorsum alienant animos. Quae novitatis habent minimum, initio ⁴⁾ instillantur illa quidem facilius, ³⁵ sed fere etiam leviter admodum imprimuntur, nisi forte continuare

¹⁾ B. i. l.: Monita salubria iis, qui veritatem propagare cupiunt.

²⁾ Cf. p. 173.

³⁾ B: re om.

⁴⁾ A¹, B: initia.

opus possis, ut in dies quasi adacto cuneo maiora addas. Sed et nonnunquam recte a depulsione calumniae exordimur. In quo vehementer cavendum est, ne dolori aut indignationi quid tribuentes non tam repellere iniurias quam rependere voluisse videamur. Decet enim Christianum summa lenitas moderatioque; sit scopus, non ut reddas cuique pro meritis, sed hominum animos domino ut lucrificias. Ac quominus quid aut aggrediamur temere aut faciamus minus circumspecte, consulendus est optimus magister spiritus. Orandus (inquam) assidue est dominus, ut ipse moneat, ubi, quando, et quos 10 aggrediamur; dictet verba, corda aperiat, denique ut ipse opus, qui solus potest, conficiat. Atque ne ullo vel supplicii iacturaeque metu vel cuiusvis incommodi causa evangelium homines aversentur, eisdem sunt hortandi rationibus, quibus qui docent se ipsi communiant, oportet.

Videndum est autem atque etiam, ut non tantum diluantur 15 ea, quae tum in veritatis assertores, tum eorum in doctrinam iaciuntur, verum multo etiam magis, ne habeant impii quod obiciant vere aut etiam verisimiliter. Ut non modo absit crimen omne, sed omnis etiam criminis (si fieri possit) suspicio. Proinde cum delictum omne maxima per se dignum animadversionum animadversione sit, si tamen 20 is illud admiserit, qui evangelicae veritati nomen dederit, idque impiorum in conspectu, ita, ut inde occasio eis infamandi detur evangelii, aut, si inde infirmorum offendantur animi, quasi pia sanctaque ea videri dogmata non possint, quorum ita vivant professores, tum vero id deus abominetur maxime. Quo etiam testimonio gravari 25 magis possit evangelium, quam si ii, qui eosdem errores idemque Sathanae regnum oppugnare eisdem telis iisdemque tormentis aggressi sunt, maledictis se mutuo conficiant alterque alterum ut Sathanico dementatum spiritu condemnet? An dubitemus eum impetum eamque acerbitatem, qua sic inter se ferociunt quidam, non ab ullo esse 30 dei spiritu, sed ipso ab Sathanae, ut vel ipsorummet evangelii assertorum testimonio sanctum dei damnetur evangelium? Quibus non lachrimis digna haec nostra sit dementia? Ergone cuius nos tam infensi, tam acres videri hostes volumus, cuius conficiendi perpendique causa tot suscipimus labores, tot nos committimus periculis, 35 tantumque nostri effundimus sanguinis, ei deinde ultro suppeditabimus arma, quibus tueatur sese, immo etiam quibus nos confodiat?

An vero obscurum hoc est? Si Sathanae optio deferenda fuisset, ut quod maxime e re sua fore arbitraretur, quod maxime optaret, id obtineret, quid optare potuisset aliud, quam ut suorum hostium 40 causa eorundem acerrimo iugularetur testimonio? At hoc ipsum

fit. Impetrat (inquam) S a t a n a s quod maxime ex omnibus habebat in votis, et ab illis ipsis impetrat, quibus quis dixerit eum validiores hostes formidabilioresque vix habuisse unquam. Atque hinc, si qua ex re alia cognoscere licet, qualis quantusque veterator sit S a t a n a s, qui talia non tantum moliatur, sed tanto etiam cum 5 successu ac tam pulchre perficiat. Verum quid facias? Et ille tantus veterator est et homo, quisquis tandem sit, prae illo non nisi tyrunculus est unquam, ut, si illius capiatur dolis, mirum admodum non sit. Sed detectis iam dolis quid fiet? An nihilo minus pergitus S a t a n a e cauda adblandiri? At vero quod ante incauti fuerat militis 10 facileque condonandum, iam nequissimi impurissimique proditoris fuerit excusatione prorsus nulla dignum. Verum ne dubita! Non deerunt S a t a n a e doli alii, quibus nisi caveris, te adhuc sibi obsequentem habeat. Suggeret videlicet, turpe fore, si mutato stylo quasi errasse te ante fateri videare, id haud ex dignitate tui fore officii, 15 decessurum tua de authoritate plurimum, quin etiam dogmatum tuorum fidem titubaturam. Denique actum fore de omni evangelio, nisi videare tanquam deus quispiam nihil non sapientissime fecisse. Sed heus tu!, cave tibi in tempore! S a t a n a s (inquam) te rursum suis tentat dolis. Ne erres! Vel si mordicus tueri factum tuum pergas, 20 nunquam propterea facias, quin errorem tuum agnoscant omnes. Ac quo magis tegere eum tua volueris pervicacia, eo conspicuus fiet magis et foedus et invitus; praeterquam quod indignationem incurres dei tantam, ut, cum tibi a parva timueris nota, nullis non ignominiis te obruturus undequaque sit. Discamus ergo tandem 25 aliquando maiore lenitate prudentiaque in nostris versari controversiis. Qua de re cum alibi satis multa dicta sint, non erimus hic pluribus molesti.

1) Ad diluendas calumnias, quibus infamari solent evangelii professores, eo quidem nomine, quod multa eis nefaria valdeque absurdam tribuantur dogmata, quae illi nullo pacto agnoscant, et illud pertinet, quod iam fieri ubique videmus, ut quaelibet aut particularis alicuius loci ecclesia aut civitas aut provincia, quae evangelium fuerit amplexa, et privatum etiam homines nonnulli scriptis editis, quae sit suorum dogmatum summa, testentur eaque ratione impiorum errorum, quos 35 nunquam non serit S a t a n a s, ad se doceant non pertinere infamiam. * Quod quatenus aut valere possit ad depellendas calumnias,

* A¹, B: Quod quatenus *usque ad* habent speciem p. 180 lin. 8]. Quae res quam bene eis cedat, expendendum est. Certe quidem [adversarii etc.]

¹⁾ B i. l.: Ne se mutuo [B: metuo] maledictis confiant.

aut forte etiam maiorem praebeat calumniandi occasionem, excutere operae pretium videtur.

Ac ipsum quidem per se factum testandi quid probent in religionis doctrina, quid improbent, adeo reprehendi nulla potest ratione, ut 5 maxime convenire domini praecepto videatur requirentis, ut se coram hominibus agnoscamus. Verumtamen illa quidem confessionum tot nomina (ut saltem in praecipuis religionis capitibus magna sit consensio) valde tamen multiplicis dissidii habent speciem. † Adversarii quot¹⁾ audiunt confessionum nomina, * tot videri sectas volunt. † 10 Faciunt id illi quidem suo vitio, nulla iusta causa, fateor; sed colore tamen habet calumnia. Si unus deus est, unus Christus, unum baptisma, una fides [Eph. 4, 5], quid sibi volunt (inquiunt) haec tot confessionum nomina? Si est inter vos sententiarum consensio, si una fides, qui fit, ut non una sit vestrae omnium fidei confessio? 15 Ac * tametsi vereor, ut satis commode explicare possim quod hic mihi dicere meus animus videtur, experiar tamen. Tu, quaeſo, lector cave id facias, quod trito iam proverbio dicitur esse incivile, ut nisi tota lege perspecta iudices! †

In veteri quidem A e b r e o r u m ecclesia facta saepe²⁾ est divini 20 cultus restitutio, neque tamen (quod me legisse meminerim) ullius³⁾ extat compositae more nostro⁴⁾ confessionis memoria. Legebatur populo legis volumen et diruebantur altaria, tollebantur simulachra, abolebantur omnia impietatis vestigia. Haec erat restituendi divini⁵⁾ cultus formula, ut confessio esset ipsum legis volumen. Quamobrem 25 nos eandem non imitaremur rationem? Qua fiducia volumus nos maiorem nostram esse prudentiam, quam sapientissimorum pariter ac religiosissimorum regum illorum, quorum hoc in genere factum ipse probaverit⁶⁾ deus? * Nunc quidem (inquieris) cum quotidie novae

* A¹, B: tot] etiamsi in praecipuis religionis capitibus summa sit consensio, tamen 30 totidem videri sectas volunt. [Faciunt etc.]

* A¹, B: tametsi usque ad iudices om. [In veteri etc.]

* A¹, B: Nunc usque ad Equidem p. 181 lin. 26]. Nam ut non graventur piae ecclesiae a calumniatoribus multorum foedissimorum errorum infamia, nostris quidem istis confessionibus non assequimur. Calumniantur nos nihilo minus; nam haereticos 35 communi nomine appellant omnes, quicunque Romanae ecclesiae obedientiam

¹⁾ A¹, B: quod.

²⁾ A¹, B: saepe] non semel.

³⁾ A¹, B: neque ullius tamen.

⁴⁾ A¹, B: extat more nostro compositae.

⁵⁾ A¹, B: divini om.

⁶⁾ A¹, B: probavit.

orientur sectae idque fieri coeptum sit iam inde ab apostolorum tempore, ac nulla non secta, verbo quidem, divina amplectatur scripta, nisi alia ederetur confessio, praeterquam ut ecclesia testaretur, se deum colere, quemadmodum divina lege diceretur iubereturque non ad hominum praescriptum, etiam haereticorum sectis cum piis ecclesiis in speciem quidem conveniret, re ipsa nihil minus fieret. Itaque eorum impii errores ad sanctorum ecclesiarum transferentur infamiam. Atqui etiam editis confessionibus eiusmodi nihilo minus id fit. Populum enim omnem, qui Christi nomen profitetur, duas in partes distribuant: unam, quae Romanae obtemperet ecclesiae, alteram, quae ei aduersetur. Quam partem adeo inter se divisam aiunt, ut designandis sectis desint nomina. Ac quo plures videantur, pro confessionum numero sectarum augent numerum.

In quo id quidem assequimur nostris confessionibus, ut quod maxime exoptat Satanas, ut qui suo illi amplissimo Romanae ecclesiae regno bellum indixerunt, quam plurimas esse divisi in partes videantur, eius vehementer faveamus optatis. Quod quidem probari mihi non posse fateor. Nisi enim alioqui praeclara insit utilitas aliqua, Romanae consiliis tantulum commodari operae certe quidem nolim. Sed videamus tamen, quae sit ista utilitas. Forte ut saltem boni viri desiderio veritatis cognoscendae accensi aliquod coetuum discriminem habeant, quo possint, quibus se adiungant, intelligere. Quid? Non illi, si concionibus intersint, brevi assequi possint, quid in quoque coetu probetur quidve improbetur? Et num dei verbo stent, an in doctoris cuiuspiam iurasse verba videantur? Evidem, † si inter quas ecclesias de iis convenit religionis¹⁾ capitibus, quae sunt ad salutem cognitu necessaria, eae item communem unam haberent fidei confessionem, ut, quam re vera ad unum perti-

detrectant — itaque quamecumque impietatem secta aliqua defendat, illa ex aequo infamant omnes, quin etiam configant ipsimet quaedam errorum monstra, quae nobis adscribant. Tum autem additur ad calumniam, quod qui Romanae ecclesiam repudiant, in tot sectas sunt divisi, ut designandis sectis desint nomina. Ac quo plures videantur, pro confessionum numero sectarum augent numerum. Ac cum Satanas nihil tantopere cupiat, quam ut qui suo illi amplissimo regno Romanae ecclesiae bellum indixerunt, quam plurimas divisi esse in factiones ac sectas videantur, incertis atque inanibus tantum opinionibus quibusdam huc illuc fluctuantes, nihil certi, nihil firmi habentes. Hoc quidem assequimur nostris istis confessionibus, quod eius vehementer faveamus votis — quod probari mihi non posse fateor; nisi enim alioqui praeclara insit utilitas quaepiam, quam profecto videre nondum possum, Romanae consiliis tantulum commodari operae certe quidem nolim. [Si inter quas ecclesias etc.]

¹⁾ A¹: religionis] doctrinae.

nent quasi corpus, tam etiam viderentur, non improbare. Sed cum id non fiat, malim nullam esse quam tot.

Est et aliud quiddam, quod in confessionibus istis me male habeat. Nam quicquid illis asseritur, in eo iam ei verbo: „*si sedenti patefactum quid fuerit, prior taceat*“ [1. Cor. 14, 30] nihil relinquitur loci. Neque vero illi: „*prophetias ne spernite, omnia probate, quod bonum est tenete!*“ [1. Thess. 5, 21] Quicquid enim semel ita scriptum sit, id iam adeo certum, ratum, fixumque esse volunt, ut potius ipsi dei verbo quantamcunque sint vim illaturi, quam ut quicquam de eo 10 sibi extorqueri patientur. Itaque fit, ut quae hominum sunt verba, superiorem dei verbis adipiscantur autoritatem. * Ac in-

* A¹, B: Ac intelligere *usque ad a deo contendendum* p. 189 lin. 20] Meo quidem iudicio nihil praestaret quam uno accurate concinnato fidei symbolo confessiones alias abolere omnes. Certe enim talis ecclesiarum consensio multas sopiret hominum 15 voculas, multa magnaque tolleret offendicula, quae evangelii cursum retardant mirum in modum.

Extat quidem antiquissimum fidei symbolum apostolorum titulo, sed illud ita probant omnes, ut tamen eius usum non agnoscant. Est enim symbolum signum bellicum, quod latine „*tessera*“ dicitur, quo socii ab hostibus et exploratoribus dignoscuntur. 20 Quo nomine cum placuerit veteribus brevissimam illam fidei confessionem appellare, satis appareat, illos persimilem voluisse eius usum esse, videlicet, ut quicunque eam reciperet, reciperetur ipse, etiamsi aliqui in multis gravibusque versaretur erroribus, qui reiiceret, ipse etiam reiiceretur. Atqui hoc non fit; non enim recipitur quisquis symbolum illud professus fuerit — cumque id non fiat, appareat id pro symbolo non 25 usurpari. Quare operae precium fuerit videre, qualemnam esse oporteat confessionem eam, quae recte pro fidei symbolo inter *Christianos* omnes (eos scilicet, qui ad dei ecclesiam quoquo modo pertineant)¹⁾ usurpari possit.

²⁾ Ac oportet quidem confessionem eiusmodi esse instar definitionis cuiusdam; quemadmodum enim requiritur, ut definitio neque plura complectatur neque pauciora 30 quam ipsa quae definitur res — videlicet, ut nihil desit, nihil redundet —, ita in fidei symbolo nihil deesse oportet eorum, quae sint ad salutem cognitu necessaria. Nihil etiam contineri debet, absque cuius cognitione contingere salus possit; etenim si deesset aliquid cognitu necessarium, fieret, ut qui *Christianus* haberi non debeat neque ecclesiae dei membrum, propterea quod profiteretur illud symbolum, haberetur 35 pro *Christiano*. Sin contineretur symbolo aliquid non necessarium cognitu, usu venire posset, ut qui confiterentur quae essent necessaria, et qui cum sua qualicunque fide salvi esse posseant, propterea quod non reciperent id, absque cuius cognitione contingere salus possit, cum essent pro *Christianis* et ecclesiae membris agnoscendi, reiicerentur. At si neque desit neque redundet quicquam, iam neque reiicerentur, nisi qui sint reiiciendi, neque recipientur, nisi qui sint recipiendi. Atque ita apertissimum fuerit symbolum, quo *Christiani* a non *Christianis* discernantur. Quibus ex rebus satis appareat, longe aliam etiam esse rem, fidei confessionem conscribere quam religionis institutionem aut summam. Institutionem enim qui scribit, is

¹⁾ A¹ B: pertineat.

²⁾ B i. l.: Optandum fidei symbolum commune et quale.

telligere quidem operaе pretium fuerit, quid sit, quod quaelibet propemodum ecclesia suam malit confessionem conscribere, quam testari se aliam quampiam iam editam approbare. Forte id fiat non-nunquam ministrorum ambitione, qui malint suam ostentare sapientiam, quam alienae acquiescere. Sed multo magis euidem fieri putem, 5 quod qui confessiones conscribunt omnia potius suis verbis exprimant, quam iis, quibus dei spiritus est usus. Quo fit, ut nulla non habeat aliquid, quod cuiquam non omnino satisfaciat. Itaque malit novam cudere quam ullam in universum probare. Quodque facit quisque de alienis, id ab aliis videre possit fieri de sua. Ita quotidie nova 10 quaepiam editur confessio — cuius rei aliquem tamen certe modum esse oporteret. Cum autem quae editae iam sunt vix possint nisi novis substitutis abrogari, quod esset clavum clavo pellere et cum maiore minus malum commutare, una illa reliqua esset ratio, si inter omnes non impias ecclesias de una quapiam confessione convenire 15 posset, qua una aliae abolerentur omnes. Sed id ut fiat, multo facilius est optare, quam sperare. Tamen certe talis ecclesiarum consensio

non tantum quae necessaria sint complecti debet, sed etiam quaecunque ullum habent usum; in confessione autem scribenda ut nihil, quod omnino sit cognitu necessarium, praetermittendum est, ita quicquid addatur non necessarium (etiam si alioqui verum 20 ac bonum sit), id ad ecclesiae divisionem in sectas pertinet atque ad discordias et rixas. Qui pacem concordiamque in ecclesia esse vult, oportet cum rerum necessiarum confessione contentum esse; frustra enim speraverit aliquis fore unquam, ut cum dei ecclesia tam bene agatur, ut de rebus omnibus omnes idem sentiant. Quare una illa reliqua est concordiae ratio, si qui necessaria amplectuntur ferant se mutuo et suas 25 controversias inter se amanter humaniterque uti fratres tractent.

Neque vero satis est, si neque desit quicquam neque redundet, sed quae complectetur symbolum, ea etiam ita expressa esse oportet, ut ea neque agnoscere videri¹⁾ possit is, qui non agnoverit, neque videri non agnoscere, qui vere agnoverit. Ac videri quidem possit agnoscere aliquid, qui re vera id non agnosceret, si quibus verbis id 30 expressum esset, ea ipse aliter intelligeret quam oporteret. Quemadmodum Pontifici verbo quidem peccatorum remissionem confitentur, sed cum talem intelligent peccatorum remissionem, quae fiat compensatione meritorum bonorum operum, quod verbo confitentur re vera non agnoscent. Contra autem videri posset quis non agnoscere aliquid, quod tamen re vera agnosceret: si verba, quibus id esset expressum, 35 non intelligeret proptereaque negaret, cum tamen rem planius expressam non esset negaturus.

Quid fiat igitur, ut vitetur utrumque hoc incommodum? Evidem sic vitari posse arbitror: omnino quaedam in fidei confessione asserenda sunt, ut „*unum solum esse verum deum, et eum, quem ille misit, Iesum Christum*“ [Joh. 17, 3]; quaedam 40 negari sive damnari possunt, quod fit, si quid cum rerum cognitu necessiarum confessione pugnet. Ut si negem, in lege positam esse iustitiam, aut cum Paulo dicam,

¹⁾ B: videre.

multas sopiret hominum voculas, multa magnaue tolleret offendicula, quae evangelii cursum retardant mirum in modum. Proinde tametsi admodum difficilis spes est, tamen quae iactura fuerit, si paucis disseruerimus, de quali potissimum confessione spes ulla esse posset 5 fore, ut ei nemo nisi plane impius, cui cum illa ecclesia, quae unica est, nihil sit commune, recusaturus sit subscribere ?!

Ac extat quidem vetustissima illa ac brevissima confessio, quae symboli nomine apostolis adscribitur, quam nemo non admittit. Quid ita ? Causa est minime obscura: non nisi summa Christianae 10 pietatis complectitur capita, ac certissima quaeque et in divinis literis cuique obvia. Nullius ibi curiosae quaestione est iudicium sive (ut hoc verbo utar) decisio. Itaque nemini scrupulum, quamobrem non probet, relinquit. Hinc igitur quid sit, quod vix quisquam alterius malit: subscribere confessioni, quam novam excogitare, palam est; 15 quia nimur praeterquam quod nostris (ut dixi) utimur verbis, non iis, quibus spiritus sanctus est usus, minutissima quaeque complecti volumus. Quicquid unquam in controversiam venit, nisi quae

nihil rei cum Christo esse iis, qui in lege positam habuerint iustitiam. Cave autem intelligas, idem esse pugnare cum re cognitu necessaria, et pugnare cum confessione 20 rei cognitu necessariae. Cum enim supra usu venire docuerimus ¹⁾, ut credat aliquis quae pugnant inter se neque vera simul esse possunt, non necesse est, si quid pugnet cum re cognitu necessaria, id etiam pugnare cum eiusdem rei confessione. Persuasi autem sumus, quae cognitu sunt necessaria, ea divinis literis contineri omnia, et ea quidem aperte et perspicue expressa, ut nemo possit ea nisi obcaecatus ²⁾ non intelligere 25 — nam si obcaecatus ²⁾ aliquis fuerit, ei nihil satis perspicue dictum esse potest. Quae cum ita se habeant, nihil mihi consultius videtur, quam ut fidei confessio, quae sit ³⁾ pro symbolo usurpanda, non solum nihil complectatur non necessarium cognitu, nihil non verissimum ac certissimum, nihil non divinarum literarum testimonio testatissimum, sed etiam ut nihil complectatur nisi expressum eisdem etiam verbis et loquendi 30 formulis (quoad eius fieri possit), quibus ipse dei spiritus est usus. Quod ipsis in verbis aut syllabis ulla esse religio putanda sit, neque quod quicquam intersit, quibus quidque verbis expressum fuerit, si modo et verum sit et recte intelligatur, sed cum lubricum admodum sit hominis ingenium, qui saepe certissima exploratissimaque arbitretur ea, nec posse in controversiam adduci, quae postea non modo veniant in controversiam, 35 sed etiam falsa fuisse demonstrentur, ideo consultius esse arbitror in fidei scribenda confessione spiritus sancti verba retinere, quam usurpare nostra, ne videlicet nostro indulgentes ingenio aliquid inseramus, quod non solum non sit certum et cognitu necessarium, sed ne verum quidem sit.

Deinde etiam si nihil inseratur nisi quod et verum sit et cognitu necessarium, at 40 fieri poterit, ut verba nostra nobis non animadvententibus aliquid habeant ambigui

¹⁾ Cf. p. 174 sq.

²⁾ B: occaecatus.

³⁾ B: fit.

nostra sit de eo sententia testati fuerimus, nihil nos fecisse arbitramur. Et cum qui divinis literis dant operam idque agunt, ut intelligent ipsi quod amplectantur, non ut hunc aut illum sibi quem sequantur deligant, eorum vix pauci, qui idem de omnibus sentiant, inveniri possint, fit quod dixi, ut malint multi novas confessiones cudere quam 5 ulli editae subscribere. Sed praecipue nomen illud symboli, quo placuit veteribus brevem illam apostolis attributam appellare confessionem, aditum nobis ad inveniendum eam, quam inquirimus, confessionis rationem, patefacit. Significat enim symbolum inter alia signum bellicum, quod latine „tessera“ dicitur, quo excubiae ab 10 exploratoribus dignoscuntur. Similiter enim voluerunt veteres hunc usum esse confessionis, ut, quicunque eam amplectentur, ii ad eam pertinere ecclesiam putarentur, quae non nisi vera est in toto terrarum orbe fuitque a condito mundo, et haberent inter se communia sacrorum iura fratresque inter se dicerentur.

15

Qualem igitur esse oporteat confessionem, quae ad hunc usum maxime sit commoda? Profecto talem, ut neminem, qui pro ea, quam colit, fide ecclesiae membrum esse possit, excludat, neminem, qui

(vix enim quicquam est persaepe tam difficile, quam sensum aliquem ita exprimere, ut non cavillo aliquis relinquatur locus); itaque fiet, ut qui sententiam, ut est divinitus 20 expressa, ultro amplecturus fuerat propterea recipi ipse debebat, cum aliud quidam dici suspicetur, nostris verbis expressam reiiciat ideoque ipse etiam immerito reiiciatur. Quae res alicuius sectae origo sit atque initium — quibus ex rebus efficitur, ut minime contemnenda existat causa, quamobrem ipsa spiritus sancti verba retineantur, quamobrem autem nostra malimus usurpare, vix ulla causa esse potest. Nemo 25 enim non fatetur, quae cognitu sunt necessaria, ea divinis literis clarissime aptissimeque expressa contineri. Non loquor nunc de Pontificiis, quorum omnis fides auctoritate nititur Pontificia, sed de iis, qui verbum dei volunt suae fidei normam esse, praeterea nihil. Quid autem velimus nos aliud quam aperte ac perspicue omnia exprimere? Atqui praestare id possumus sanctae scripturae verbis, quae clara ac 30 perspicua esse confitemur; ideo forte verbis nostris utemur potius quam spiritus sancti, ut sophistis tergiversandi causas praecidamus? Scilicet spiritu sancto nos cautiiores simus, et quid cavillo sit expositum, quid non sit, melius quam ille videamus. Quae ista fuerit temeritas? Censeo igitur, quae asseranda sunt ut necessaria cognitu, ea eisdem etiam verbis asserenda esse, quibus divinitus sunt expressa; quae vero sive 35 reiicienda sive damnanda sunt, ea forte ne exprimi quidem possint, nisi iis utamur verbis, quibus qui illa asserunt utuntur. Tantum videndum est, quid damnemus; non enim quicquid falsum sit, damnandum est ea quidem confessione, qua pro fidei symbolo usuri simus, — alioqui si damnetur error, qui errantem a regno dei non excludat et propterea quod damnare aliquis eum errorem nolit, ipsum symbolum recuset profiteri, reiiciatur, reiicientur qui reiiciendi non erant —, sed ea tantum sunt damnanda, quae ita pugnant cum fide rerum cognitu necessariarum, ut non possit aliquis simul credere et in quod oportet credere et id quod damnatur, quemadmodum non potest aliquis iustitiam positam habere in solo Christo et simul etiam in lege — quare

cum sua fide esse non possit, admittat. Quomodo autem excluderit eum, qui esse possit et sit ecclesiae membrum? Si quid continuerit confessio¹⁾, cum sit eiusmodi, ut eius ignoratio salutis spem non auferat, id ille non assequatur. Nam si propterea confessionem repudiet neque agnoscatur pro fratre, cum non deberet excludere, excludet. Sin aliquid desit in confessione, sine cuius agnitione constare salus non possit, ac quispam de eo male senserit, omnia vero, quae in confessione sunt posita, admittat propterea agnoscat eum ecclesia pro suo, admittet qui admittendus non erat. Ex quibus efficitur fidei confessionem ita demum idoneam dignamque fore, quae pro Christianorum symbolo usurpetur, si quae ad salutem cognitu sunt necessaria ita complectatur omnia, ut nihil sit prorsus praetermissum; et contra, si quae sunt eiusmodi, ut etiam si quis in iis a vero aberret perseveretque ad finem usque in errore, tamen adhuc de eius salute abiici spes non debeat, horum nihil confessio contineat. Ac talis si fuerit, erit instar bonae definitionis, quae cum re definita convertatur neque aut latius pateat aut angustior sit, quam oportet.

Hinc etiam appareat multo aliud esse fidei confessionem, aliud institutionem aut summam conscribere — quod plerique in cunctis suis confessionibus parum attendisse videntur. Nec satis est confessionem neque plura neque pauciora continere, quam oportet; sed insuper

cum in solo Christo habere eam positam oporteat, recte damnantur ii, qui in lege eam collocant. Quicunque autem error fuerit eiusmodi, ut non impedit, quominus qui errat ea credat quae omnino credere oportet, is damnandus non est — alioqui symboli verus peribit usus, quem, ut diximus, hunc esse oportet, ut quisquis illud receperit, recipiatur et ipse, quisquis autem recusaverit illud recipere, ne ipse quidem recipiatur; atque ut eo signo agnoscant se mutuo quicunque ullo modo ad eam pertineat dei ecclesiam, quae toto terrarum orbe non nisi una est fuitque a condito mundo.

Istis sic expositis sequitur, ut tale aliquod conemur symbolum concinnare, quale hactenus descripsimus, rudi licet *Minerva*. Experiemur tamen: forte aliquem tandem dabit dominus, qui et expoliat et absolvat. Quaenam habenda cognitu necessaria, secundo libro disputatum a nobis est multis verbis²⁾), atque haec quidem inveniebamus non plura:

35 ³⁾ 1. Quod unus sit verus deus et is, quem ille misit *Jesus Christus* [Joh. 17, 3], et spiritus sanctus. Et quod non recte negatur alius esse pater, alius esse filius, quia *Jesus Christus* vere sit dei filius.

2. Quod homo irae iudicioque dei sit obnoxius. Et quod reviviscent mortui, iusti quidem ad sempiternam beatitudinem, impii vero ad sempiternos cruciatus.

¹⁾ A: confessio] qd.

²⁾ Cf. p. 39 sq., 49 sq., 55 sq.

³⁾ B i. l.: Formula talis symboli ex authoris mente.

quae complectitur ita complecti debet, ut neque qui ea non admittit videri possit admittere, neque qui¹⁾ admittit videri possit non admittere. Quo pacto autem id assequemur? Si verba fuerint clara et aperta nihilque habuerint ambigui aut perplexi. Cumque in confessione quaedam asserenda sint, quaedam etiam damnari possint,⁵ sicuti apostolus quaedam falsorum Christianorum damnat dogmata, quae quidem asserenda sunt (quando persuasi sumus quae ad salutem necessaria sunt cognitu, ea contineri omnia divinis literis clarissime apertissimeque expressa), mea quidem sententia nihil sit tutius, quam non modo nihil inserere, quod non certa habeat ex divinis literis testimonia, sed etiam ut iis asserendis eisdem prorsus utamur aut verbis aut loquendi formulis, quibus dei spiritus sit usus, non aliis. Quid ita? An dei forte spiritus certo illi sive literarum sive syllabarum numero est alligatus? Evidem omnino id unquam non licere non contendo, sed in fidei scribenda confessione tali, qualem¹⁵ hic describimus, quatenus non licere et qua ratione adductus putem, dicam. Quam sententiam tuis exprimis verbis, si tam aperte in divinis literis atque etiam tuis illis verbis expressa est, ut nemini venire in dubium possit, quin fideliter sit per te expressa, non equidem dixerim nefas esse. Quamquam si spiritus sancti verba adeo aperta sunt ac certa, ut de eorum sententia dubitare nemo possit, quid est, quod illis reiectis tua usurpare malis? Quod si dubium esse possit,

3. Quod deus **J e s u m C h r i s t u m** filium suum in orbem miserit, qui homo factus propter peccata nostra mortuus sit et propter nostram iustitiam a mortuis excitatus.

25

4. Quod si crediderimus dei filio, per eius nomen vitam consequuturi simus.

5. Quod non sit in ullo alio salus; non in beata virgine, aut **P e t r o**, aut **P a u l o**, aut ullo alio sancto, vel quovis alio nomine. Et quod non sit iustitia in lege neque in hominum mandatis aut inventis.

30

6. Quod unus sit baptismus in nomine patris et filii et spiritus sancti.

30

Proinde haec forte non incommoda fuerit symboli formula:

²⁾ Unum solum verum deum novi et eum, quem ille misit, **J e s u m C h r i s t u m**, filium eius, et spiritum sanctum. Novi dei legem esse illam: „audi, *I s r a e l*, dominus deus tuus deus unus est etc. [5 Mos. 6, 4]. Execrabilis est, quicunque executus non fuerit omnia, quaeunque in lege scripta sunt [Gal. 3, 10].

35

³⁾ Credo futuram mortuorum resurrectionem et iudicatum iri vivos et mortuos; qui recte fecerint, in vitam aeternam ituros, qui autem inique egerint, ad suppli- cium.

¹⁾ A: qui *om.*

²⁾ A¹, B i. l.: *Joan. 11.*

³⁾ A¹, B i. l.: *Matth. 20. 2 Tim. 4. Joan. 5.*

equidem nego licere. Tua enim iam verba cum sint, quisquis sis, quae tua ista est authoritas, ut velis exclusum a dei ecclesia eum, qui tuis fidem verbis non habeat? Solum dei verbum nobis, cui certo credamus, est propositum, non cuiusvis hominis verba. Cum mihi 5 eadem esse non videatur sententia, an ideo exploratum habuero eandem esse, quia tu id asseras? Sic quidem arundineo innitar calamo, non ulli rei firmae. Et qui expenderit, quam lubricum sit hominis ingenium, qui saepe certissima exploratissimaque arbitretur, nec posse in controversiam adduci ea, quae deinde non modo veniant 10 in controversiam, sed etiam falsa fuisse demonstrentur, is quidem intellexerit haud ab re id requiri in fidei confessione, ut non aliis utamur verbis, quam quibus ipse dei spiritus sit usus.

Quae autem dogmata sunt damnanda, ea forte ne nominari quidem possint, nisi verbis utamur ab hominibus eisdem excoigitatis, 15 qui ipsorum fuerunt dogmatum authores. Tantum videndum est, ne damnetur vel illud dogma, quod, tametsi falsum, non tamen constet tantum¹⁾ esse errorem, quin consistere cum illo salus queat. Vel illud multo minus, quod non apertissime constet dei verbo repugnare. Qua ratione autem dignoscantur, quae habenda sint ad 20 salutem necessaria, ab iis, quae non sint, dictum iam est supra²⁾. Si

³⁾ Et cum ego in peccatis conceptus et natura irae filius [Eph. 2, 3] contra dei legem graviter commiserim, agnoso me dei iudicio obnoxium atque aeternae mortis reum esse.

Verum cum statuto tempore deus filium suum **J e s u m C h r i s t u m** in mun- 25 dum miserit, qui homo factus *propter peccata nostra mortuus est et propter nostram iustitiam revixit* [Rom. 4, 25], qui nos a peccatis nostris suo sanguine abluit, per quem peccatorum venia nunciatur, *nec est in ullo alio salus nec ullum aliud nomen est sub coelo hominibus datum, per quod servandi simus* [Act. 4, 12], confido me per illius nomen et gratiam vitam consequaturum.

30 Agnosco unum baptismum, in nomine patris et filii et spiritus sancti. Si cui ita placeat, addi poterit eorum errorum condemnatio, qui⁴⁾ cum supra scripta fide pugnant, hoc modo: reiicio eorum sententiam, qui negant alium esse filium et alium esse patrem. Confiteor enim **J e s u m C h r i s t u m** vere filium dei esse.

Justitiam positam non habeo in lege neque in hominum mandatis aut inventis, 35 sed in solo **C h r i s t o**. Neque spero me salvum fore per beatam virginem aut ullum sanctum vel quocunque aliud nomen, sed per solum **C h r i s t u m**. Sin placet haec omitti, poterit quicunque symbolum profiteatur, praesertim ubi aliqua sit suspicio, interrogari, itane agnoscat patrem et filium, et sic de quacunque re alia, de qua suspicio

¹⁾ A: tanti.

²⁾ Cf. p. 186 sq., 55 sq.

³⁾ A¹, B i. l.: Rom. 4.

⁴⁾ A¹, B: quae.

constaret apostolos eius fuisse confessionis authores, quae eorum titulo est in manibus, in eumque usum concinnatam, ut *Christiana-norum* esset symbolum, vix carere temeritate posset, qui ea contentus non esset. Verum cum (ne quid aliud attingam) nemini sit dubium, quin ratio iustificationis nostrae praecipuum sit evangelicae 5 doctrinae caput atque adeo eius quaedam summa, et id uno remissionis peccatorum verbo ita attingatur, ut ad contrarias videatur sententias accommodari posse, quid mihi persuadeam, vix habeo. Non enim aperte meriti errorem longe maximum excludit. Ac mirari etiam quis possit, neque baptismi neque coenae dominicae ullam 10 fieri mentionem. Sed utut se res habet, haec piis ingenii proponimus consideranda, si qua forte ratione concinnari aliquando fidei confessio possit aliqua talis, quae omnibus piis ecclesiis satisfaciat. Tametsi enim reliquae aliquae essent controversiae, cum tamen persuasi homines essent, inter quos illa intercederent, communia esse nihilo 15 minus sacrorum iura, esse nihilo minus inter se fratres, spes aliqua esset fore, ut multo maiore tractarentur aequanimitate, quin etiam, ut sublatis simultatibus inter eos tandem conveniret atque ita adversariis omnis praecideretur calumniandi occasio. Quod ut aliquando contingat, summis precibus est a deo contendendum. †

20

sit ulla, ne quis verba amplexus rem, quae verbis significatur, neget, in quo tamen (ut verus retineatur symboli usus) cavendum erit, ne quis interrogando praeter sincerum symboli sensum quicquam exigat.

Certe autem si qua concinnari huiusmodi posset fidei confessio, quae omnibus ad universam dei ecclesiam pertinentibus ita satisfaceret, ut putarent eam pro symbolo 25 esse usurpandam et ea contentos omnes esse debere neque plurimum rerum confessionem esse exigendam, esset eius utilitas omni opinione maior. Etenim si quis recte rem expendat, aut haec est concordiae inter *Christiano-s ratio*, aut prorsus nulla est. Nam quamdui volet unusquisque suum iudicium de rebus omnibus caeteris credendi normam esse ac legem, cui non parere non liceat, necesse fuerit, pene dixerim: omnes 30 omnibus esse haereticos, ut sectarum, rixarum, clamorum, simultatum modus futurus sit nullus. Quodsi semel persuasi homines essent quicunque symbolum illud profiterentur (quaecunque reliquae essent controversiae), esse eos nihilo minus pro *Christiana-35* et fratribus amplectendos, communia esse cum illis nihilo minus sacrorum iura, magna spes esset fore, ut et ipsae quoque controversiae multo maiore tractaren- tur aequanimitate. Quin etiam ut sublatis simultatibus inter eos tandem conveniret, atque ita adversariis omnis praecideretur calumniandi occasio — quod ut aliquando contingat, summis precibus est a deo contendendum.

Haec nos piis quibusque ingenii pie sancteque consideranda proponimus; si quis hac in re plus aliquid viderit, quam nobis hactenus dominus patefecerit, eum rogatum 40 volumus etiam atque etiam, ne in tanti re momenti suum occultare velit talentum [Luc. 19, 20], atque interim quicquid in nobis desideret, pium certe conatum nostrum ne inique interpretetur. [Sed quominus etc.]

Sed quominus aliquot detectis patefactisque erroribus caeteri etiam patefiant, id ita potest contingere; nam nisi qui primus aliquam coepit lucem aspicere, errores omnes animadvertisit, quinimmo aliquot quasi vera dogmata semel approbavit, magni fuerit negotii, 5 ut eos idem postea animadvertisat, praesertim a quoquam admonitus. Causae sunt eadem, quas paulo ante dicebamus: nimis magna sui opinio et animi elatio. Illa facit, ut, quantulunque aliquis videat, illico omnia se vidisse facile sibi persuadeat; ut expertus est suum iudicium aliquot in rebus rectum fuisse, ita sibi persuadet id fuisse 10 in omnibus, ac quicquid in buccam [venit] esse oraculum. Hac autem fit, ut nemo, qui modo aliquid de se sibi persuadeat¹), videri velit aut errasse aut non omnia vidisse; quare si quid semel asseruerit, aegre adduci potest, ut id (ab alio praesertim admonitus) retractet, sed neque ut patiatur id convelli. Quodque invitus esset facturus, 15 ne intelligere quidem facile potest iustum, quamobrem id fiat²), esse causam. Quare ut nollet falsa esse quae asseruit, ita falsa esse persuaderi non potest. Facit etiam animi nimia elatio, quae cum naturae morbo est coniuncta, ut nemo laudis socios facile admittat. Ex quo fit, ut, si quis ea velit attingere, quae primus praetermisserit 20 aut suo calculo comprobarit, ut si fame confecto panis frustum quod nactus fuerit erectum veniat quis, ita in eum excandescat. Ac quemadmodum illi ipsi, qui primi profligandis erroribus navarunt operam, quominus alius in eo genere praeterea attingat quicquam, sunt impedimento, ita sint quicunque primos illos doctores habuerint. Illis 25 enim ex hominibus, cum sibi deos fecerint, arbitrantur quod illi ignoraverint, scire posse neminem. Itaque si quis vel tantillum de spatio curriculoque per eos trito deflexerit, adeo non praebent aures, ut ei vehementer succenseant. Id vero contingit multo magis illis in rebus, in quibus vera sententia insignis cuiuspiam haereseos nomine 30 infamis fuerit neque meliore eam loco primi illi habuerint. Ita enim error adeo stabilitur, ut iam convelli nulla ratione posse videatur. Cui et illud potest accedere, si qui, cum tentaverint errores eiusmodi impugnare, aut id fecerunt absurdis ineptisque allatis rationibus, aut fuerunt aliorum errorum nomine infames, aut in eorum errorum 35 locum non veritatem, sed errores alios forteque foediores substituere voluerunt. Quisquis enim res easdem aggredi voluerit, nemo fuerit, quin primo quoque verbo compertum sibi habere videatur, et quali spiritu hominem eum esse oporteat, nimirum impio maximeque

¹) A¹: persuadet.

²) A¹: faciat.

sacrilego, et quo tendat; quid sibi velit; quid dicturus sit, et quid possit etiam dicere. Itaque omnino surda fuerit aure.

Multo autem id fiat magis, quo plures quid eiusmodi tentaverint, et pluries; et quo morosioribus magisque perditis visi fuerint moribus, qui id tentaverunt. Sane quae viderentur homines a nimia tum suae sapientiae fiducia, tum animi elatione ad modestiam aequanimitatemque revocare posse, sed et quae dissolvere possent nimiam illam de quibusvis hominibus opinionem, de iis dictum iam est a nobis alibi¹⁾). Tantum ii sunt monendi, quibus post primos deus patefecerit quid, ut ad ea in medium afferenda magna utantur dexteritate, ne insolenter alios impetant, quasi criminis dantes, quod non omnia viderint; ne maligne quid voluisse vel tegere vel depravare privatis ulla adductos rationibus interpraetentur. Non decet C h r i - s t i a n u m hominem suspiciosus animus, neque vero in eos ingratius, per quos deus ecclesiae suaem magnum aliquod contulerit beneficium. Neque primo quoque verbo iacent habere se quae patefaciant nova admodum, quae nemo ante animadverterit, aut in quibus magni viri graviter hallucinati fuerint, aut verbis aliis eiusmodi ineptiant. In quo equidem vehementer quorundam requiro prudentialiam; quorum cum alicubi minimum haberet sententia novitatis, tamen ut alio remi genere allato sic novitatis nomine hominum animos percellere voluerunt. Quo et varias in se tragedias excitarunt et dei ecclesiam vehementer perturbarunt — quae vitari mala forte poterant, si quid modo adhibitum dexteritatis fuisse.

Sed quibus rationibus diximus veteres errores constabili posse maxime, eae sint necne consideratione ulla dignae, piis prudentibusque animis expendendum relinquimus. Quid enim hic dicemus? Si quid eiusmodi de errore quopiam factum fuerit, nihilne id habiturum fuisse momenti ad eum magis ac magis confirmandum? Nemo, opinor, dixerit. Quid igitur? Non fuisse videlicet S a t a n a e tantum ingenii, ut in tempore, quum per hominum ignorantiam licebat, aut per occupatos iam superstitionibus animos multas vehementer pias sententias foedissimarum maximeque execrandarum haeresum opinione infamaret? Et ut excitaret mox audaces arrogantesque sed nullo sano iudicio homines diversis etiam temporibus, qui erroribus male oppugnatibus turpiter victi magis ac magis eos in hominum animis constabilirent? Nisi defuit ingenium, audacia (opinor) defuit aut animus. Quodsi nihil horum defuit, tentasse id eum non una in re, neque semel, atque etiam perfecisse qui non suspicabitur; quid

¹⁾ Cf. p. 170 sq. multisque aliis in locis.

moveare ei suspicionem possit, euidem non intelligo. Sin ut quid eiusmodi suspicemur, magna causa est, quacunque in re quis patefactum sibi aliquid dicat, quamobrem indicta causa damndus sit, etiam si ea de re multa sint haeresum nomina, multos absurde im pieque multa dixisse constet ac saepius, non video. Satis in tempore damnari quisque poterit, ubi plene diligentiusque auditus fuerit, ubi ad unguem rationum examinata momenta fuerint.

Atque hinc quidem solvi illa quaestio videtur posse, qua quaerebatur, utrum audiendus esset is, qui in qua ecclesia communis esset 10 restituta prophetia, quae sententia fuisse semel aut iterum reiecta, de ea quis habere se diceret quae in medium afferret nondum expensa ante. Nisi enim audiendus sit, quomodo perpetuo locus fuerit verbo illi, quod *si sedenti patefactum quid fuerit, prior taceat* [1. Cor. 14, 30] ?, et illi: „*spiritum nolite extinguere, prophetias ne spernite, omnia probate, quod bonum est tenete!*“ [1. Thess. 5, 19 sq.] ? Quid enim iam tractare possumus, quod non tractatum sit prius ? Illud non dico feren dum, ut quis eadem de re iisdem sive testimoniis sive rationibus per petuo obtundere velit ecclesiam et ei molestus esse.

Sed ex eo etiam fieri potest, ut maneant errorum atque superstitionum reliquiae. Quod quo tempore aliqua facienda sit divini cultus piorumque dogmatum restitutio, arbitrentur non statim initio restitu omnia posse; sed primum ea tollenda esse, in quibus insignis aliqua sit impietas, interiecto deinde tempore aliquo minore impedimentoum integrum institui posse restitutionem. Eventus enim multis locis 25 docuit, plus esse difficultatis postea in tollendis reliquiis, quam fuerit initio in tollendis praecipuis erroribus. Ut, quum eo veniendum est, praestet multo eadem opera omnia corrigere — tam conatur enim *Satanas* omnibus, quibus potest, cum artibus tum viribus qualem cunque impediare restitutionem, quam plenam atque integrum.

30 Ut errorum fiat commutatio non cum veritate, sed cum aliis erroribus, eisdem videtur contingere posse rationibus, quibus diximus ex controversiis errores crescere. Sed ut ab erroribus ad omnium rerum incredulitatem veniatur, primum quidem occasionem praebent ac praecipuam tot de religione (ut iam supra monuimus) lites ac controversiae. Eadem olim causa cum inter philosophos nulla non de re essent lites ac rixae, ac probabiliter in utramque partem de omni re disputaretur, non defuerunt magni nominis philosophi, qui omnia contenderent in opinionibus esse posita, certam autem scientiam ullius rei esse nullam.

40 Accedit autem etiam impura flagitiosaque ferme omnium cuius-

cunque religionis hominum vita. Sic enim argumentantur quidam: probandam eam religionem non esse, quae suos professores bonos non reddit; cumque nulla eorum iudicio id praestet, ex aequo omnes contemnunt. Sed ita quidem argumentari solent qui in libidines turpesque ac flagitiosas cupiditates cum suas cogitationes omnes abiecerint, id quaerunt, ut omni conscientiae aculeo, qui voluptatum vehementer minuere sensum soleat, aliquando liberentur possintque solutiore animo genio indulgere; quodque magnopere esse vellent, facillime etiam sibi esse persuadent. Sed non paucos etiam illud eo adducit, quod quicquid de religione persuasum habent, ideo credunt, quod de iis, quos sequuntur, doctoribus optime sentiant, eos autem, qui contraria docent, esse valde improbos putant et ignaros; mutata enim de suis doctoribus opinione (quod nonnunquam levissima de causa potest fieri) omnis eorum fides, tanquam vitiato fundamento aedificium, corruit. Idque eo etiam acciderit facilius, quo maiorem de suis doctoribus opinionem habuerint. Ita autem usu venit, ut, si quispiam bona fide Christiani hominis describat vitam, quam absolutum omnibus numeris suum depingit exemplar, tam integra ipsum esse vitae sanctitate qui eum audiunt somnient, neque ullam in eo humanae imbecillitatis ne quidem saepe admoniti habere rationem volunt, neque considerare, quam facilius sit veram sanctimoniam verbis quam factis exprimere. Proinde quicquid audierint observaverintque eiusmodi repugnans somnio, omnem viro illi protinus fidem abrogant. Cumque redire ad veteres errores nequeant neque quicquam melius quod sequantur videant, reliquum est, ut religionis cogitationem abiificant omnem idque tantum simulandum putent, quod ad conciliandos sibi eorum animos, a quibus bene sibi sperare posse videantur, sit aptissimum. Quo hominum genere nihil fieri potest perniciosius. Vitandae igitur sunt maxime contentionum rixarumque plenae controversiae, ac non minus etiam cavendum est, ne impurae dissolutaeque vitae et a pietatis professione alienae exemplis a veritate hominum alienemus animos, alioqui horrendissimas daturi poenas. Sed monendi iidem sunt saepe, non defigendos in homines oculos, non statuendam eorum vitae integritatem pro fidei fundamento — saepe simulatam esse hominum pietatem, saepe instabilem, quin etiam humanae naturae imbecillitatem esse tantam, ut, tametsi de religione ac de moribus sanctissime disserere quis possit neque simulata deum colat fide, tamen nimiam sanctimoniae opinionem non possit diu sustinere. Quod abunde unum Davidis docere exemplum potest — taceo multas iniquas interpretationes,

quibus saepe gravantur S a t a n a e industria sancti viri. Quare dei oraculis inniti fidem oportere. Id si fiat, utut sese gerant homines, eam firmam stabilemque fore. Si in homines defixi oculi fuerint, certissime quam primum collapsuram.

5 At vero si erroribus veritatis succedat cognitio, hanc cognitionem firmam stabilemque esse non sinit primum, si fructus non extent. Solet enim deus de ingratis poenas sumere, poenaque persaepe est, sua dona quasi repetere. Ac cernitur quidem haec ingratitudo tum adversis temporibus saevientibus veritatis hostibus, tum rebus pa-
10 catis et tranquillis. Adversis quidem temporibus: quum quis, ne iacturam faciat bonorum aut carere cogatur patria, lectissimae coniugis consuetudine, dulcissimorumque liberorum amplexibus aut etiam corpus ignibus cremandum permittere foedissimaque (vulgi opinione) notari ignominia, quam ei patefecit deus veritatem, eam
15 non audet agnoscere neque cuiquam impartit, pluris videlicet faciens huius vitae commoda, quam dei gloriam. Rebus tranquillis cernitur ingratitudo: quum insolescimus genioque indulgemus et in huius vitae commoda, delitias, beatitudinem omnia nostra studia, conatus, rationesque conferimus — divini autem cultus cogitationi vix locus
20 aliquis, ac interdum ne vix quidem, relinquitur. Quod ne accidat, frequenti commemoratione divinae irae absterendi sunt hominum animi exemplaque vastitatum, quas ut vindicaret, deus sui contemptum atque oblivionem saepe fecit, afferenda sunt. Ideo autem etiam pa-
25 rum diurna est sincera divinae legis cognitio; quod quam primum aliquid adeptus est populus lucis, eadem nascuntur occasiones, quibus diximus iam dudum ad piae sanctaeque doctrinae depravationem viam patefieri. Sed quoniam eo loco dixeramus¹⁾ magna ex parte ecclesiae ministrorum pastorumque insolentiam, morositatem, iras causam esse eorum errorum, qui ex contentionibus nascerentur
30 crescerentque, ne cui forte videatur non posse, quo tempore nihil videre est in dei ecclesia praeter afflictiones, insectationes, ignomini-
nias rerumque omnium inopiam, in ministros ea posse cadere, ne, quaeso, obliviscatur, qua tempestate ambierit Di o t r e p h e s in
35 C h r i s t i a n o coetu principem locum neque in eo J o h a n n i apostolo pateretur locum esse [3. Joh. 9]. Ac operae pretium quidem est considerare, quam belle fucatam oportuerit illius hominis esse sanctimoniam, cui domini apostolum oporteret cedere.

Novi quidem errores, qui in veterum succedunt locum, aut iidem propemodum sunt, specie tantum mutati, aut sunt omnino alii.

¹⁾ Cf. p. 162 sq., 170 sq.

Huius generis fortassis ille fuit, quod **R o m a n u s P o n t i f e x** peccata condonandi potestatem sibi vendicaverit; illius autem, quod in locum tot deorum successerint sancti viri, quos, postquam excesserunt ex hac vita, **P o n t i f i c i s** auctoritate in sanctorum numerum relatos venerantur. Nomina sunt mutata et sacrorum ritus, caetera 5 manent eadem; appellant quidem non deos, sed sanctos, verum re ipsa deorum habent loco. Quin etiam qui latinam linguam ad antiquum candorem proprietatemque limare voluerunt, dicturi de quopiam, quod in sanctorum numerum esset relatus, in deorum numerum relatum dixerunt — quod de **F r a n c i s c o**, qui **F r a n c i s - 10 c a n a e** sectae nomen dedit, in **V e n e t a** sua historia scriptum reliquit **P e t r u s B e m b u s**¹⁾. Inter maiora sacrilegia, quorum nomine merito a nobis accusatur **R o m a n u s P o n t i f e x**, est, quod sibi potestatem vendicaverit augendi **C h r i s t i a n o r u m** dogmatum numerum et hominibus, ut ea crederent, religionem 15 iniiciendi. At sunt hodie in nonnullis perpurgatis coetibus, qui idem ius verbo quidem non sibi tribuunt, sed re ipsa id sibi arrogare non animadvertisunt. Oriuntur enim controversiae: ipsi quam sententiam valere oporteat, definiunt. Ac tametsi nunquam ea doctrinae capita inter praecipua illa connumerata fuerunt, quae omnino certa fixaque 20 esse oporteat penes eos, qui salutis sibi esse velint spem, tamen quisquis eorum sententiae acquiescere nolit ac subscribere, eum reiiciunt ac tanquam haereticum insectantur. Quid, quaeso, hoc est? Quo haec tendunt? Quid sibi volunt? Vidimus etiam alicubi ecclesiasticae disciplinae causa peccata non publica deprecari coactos nondum 25 evangelica regula uti praefractos coetu motos. Quid et hoc rei est? Si in consuetudinem moremque abierit hoc exemplum, prae tali levissimum iugum erat auricularis, quam vocant, confessio. Hei quam vereor, nisi cavent²⁾ pastores ac prudenter, quid faciant, expendunt³⁾), ne qui **S a t a n a e** regnum funditus eversum cupiunt maxime, 30 per eosdem ipsos **S a t a n a s** aut idem regnum restauret, aut novi cuiuspam fundamenta ponat! Quid dico autem „ponat“? Immo vero ne posuerit iam, dum volunt homines sua uti prudentia et suis etiam animorum motibus nonnihil tribuunt. Scrutamini, quaeso,

¹⁾ Cf. Petri Bembi Cardinalis historiae Venetae libri XII, Venetiis MDLI pag. 59 b (ad librum IV): is abest vicus (scil. Avernia) a Bibiena septem millia passuum, monti vastae crepidinis impositus, Francisci in deorum numerum recepti mora atque domicilio celeber.

²⁾ B: caveant.

³⁾ B: expendant.

diligenter, quae fuerint Pontifici regni quasi incunabula; a quibus initii qui ritus, quae leges, quae instituta, quae tyrannides profectae fuerint, quam belle fucatos quaeque res praetextus habuerit, et quo tandem evaserit. Nolite committere, ut, cum tot ac tam magna sint ante oculos exempla, non saltem aliorum malo moniti profecisse vos nonnihil ac prudentiores facti esse videamini!

Satanae stratagematum liber octavus.

Quaenam esset ad eum, quem¹⁾ consiliorum suorum omnium finem sibi Satanas proposuisset, pervenendi via, cum hactenus 10 disputatum sit, tantum illud superest, ut de ipso harum rerum omnium inventore, artifice atque effectore Satana disseramus.

De quo minime quidem tam plena historia literis est prodita, quam curiosa nostra optarent ingenia; tantum colligere licet, conditum eum fuisse praestantissima quadam natura et excellentissimis donis 15 ornatum, verum cum illis abuteretur ad summam superbiam, de coelo deturbatum ac praestantissima illa dona iustissimo ac maxime tremendo dei iudicio in summam ei conversa nequitiam, qua illud sibi sumeret, ut deo in rebus omnibus, quantum facere enitique posset, adversaretur. Nec vero unus est eius generis genius, sed permagna 20 multitudo; quorum caput princepsque est Satanas. Siquidem ex viro quodam in Gadarenorum agro unam daemoniorum legiōnem eiectam fuisse literis proditum est Luc. 8 [V. 30], ideoque dicitur²⁾ aeternus ignis diabolo angelisque eius paratus fuisse. ³⁾ Esse autem Satana m veteratorem maximum, immanissimumque humani generis hostem, clarus est in sacris literis, quam ut demonstratione indigere ulla videatur. Ex quo illud facile efficitur, quod initio diximus: quicquid est eiusmodi, ut, si id fecerint, dixerint, cogitaverint homines, ad eius conatus conferre aliquid possit, id ut fiat, dicatur cogiteturque, eum semper conaturum. Ac tametsi eius 25 rei gratia cum hominum animis negotium ei sit oportet, ut fucum faciat, ut illudat, ut persuadeat, ut inflammet, ut spe timoreque afficiat, quo pacto haec ille faciat, non est instituti nostri subtilius philosophari. Illud constat, cum impellere homines, ut ea faciant, quae ipse cupit: nemini parcere, neminem esse. a quo ille sibi timeat

¹⁾ A: quum.

²⁾ A¹, B i. l.: Luc. 8, *in textu om.*

³⁾ B i. l.: Satan versutissimus, indefessus insidiator, dolos suos actu colit.

aut quem vereatur, quantacunque sit vel sapientia vel sanctitate vel authoritate; quippe qui ne ipsum quidem dei filium aggredi dubitaverit. Neque vero quos pertentat, sic aggreditur omnes, immo neque minimam quidem vix eorum partem, ut videri possit. Neque etiam eos alloquitur, quasi aliud quiddam ab illis velit. Tametsi enim de 5 *J u d a* scriptum est, quod *S a t a n a s* ei cogitationem inieceret domini prodendi [Joh. 13, 2], non tamen scriptum est, eum ita convenisse *J u d a m*, ut cerni posset, eumque ad id hortatum fuisse. Quinimmo cum *S a t a n a s* sit spiritus, haud aliter agere cum hominum animis videtur atque ipse dei spiritus. Is enim ita movet 10 afficitque animos, ut tamen non animadvertisse esse aliud quiddam, quod se veluti alloquatur. Immo non aliter eis videntur quam suae cogitationes; nisi quatenus quispiam edoctus, quid praestare homo possit, quid minus, si videat cogitationes admodum pias ac sanctas esse, spiritui sancto eas tribui oportere, non sibi intelligit, sed ad id 15 etiam ita interpretandum ab ipso adiutus spiritu. Quare quamcunque cogitationem et *S a t a n a s* iniiciat, idem prorsus homini videtur, se videlicet esse, qui ita cogitet; tantum si admodum scelestam animadvertisse eam esse cogitationem, eius operum non prorsus ignarus eam ab illo esse suspicetur. Forte etiam non omnis prava cogitatio 20 pravumque consilium ad *S a t a n a m* authorem referendum sit, cum suapte natura homo etiam nunquam non et male cogitet et male faciat nullo addito stimulo eademque prorsus sectetur, quae eum sectari maxime vult *S a t a n a s*. Tantum illud interest, quod homo tenetur nescio quo salutis desiderio. *S a t a n a s* nihil ei minus cupit 25 quam salutem; homini plerumque accidit quod *M e d e a* de se dicit: „*Video meliora proboque, deteriora sequor* ¹⁾“.

S a t a n a s voluntate ac proposito deo adversatur; homo praesentem captat voluptatem, rebus movetur praesentibus. *S a t a n a s* ad quae hominem impellit, ea saepe certo consilio in valde remotum 30 finem confert. Itaque fit, ut *S a t a n a s* hominem adducat nonnunquam, ut faciat quae ei minime iucunda sint factu. Veluti ut se verberibus caedat, ut nudis pedibus longum aliquod iter conficiat, ut sibi saepe inediam aliaque indicat id genus incommoda, in quibus ad salutem multum ei persuaserit esse praesidii. Et homo etiam multa 35 perpetrat mala ipso (ut verisimile est) *S a t a n a* invito. Veluti si magni nominis vir, idemque magnus errorum impietatisque patronus, in tale aliquod labatur scelus, cuius causa eius nominis atque autoritatis iacturam faciat atque hominibus oculos aperiendi atque impostu-

¹⁾ Ovid: Metam. VII, 20 sq.

ras cognoscendi occasionem praebeat. Alioqui hominis ac S a t a n a e instinctus tam sunt inter se similes, ut non magis sit lac lacti.

Sed et erroribus est homo sua sponte obnoxius, etiam si S a t a n a e ad eum fallendum nulla accedat opera. Quare cum simillimae sint inter se et propriae hominis cogitationes et illae, quae a S a t a n a sunt, eo difficilius est homini S a t a n a m in suo corde (ut ita dicam) loquentem agnoscere. Neque sane ullum est operae pretium subtilius rationem ullam indagare, quae hominis sunt, ab iis, quae sunt S a t a n a e , discernendi; dum constet, quid bonum sit, ut sequamur, 10 quid malum, ut declinemus. Quodsi forte S a t a n a e tribuerimus quod hominis fuerit, aut homini, quod fuerit S a t a n a e , minime magnus fuerit error. Immo vero videre est, rem eandem fuisse modo homini, modo S a t a n a e tributam. Quod factum est a P e t r o apostolo Act. 5 [V. 1 sq.]¹⁾, quum A n a n i a m reprehenderet, qui 15 spiritui sancto mentitus esset verum agri, quem vendidisset, pretium. Primo enim sic ait: „quare adduxit te S a t a n a s , ut spiritui sancto mentireris?“ Deinde sic rursus: „quid ita rem designasti istiusmodi?“ Et uxorem etiam ita increpat: „quid ita conspirasti, ut domini spiritum tentaretis?“ Illud maxime ad rem facit, quod S a t a n a s 20 hominibus cogitationes iniiciat. Quemadmodum de A n a n i a modo dictum est, ita de J u d a est scriptum, quod mentem ei inieciisset S a t a n a s , ut J e s u m proderet [Joh. 13, 2], et quod S a t a n a s ex hominum cordibus dei verbum excutiat [Marc. 4, 15].

Cum ergo ea sit S a t a n a e cum homine agendi ratio, ut cum 25 eo agere possit illo non animadvertente, mirabiles hinc eum opportunitates ad illum mille modis aggrediendum expugnandumque habere necesse est. Etenim si te conveniat homo quispiam ac malum det consilium vel fucum faciat semel aut iterum, is si redierit, ut adhuc fraude quapiam te captet, etiamsi specioso aliquo praetextu, cum iam 30 hominis tibi suspectum sit ingenium ac voluntas, non patieris tibi imponi. Sed cum possit S a t a n a s eo, quo dictum est, modo accedere, etiamsi hodie tetterimum aliquod planeque impium obiecerit consilium, ut, unde sit, latere non possit, quin idem possit eras redire et te alio callidiore aggredi, id nullo fuerit impedimento. Non enim 35 ideo cavere tibi ab eo possis consilio, quia eius tibi suspectus sit author, quippe qui non alium eius agnoscas authorem, quam te ipsum. Ex quo licet colligere, neminem esse, quem non S a t a n a s qua- cunque ratione aggrediatur. Cum enim ullum eius factum impedi- mento alii esse nequeat, quacunque sit aliquis sive sapientia sive

¹⁾ A¹, B i. l.: Act. 5, *in textu om.*

sanctitate, experietur profecto nihilo minus, possitne aut ineptissimum pertrahere in errorem, aut ad scelestissimum aliquod maximeque sacrilegum¹⁾ facinus impellere nulla personae ratione habita. Etenim si confecerit, amplum assequutus fuerit triumphum; sin irritus evaserit conatus, nihilo sibi difficiliorum reddiderit eum callidiori consilio fallendi rationem, ut a rebus minimis ducto initio paulatim ad maiora perveniat. Neque refert, qua primum ratione aliquem aggrediatur. Si quidem cui occultus posuerit insidias, eius saepe animum etiam quasi ficta deposita persona et sua palam assumpta magno aliquo facinore exploraverit — quod fecit cum ipso¹⁰ dei filio, apud quem cum callidis tentatiunculis nihil profecisset, non dubitavit se prodere ac dicere: „*si prostratus me colueris, haec omnia tua fient*“ [Matth. 4, 9]. Sin aperto incipit Marte, ne id quidem (ut diximus) impedit, quin postea etiam experiatur insidias. Ac quemadmodum et aperto pugnat Marte et occultissimas collocat¹⁵ insidias, ita dubitandum non est, quin consiliis utatur etiam neque prorsus apertis neque occultis admodum²⁾. Verisimile tamen est: quibus cum calliditate maxima intelligit sibi opus esse ad iacienda magna cuiuspiam molis fundamenta, eos aperto Marte plurimum exerceri. Ut cum universam belli rationem in conflictibus illis positam²⁰ esse arbitrentur, ad declinandas occultas insidias incautiores reddantur. Quod si perpendisset is, qui praestantissimi cuiusdam viri nuper descripsit vitam³⁾, non tam forte audacter pronuntiasset Satana m nunquam potuisse in illum impetum facere, quin gravi quopiam accepto vulnere pedem referre coactus fuisse.²⁵

Eadem autem ratione fit, ut, quominus eisdem de rebus aliud atque aliud conetur suadere, nihil ei sit impedimento. Quare ut ad facinus impellat aliquod, extenuabit rem, in memoriā rediget (sed valde alieno quidem loco), quanta dei sit in parcendo facilitas atque clementia, aut eum talia non curare persuadebit. Facinore admisso eius³⁰ prorsus contraria fuerit oratio. Nam et ipsam rem miris exaggerabit modis et omnia ponet ante oculos divinae severitatis vindictaeque exempla, ac tandem ad summam desperationem hominem adiget. Ideoque non agnoscatur dolus, quod, cuius ea sit oratio, non appetat, sed suas homo esse arbitratur cogitationes. Forte cum istae prioribus³⁵ sint contrariae, illas Satanae, has vero sibi tribuerit. Cum autem

¹⁾ B: sacrilegium.

²⁾ B i. l.: Nunquam non mali aliquid molitur aperte vel subdole.

³⁾ Nic. Colladon: Vie de Calvin 1564 (Corpus Reformatorum, opera Calvini tom. XXI p. 114/115).

S a t a n a s sit spiritus neque ullius sit materiae pondere gravatus, nullis potest laboribus fatigari; non eum aestus, non frigoris attingunt iniuriae, non eum capit somnus, non oblivio. Ex quo intelligere licet, incessanter eum in nos moliri aliquid. Ac quicquid molliatur, id aut 5 per se facit, aut per alios. Per se facere dicimus quicquid vel ipse tenebrarum rex facit vel quilibet alius impurus genius — minus enim difficile nobis esset differentias eiusmodi cognoscere. Per alios autem illa intelligimus eum facere, ad quae hominum utitur opera quasi instrumentorum quorundam. Ac quicquid per se faciat, aut suam reti-15 net personam — ut quum dei filio dixit: „*si prostratus me colueris, haec omnia tua fient*“ [Matth. 4, 9] —, aut mentitur personam caelestis angeli — ut quum ad ea hortatur, quibus ad invehendam in dei ecclesiam impietatem aliquam aditum sibi patefaciat —, ¹⁾ eaque tegit admodum fucato sanctoque praetextu, atque hinc absque dubio fuit 20 magna ex parte illa maiorum nostrorum tanta in ecclesias ac coenobia liberalitas. Nam suppeditatis iis, qui soli sibi omnem religionis curam vendicarunt ad omnem luxum opibus atque instrumentis, sequuta deinde est et doctrinae et bonorum morum omnium corruptio. Quae per alios tentat, ab ipso tamen initium habeant necesse est. Initium-25 que hoc similiter facit, aut sua retenta aut aliena sumpta persona. Ac quamquam omnia cum omnibus experitur, plerumque tamen suam retinet cum deploratae impietatis hominibus, quos ad omne flagiti genus obsequentissimos sibi esse expertus sit. Cum iis, in quibus aliquod sit pietatis studium, dissimulat pietatisque specie omnia 30 conatur; illos sui studiosos facit penitusque obcoecat, spes ostentans maximas, amplissima proponens praemia pro cuiusque ingenio — alios enim ambitiosos honorum onerat titulis, alios obruit opum affluentia, alios rebus aliis sibi devincit, hosce autem pascit cum rebus ex parte eisdem, tum vero etiam opinione rerum ab se praec-35 clare gestarum. Intelligere autem eum hominum cogitationes aliter quam coniecturis ab iis, quae homo facit dicitque et quae ei contingunt ductis, non equidem contenderim, cum scriptum sit, solum deum hominum scrutari corda [1. Reg. 8, 39].

Verum enimvero necesse est saltem capiendis coniecturis eiusmodi 40 ac cognoscendis hominum ingenis omni opinione maiorem illius esse perspicaciam. Etenim si homo persaepe aliquo ingenio nonnulloque etiam rerum usu edoctus, si cum altero perpaucorum dierum consuetudo intercesserit, quis sit hominis sensus, quae mens, quo spectet, quibus delectetur rebus, quibus offendatur, discit, quid faciat S a -

¹⁾ B. i. l.: Pietatis speciem larvamque saepenumero induit.

t a n a s tam diu in hac versatus palestra tantusque veterator? Esse autem praeter modum magnam eam vim, qua (nisi eum deus cohibeat) imponit S a t a n a s, ex eo cognoscere licet, quod duarum cogitationum maxime coniunctarum alteram iniicere homini possit, alteram ei tegere. Etenim quae duae cogitationes coniunctiores esse possent 5 illis, ut quae dei sint oracula, quod iis praedicatur omnino futurum, et quin id contingat, nulla humana vi aut consilio fieri posse? At potuit tamen S a t a n a e opera unum sine altero in H e r o d i s cogitationem cadere! Vatum enim oraculis de regis I s r a e l i promissi nativitate fidem adhibet, proptereaque a principibus sacerdotum scribisque sciscitatur, quo esset loco nasciturus [Matth. 2, 4 sq.], simulque, tanquam ¹⁾ irrita illa posset facere, ei machinatur mortem. Ac ne effugere posset, callido illo maximeque crudeli utitur consilio, ut mittat qui infantes omnes bimos eoque minores B e t h l e h e m atque in illius finibus conquisitos interficerent — nisi enim hoc ¹⁵ S a t a n a e fuit opus, nullum certe fuerit! At quale tamen hoc est fascinum? Ut, quia in vatum esset praedictionibus J u d a e i s regem nasciturum esse, persuasum habeat ita fore, et ubi et quando nasciturus esset, ex praedictionibus eisdem se posse cognoscere, sed posse etiam se eludere eas praedictiones deique impedire atque irri- ²⁰ tum reddere propositum? Non est hoc vehementer mirum?! Ex quo coniicere licet, perinde facere S a t a n a m in hominum animis, ac si, ut impedias, ne quispiam aliquid videat, inter ipsum eamque rem interponas aliquid aut te ipsum aut quoquo modo legas eam, atque ut videat quod eum videre velis, id illi ante oculos ponas. Ut videlicet, ²⁵ quum cupit S a t a n a s a cogitatione aliqua hominem abducere, illum aliis atque aliis occupet, neque illi in eam mentis oculos coniiciendi ullum vacuum relinquat tempus, quae vero cogitationes ad suum faciunt institutum, eas illi passim obiiciat.

²⁾ Ac quod immanissimus iste humani generis hostis neminem du- ³⁰ bitet aggredi, nemini dubitet insidias struere, demonstratum est filii dei testimonio, a quo, ut se coleret, petere non est veritus [Matth. 4, 9]. Sed quibuscum conficere aliquid possit, haud absurde quis dubitaverit. Dixerit enim, cum illis eum operam perdere, qui deum verentur, atque in illo suam positam spem habent. Quod eatenus quidem verum ³⁵ esse necesse est, ut non possit S a t a n a s ullum dei propositum irritum reddere neque sane facere, quin deus sua cumulatissime impleat erga eos, qui sibi fidunt, promissa. Verum quin ad multa

¹⁾ B: tantum.

²⁾ B i. l.: Quo fuco sanctissimis viris nonnunquam imponit.

tum faciendum, tum dicendum impellat, non usque adeo est certum. Unde fuerunt enim prima illa *Antichristiani* regni fundamenta? Cuius opera evangelium pristinum suum amisit nitorem? Quis tantam¹⁾ hominibus conciliavit autoritatem, ut iam deorum quorundam essent instar? Nullane hic *Satanae* fuit opera? Immo vero cuius, nisi *Satanae*?! Attamen quid de iis dicemus hominibus omnibus, qui eam in rem qualemcumque contulerunt operam, non ullo pravo consilio, sed tantum bona quadam spe, quod recte sancteque se facere arbitrarentur, quodque consilia sua magno cuiquam ecclesiae bono fore iudicarent? Neminem eorum ulla fuisse pietate, ullo dei timore? Neminem ex dei delectorum numero? At cuius antiquorum patrum non aliquid extitit eam in rem operae? Dum enim (ut apostoli more loquar [1. Cor. 3, 12] super fundamentum *Christum* aedificarent, tametsi fenum ac stipulas in opus coniicerent, nihil id impediebat, quominus possent et sancti viri esse et ex dei delectorum numero. Sed foeni tamen stipularumque tantum est allatum, ut in universo aedificatio praeter foenum et stipulas nihil esse coeperit, cumque, talem res exitum ut haberet, a talibus etiam initiosis exordiri necesse esset, negari non potest, quin, cui exitus tribuitur, eidem tribuenda sint initia. Et illud etiam *Petri* ab recta evangelii semita diverticulum, cuius causa obiurgatus a *Paulo* fuit [Gal. 2, 11 sq.], nihilne redolet *Satanae* spiritum? Immo vero non ipse dominus apostolis suis dixit, *Satana* defixos in eos habere oculos, ut vehementer exagitaret eisque fidem omnem excuteret [Luc. 22, 31]? Quod etiam quin confecerit, parum abfuit. Et quum negavit sibi cum *Iesu* quicquam esse rei, non ei ad id *Satana* consultorem fuisse arbitremur? Tum certe fuisse non est dubium, quum dominum a subeunda morte dehortaretur [Matth. 16, 22 sq.].

Quibus ex rebus omnibus certa duci coniectura potest, *Satana* vel cum sanctissimis hominibus confidere multa, non quidem ut eos perdat, sed certe, ut ad plurimorum perditionem aditum patefaciant. Quod ipsum tamen non fit absque summa dei providentia, ut inde paretur in ingratos maximorumque eius donorum contemptores vindicta, errorum videlicet tenebrae maximae et piis, quominus cum mundo pereant, valde necessaria afflictionum exercitia. Itaque fit, ut saepe etiam sanctissimi viri praeter omnem opinionem *Satanae* suam locent operam eiusque sint quasi ministri atque instrumenta quaedam. Quoniamque quo eminentiorem in dei ecclesia locum obtinuerit quispiam, si ei *Satanas* fucum facere possit, si eum ali-

¹⁾ B: tantum.

quatenus flectere, eo ampliorem inde capit fructum, credibile est, etiam hic eum summa omnia facere, ut tales viros in aliquas passim alliciat insidias. Neque tamen usque adeo cum magnis viris occupatur, quin etiam obscurissimi cuiusque meminerit, instar videlicet diligentissimi patrisfamilias, qui ita res curet magnas, ut ne minimas 5 quidem negligat.

Non tantum autem occupatur *S a t a n a s* in flectendis¹⁾ ad sua vota iis, quibus dictum est, modis hominum animis, immo vero et alia eius multo diversa sunt opera. Ignem de coelo detrahit ad perdendum²⁾ *I o b i* oves famulosque, magnam illam ventorum vim¹⁰ concitat, qua domus, ubi eiusdem filii filiaeque convivabantur, evertitur, illique pereunt omnes, ac eum ipsum denique gravissimo excruciat morbo [Hi. 1, 1 sq.]³⁾. Sed et magna edit miracula. Siquidem eius opera *P h a r a o n i s* magi *M o y s i s* imitantur miracula propemodum omnia [2. Mos. 7, 10 sq.]. Et de *A n t i c h r i s t o* quod¹⁵ praedictum est 2. Thess. 2 [V. 3 sq.], eum huius opera miraculis clarum fore — ex quibus omnibus coniicere licet, quantum ille possit in rebus etiam aliis quam plurimis. Appellatur autem etiam „*p r i n c e p s h u i u s m u n d i*“ [Joh. 12, 31]; quod frustra fieri non potest, immo vero coniicere inde licet, cum opes, honores, dignitates res mundanae²⁰ appellantur, eas ipsius arbitrio dispensari magna ex parte.

Cum igitur tantas *S a t a n a s* opportunitates habeat, quantas diximus, quicquid eius interest sive credi sive fieri, ut fiat credaturve, dat operam. Si falsis opus est rationibus, eas suppeditat modo per se, modo per alios. Si miraculis est opus, aut ea edit, aut edita fuisse²⁵ multis dolis persuadet. Si ad rei valde absurdae credulitatem quadam rerum serie est opus, ut a levibus erroribus facto initio eo quasi per gradus quosdam hominum ducantur animi, facit id ingeniosissime. Cumque aliquid credi possit, et falso, et quia res ita se habeat, si ita expediat, dabit operam, ut habeat se ad eum modum. Quare cum ei³⁰ expediat maxime, ut qui vera de religione docet, credatur aliquo turpi contaminatus scelere atque ita authoritatis omnis iacturam faciat, collocabit ei insidiarum genus omne, ut incidat in aliquod ipseque habeat de quo triumphet. Sin id non potest, subornabit, qui calumniis hominis impetat famam. Et si per aliquem labefactare eam possit,³⁵ qui eadem dicatur profiteri dogmata, nihil fuerit optatius. Quare eos, qui evangelicam profitentur veritatem, omni studio inter se commit-

¹⁾ B: *inflictendis*.

²⁾ A¹, B *i. l.*: *Job 1.*

³⁾ A¹ *i. l.*: *2 Thess. 2, B i. l.*: *2 Thes. 2, in textu om.*

tere conabitur. Aliquas seret controversias, lites, discordias, rixas, denique odia, quibus fiat, ut se mutuo maledictis lacerent. Atque ubi expertus fuerit se iam veritati frustra resistere, ad divinas literas ea incitabit ingenia, in quibus olfecerit minimum esse pietatis, proposita 5 videlicet spe magni honoris, nominis celebritatis et plurimorum comodorum. Eis favebit quantum poterit, ut magnam in opinionem veniant ac demum ecclesiastica consequantur munera, ut, cum postea in aliqua eos flagitia impulerit idque palam fiat, infamia inde notetur veritas ac minus postea fidem inveniat, cum vulgo illa multi iacent: 10 hui¹), siccine eos vivere, qui quasi ex deorum immortalium concilio ad religionis et morum instaurationem missi videri volunt?! Haec igitur patrare illis magistris discemus? Haec eorum nova ac recondita, quam tanto venditant supercilios, sapientia? Si opes, honores, commoda, aut contra inopia, ignominia, incommoda, afflictiones 15 praestringere hominum oculos possunt, praesto sunt. Si spes, metus, ira, amicitiae, inimicitiae adiumento sint futurae, earum illi nunquam desunt semina. Si qua opus est consuetudine, occasiones excogitat, quibus veluti necessitatem eius imponat aliquam, authoresque subornat et valde speciosos addit colores.

20 2) Arripit vero undecunque S a t a n a s ad sua instituta occasions. Si quis enim imperitus ineptusque sit, quascunque voluerit fabulas illi persuadebit. Cumque ineptissimis repleverit erroribus, persuadet excellenti aliqua donatum esse sapientia, eoque nomine illi attollit animos facitque insolentem, arrogantem, temerarium. Si sit 25 eruditus, adauget illi suae eruditionis opinionem mirum in modum, ut se solum scire aliquid sibi persuadeat, ut prae se contemnat omnes neque ferri²) possit. Si callido quispiam sit ingenio parumque religioso, eo commodissime utitur emissario atque impostore ad omnia fucis, imposturis, rixis ac incendiis implendum. Si quis veri donatus sit 30 cognitione ac pietate aliqua, subiicit eum, quantum potest, contumeliis hominumque contemptui, ut nemo eius verba documentaque vel flocci faciat. Sin impedire non potest, quin ei habeatur fides, dabit operam, ut de eo nimia hominum sit opinio, utque prorsus dei habeant loco. Si populus sacrorum librorum deseruerit lectionem, excutit illi 35 omnem dei timorem, allicit paulatim ad voluptates, ad luxum, ad vitae licentiam, omne libidinum genus, denique ad beluinam quandam vivendi consuetudinem. Si colet ea studia, lites, discordias et alia

¹) B: heu.

²) B i. l.: Occasiones rei suae undequaque arripit.

³) A¹: ferre.

omnia, quae diximus, inde serit mala; quum labefactare non potest doctrinam, machinas admoveat moribus, aut, si hic frustra laboret, doctrinam impedit. Plerumque autem simul molitur utrumque: perspecta hominum socordia magnos conatur progressus facere; si paulo offendat cautores, coelestis cuiuspiam atque insignis angeli personam ⁵ sumet. Inflammabit hominum animos nimium sanctis (ut sic loquar) cogitationibus, quibus videlicet praefixos divinae disciplinae terminos transgrediantur. Exempli gratia, cum nihil sit paeclarior, quam paratum esse, quotiescumque gloriae dei postulaverit ratio atque ad id impellat deus, mortem in evangelicae veritatis testimonium oppere, ambitiosum alicui talis mortis desiderium iniecerit, ut ea ratione nomen suum memoriae hominum commendet sempiternae — nam talis quidem mortis desiderio diu flagrasse dicitur *Origenes*¹⁾ et ultro eum occasiones captasse. Quod quidem vix est, ut potuerit ab ullo bono proficisci spiritu, cum videamus ne ipsum quidem dei ¹⁰ filium ad supplicium suum maiores attulisse animos, quam opus esset, quippe qui oraverit etiam patrem, ut (si fieri posset) declinare id liceret, sed ut eius tamen, non suae satisficeret voluntati [Matth. 26, 39]. Ex quo apparet, id mortis genus horrore ei fuisse etiam — tantum abest, ut ad id cupidius ferretur, nisi quatenus et patri erat ²⁰ obsequentissimus et nostram sitiebat salutem. Quod cum ita sit, qui fieri potest, ut praesentiore fuerit vel *Origenes* vel quisquam alias animo, quam ipse dei filius? Vix igitur carere desiderium eiusmodi aliqua temeritate poterat et nimia, eaque inani tui confidentia.

Quod accidere etiam potuit ipso (quomodo fieri potuisse pluribus ²⁵ exemplis alibi²⁾ docuimus) minime animadvertente. Magna martyrum paeconia (utamur enim nunc quidem usitato iam hoc verbo), eaque gloria, quae suppicio propter Christi nomen affectos sequebatur, hominum nonnihil titillabat animos. Ad eundem pertinet authorem tanta illa, quam diximus, veterum in ecclesiasticis censuris ³⁰ severitas, quae tantum episcopis conciliavit venerationis atque autho-ritatis, ut eisdem ad dominatum in populum atque ipsos etiam in reges aditum patefecerit.

Fieri etiam potest, ut *Satanas* sanctis faveat cogitationibus et quasi calcari currenti equo addat, ut opportune mox ad insidias per-ducat. Quod fecit, quum, ut se viri potentes ipsique etiam reges ali-³⁵ quando improbis subiicerent pastoribus, viris piis quidem illis ac sanctis summam conciliaret venerationem, cuius postea, ut diximus

¹⁾ Cf. Eusebius: hist. eccl. VI, 2, 5.

²⁾ Cf. p. 152 sq., 195.

alibi¹⁾, haeredes essent sucessores; qui a maiorum sanctitate paulatim cum degenerarent²⁾, tandem authoritas³⁾ illa in bonorum oppressio-
nem tyrannidemque verteretur. Et quum, ut simulatores episcopatus aliquando ambirent, extimularet opulentos homines ad exercendam
5 in episcopos, qui donata pauperibus distribuerent, summam liberali-
tatem et mox (ut ad successores perveniret) in ipsas etiam ecclesias,
quae quanta fuit astutia? Aut quis talem liberalitatem initio suspec-
tam habere potuisset? Nunc autem, quo res evaserit, videmus. Sic,
ut persuaderet in eiborum discrimine pietatem esse, persuasit primum
10 castigandum esse corpus eorum ciborum abstinentia, qui illud multum
nutrirent admodumque validum redderent atque illorum usu, qui
extenuarent enervarentque. Sic illud spiritui rectaeque rationi obse-
quentius futurum, sic dei praeceptis obtemperari facilius posse. Cum
deinde causa, quamobrem id fieret, in oblivionem venisset, maneret
15 autem mos certis diebus a certis cibis abstinendi, facile fuit pietatis
opinionem eiusmodi abstinentiae appingere.

4) Sed huius quidem veteratoris summa cernitur astutia calliditas-
que in serendis litibus ac dissidiis. Eo enim quum ventum est, ut iam
ex hominum manibus excutere sacros libros nequeat, et accendit eos
20 insatiabili quadam omnia (ea etiam, quorum nullus sit usus) sciendi
siti et quotidie scrupulos iniicit. Ac quemcunque iniecerit scrupulum,
persuadet etiam, quantum potest, eius rei veritatem omnino cognitu-
esse necessariam. Atque, utramque⁵⁾ in partem inclinaverit iudicium,
sequitur, ut persuadeat etiam, qui ea in re aberret, salutis esse parti-
25 cipem non posse; itaque eius esse offitii, quod ei deus patefecerit, id
ut aliis etiam patefaciat. Cumque S a t a n a s eadem de re alia
aliis persuadeat, hinc sunt controversiae. Ex quibus quominus ulla
sequatur veri cognitio, sed potius tenebrae offundantur hominum
30 oculis, eaeque in dies maiores, utque oriantur inde discordiae, dissidia,
rixae, et ut se mutuis lacerent iniuriis neque ulli concordiae spei relin-
quant locum, in sui quemque admirationem dicit quantam potest
maximam, adeo, ut sibi quisque deus esse quidam videatur, a quo
fas sit omnes vivendi credendique accipere leges — id quod hominis
ingenio sui plus amanti aliud est nihil, quam currenti equo addere
35 calcaria. A nimia vero, quam quisque de se opinionem habet homo,
oritur temeritas; qua fit, ut quicquid in buccam venerit, effutiat,

¹⁾ Cf. p. 153 sq., 91 sq.

²⁾ B: degenerent.

³⁾ A¹, B: authoribus.

⁴⁾ B i. l.: Summum autem veteratoris huius studium, lites serere ac dissidia.

⁵⁾ A¹: utramcunque.

quicquid occurrit nullo adhibito diligentiore¹⁾ examine pro certo statuat idque tanquam oraculum quoddam pronuntiet. Ac quo confidentiora elicere callidissimus hostis verba potest, eo praecarius secum agi putat; sic enim (ut alibi²⁾ dictum est) videatur nisi magno cum dedecore retractationi nullus prorsus relictus locus. Et si quis⁵ se obiiciat, tantam confidentiam summa etiam insolentia eo, qui-cunque sit, contemnendo sequatur oportet. Ac quo melius assequatur quod vult, ut par est odisse falsa quaelibet dogmata eaque conatu omni delere, ita conatur ille persuadere, maximo dignos odio esse atque execratione, quicunque tueri falsum aliquod velint dogma; et¹⁰ quisquis ex animo deum colat, ab eo exigi, ut talia suscipiat odia, et³⁾ homines eiusmodi tam factis quam verbis excipiendo esse quam durissime. Si quis in ecclesia pastoris obtineat locum aut doctoris, et si qua sit hominis existimatio, ob oculos ei ponit muneris dignitatem, qua eum veneratione colere quemque deceat, cuiusque officium esse,¹⁵ ut ei fidem habeat, ut pareat⁴⁾ neque litem ei movendam putet; qui secus fecerit, eum impudenter arroganterque facere, ea ratione sacri ministerii everti et conculcari dignitatem — qui id tentet, perinde facere ac si deum ipsum de suo solio conetur deicere. Si quod eius verbum habeatur falsum, omnem religionis fidem concidere²⁰ oportere ac simul Christianam funditus everti rem publicam; non secus ac si is esset unicum, quo ea niteretur staretque, fundamen-tum ac deus eius curam omnem abieciisset. Qui nullo tali fungetur munere, eius subiiciet cogitationi, scientiam non esse cum ullis coniunctam muneribus neque positam in vulgi iudicio, quod saepe²⁵ ineptissimos quosdam valde suspiciat ac miretur. Eum etiam, si tanta non polleat autoritate, scientia tamen antecedere; quare nisi cum eo aequali omnibus in rebus utatur iure sive ecclesiasticus pastor sive doctor, id ei tanquam magnam aliquam depinget insolentiam ac superbiā; quin etiam tyrannidem minime ferendam; rem autem vehe-³⁰ menter sanctam ac magna dignam laude fore, si quis se obiiciat ac tales conetur tyrannides evertere. Itaque una manu (quod proverbio dicitur)⁵⁾ ignem adferens, altera stramen, ubicunque potest, quam maxima facit incendia. Ac quominus unquam restinguatur⁶⁾, mate-

¹⁾ A¹: diligentiori.

²⁾ Cf. p. 190.

³⁾ B: et om.

⁴⁾ A¹, B: ut pareat om.

⁵⁾ Cf. Erasmus: Adagia, Appendix (Adagia a Gilberto Cognato collecta) Cent. IX, 838.

⁶⁾ A¹: restinguantur. B: restringuantur.

riam addere nunquam cessat. Aquam, hoc est: humanum, lene, prudensque ingenium quodcunque, arcet ab incendiis quantum potest, ne quis¹⁾ opis afferat ad ea compescendum; sed illud fiat potius, quod dicit *Ennius*²⁾: „*spernitur orator bonus, horridus miles amatur.*“ Ita furore inflammati animi omnia faciunt dicuntque temere, inconsiderate, insolenter, superbe, ac tam multa intersetur extra causam, ut vix centesimum quodque verbum ad rem faciat. Quicquid semel pronunciatum fuerit, nunquam patitur execrabilis ille hostis (si modo impedire possit) retractari. Exigendis autem retractationibus facit quam maxime potest rigidos: nihil pronuntiatur integrum, nulla est audiendi patientia. Ex quo fit, ut inter se non intelligent, utque saepe de aliis interrogati de caepis respondeant. Quapropter alius alii ea tribuit, quae neque dixit neque forte cogitavit unquam.

15 Quibus de causis quid alius in alium machinetur, nulla exprimere possit oratio. Nunquam tam turbatus est septentrionalis oceanus, quin multo turbulentior nonnunquam ecclesiae status videatur. Hic videmus fratrum nostrorum alios crudelissimis subiici cruciatibus, alios nequissimo hosti cedere et prae metu in dei dedecus opprobrium-
20 que quicquid illi collibuerit facere; illic audimus et tympana et tubarum clangorem et bellicis tormentis edita tonitrua et saevissimas in nostrum sanguinem nostraque viscera se mutuo cohortantium voces. Fit ante oculos nostros horrenda nostrorum caedes; non aetati, non sexui parcitur; quaeruntur ad necem vel ipsi nondum in lucem editi partus et
25 multas in partes discepuntur. Quid nos interim? Haec scilicet nihil nos movent! Sed egregie litigamus, contendimus, rixamur. Jaciuntur ultro citroque contumeliae, maledicta, probra petulantissime. Ita dehonestatur in dies magis ac magis communis causa, atrociora in dies concitamus in nos odia et communi hosti ferrum, quod in nos-
30 metipsos aliquando stringat, exacuimus, ac ligna illi, quibus nostramet incendat corpora, suppeditamus. Ac tantus est artifex *Satanas*, ut neminem sinat intelligere in se quicquam esse culpae; in adversarium quisque suum crimen reiicit, se extra omnem culpam causamque ponit. Magna mihi copia esset commemorandi quae videre audireque
35 est quotidie, multis profecto digna lachrimis. Verum ne cuiusquam incurram offensionem ideoque minus fructuosa apud eum nostra sit oratio, nominatim ea recensere supersedeo. Sed mirum in modum me affecit quod accidit non ita pridem civili bello ex religionis contro-

¹⁾ B: quid.

²⁾ Cf. *Ennius*, *Annales lib. VIII*, 269.

versiis misere flagrante **Gallia**: Editus est libellus¹⁾, quo omnes propemodum, quotquot in evangelii restitutione aliquid sibi nominis pepererunt, adeo contumeliosis indignisque foedabantur nominibus, ut clementius multo excipi a **Pontificiis** soleant; et erat tamen libelli author, qui earundem partium diu fuisset habitus. Hem (in-⁵ quam) hominum amentiam! Sicine illic tam misere flagrare omnia intestino bello, nos autem hic tam turpiter tamque indigne abuti otio? Sed hominem ita obcaecaverat ira, ut, quid faceret et quam iucundum spectaculum **Satanae** pararet oculis, animadvertere non posset. Et qui refellere nihil possunt, nisi primo quoque verbo¹⁰ contumeliarum aculeis pugnant, discere ne quidem saepissime experti nequeunt, tali ex semente non nisi talem esse messem expectandam.

²⁾ Talem igitur cum habeamus hostem, cuius fallendi artes tam sint occultae, variae, multiplices, vafrae, cuius tam diurna sit¹⁵ exercitatio, cuius iucundissima suavissimaque sit quies (dum aliqua re nobis incommodet) nunquam quiescere, quid nos faciemus? Dabimus nos somno ac desidiae? Non circumspiciemus? Non cavebimus nobis? Blandietur quisque sibi, ut putet aliis quidem ineptis hominibus ca-²⁰vendum, eos ut vigilent monendos, se prudentiorem iam factum, quam ut possit amplius ulla alluci in insidias? At qui hoc est omnium, quae ille conatur, summum. Quin etiam raro frustra, ut homines (eos praesertim, qui authoritate valent, quorumque in prudentia vigilantiaque sita esse ecclesiae videatur salus omnis) in talem de se adducat opinionem. Ego vero certissime persuasum habeo, ut quisque a²⁵ **Satanae** laqueis longissime se abesse sibi persuadet, ita eum illis esse proximum. Quid dico „proximum“? Immo eum illis iam quam arctissime constrictum teneri. Scilicet tyrunculus, cui cum callidissimo veterano sit negotium, non in maximo semper versaretur periculo. Sis

¹⁾ Certe quidem libellus illius Durand de Villegaignon, qui fuit olim Calvinista. Cf. de eo *La France protestante* s. v. Cuius operum haec conferantur: *Ad articulos Calvinianae de sacramento eucharistiae traditionis*, ab eius ministris in Francia Antarcticæ evulgatae responsiones. Parisiis 1560. — *De Coenae controversiae Philippi Melanchtonis iudicio* Parisiis 1561. — *Paraphrase du Chevalier de Villegaignon sur la Révolution des Sacremens de Maître Jehan Calvin*. Parisiis 1561. — *Réponse aux libelles d'injures publiés contre lui*. Parisiis 1561. — *Propositions contentieuses entre le Chevalier de Villegaignon et Jean Calvin, contenant la vérité de la sainte Eucharistie*. Parisiis 1562. Cf. J. P. Nicéron: *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres* Bd. XXII 1733 p. 321.

²⁾ *B. i. l.*: Execienda ergo securitas, arma induenda contra hostem tam vafrem, tam varium.

enim tanta prudentia, sagacitate, sapientia, rerum usu, ut omnes homines facile antecedas, quid adhuc piae illo fueris, nisi novus miles?

Quod eo sane a me non dicitur, quia ad eius astus dolosque declinandum nihil spei relictum videri velim. Est omnino spes, et illa quidem certissima. Sed quibus? Profecto non suae nitentibus prudentiae aut sagacitati, neque securis, oscitantibus sibique non carentibus, aut iis, qui, quali cum hoste res sit, non considerant proptereaque contemnunt, sed iis, qui, cum pericula probe comperta habeant, pro periculorum magnitudine idonea ad resistendum hostemque repellendum arma sibi comparant. Quae arma pulchre describit Paulus Eph. 6¹) [V. 14 sq.]. Vult enim lumbos Christiani militis cinctos esse balteo veritatis, quo requirere videtur sinceritatis amantem animum, a quo omnis absit hypocrisis sive simulatio et fucus, et qui serio ad pugnam se comparat. Vult pectus armatum thorace iustitiae, ut bona adsit conscientia — quod quicquid facit, id ad dei gloriam collatum velit, nec suis id se metiri vel commodis vel incommodis vel ullis aliis rationibus ipse sibi sit testis. Vult pedes indutos calceis evangelii pacis, ut discat spinas ignominiarum contemnere atque oblivisci, neque ad ulla ulciscendas iniurias animum adiiciat. Sed potius ita se comparet, ut cuique pro malo bonum paratus sit reddere. Latus tegit clypeo fidei, quo intrepide ignita iniquissimi hostis vel potentiae vel summae ad fallendum calliditatis animum despondeat, sed certo statuat se sub eo militare imperatore, qui necessario tempore destiturus se non sit, quinimmo idoneo consilio atque satis firmis viribus communiturus; ei esse curae se, illi ad et ab omnibus Satanae dolis, insultibus, conatibusque servandum satis esse sapientiae viriumque, quamobrem quod trepidet, nihil esse. Armat caput salutis galea, ut prementibus afflictionibus salutis eum consoletur expectatio, quippe in qua tot tantaque insint bona, ut ne minima quidem parte ea ulla assequi possit cogitatio. Manum denique armat gladio spiritus, hoc est: dei verbo, quo et hostis ictus citra offensam excipiat et ipsum hostem vulneret ac plane conficiat. Sed quominus loco eius fiduciae, quam sic armatus in deo positam habere debet, ignava ulla securitas eius in animum irrepatur, preces vult addi, atque eiusmodi quidem preces, quae ab animo proficiscantur, et periculorum non inepto a estimatore, et suae imbecillitatis concio, et divinorum promissorum memore. Cum precibus coniungit vigilantiam; quo admonet ita expectandam a deo opem, ut te interim circumspicere oporteat, observare Satanae ingenium, ut nunquam non ob oculos habeas,

¹) A¹ i. l.: Ephes. 6, *in textu om.* B: Eph. 6 *om.*

quis sis, quod tuum sit munus, quis rerum status, quae tempora, denique qua parte, quoquo tempore ac momento aggredi te. S a t a - n a s possit. Non quo in tua ista vigilantia tuam positam spem habeas ex S a t a n a e insidiis elabendi, sed meminisse nos oportet, ita promis- 5 sam esse nobis divinam opem, ut velit tamen eam nos non dormitan- tes, sed vigilantes ab se expectare [Eph. 6, 18]. Sic pius agricola ¹⁾ a dei ille quidem liberalitate ac providentia messem expectat, sed interim non dat se desidiae, quin potius fundum colit et cum fide suum coniungit sudorem. Addit postremo apostolus etiam perseverantiam. Etenim cum ab isto hoste nullum sit tempus, nullum momentum ¹⁰ periculo vacuum, nulla unquam pax, nullae induciae, quis, quaeso, aut exuere se posse arma, aut de excubandi sollicitudine remittere vel tantillum posse absque summo certissimoque periculo speraverit ?!

Haec sunt, quae in praesentia de S a t a n a e dicere potuimus stratagematis ²⁾. Quibus etsi multo plura addi potuisse non negamus, ¹⁵ videntur tamen quae patefacta per nos a deo sunt (quo nomine immortales sunt ei gratiae habendae), tot ac tanta, et ratio ad illa declinandum adiecta eiusmodi, ut, si quis non tantum semel ea percurrerit, sed saepe diligenterque perlegerit, memoriae mandaverit ac frequenti cnm meditatione, tum vero observatione, exercitatione atque usu familiaria ²⁰ sibi reddiderit, facile intellecturus sit, ad sustinendam hanc pugnam artis sibi accessisse plurimum ac prudentiae, ut, sive tenebras offundere conetur S a t a n a s evangelio, sive mores corrumpere, sive novae cuiuspiam tyrannidis fundamenta iacere, sive eiusdem evangelii remorari cursum, quid moliatur, facile possis olfacere et, qua ratione ²⁵ eius frangi consilia possint, videre.

Expendendum est autem etiam atque etiam, quam horrendae sint istae clades, illatae evangelio tenebrae, eius cursus retardatio, morum corruptio, ecclesiastica tyrannis conscientiarumque carnificina. Suc- currat enim nobis I s r a e l i t i c u s populus, sed praecipue P h a - ³⁰ r i s a e o r u m , scribarum sacerdotumque inaudita coecitas, quibus non clarissimae vatum praedictiones, non tot tantaque miracula ad eum ipsum agnoscedum, quem tanto expectarant ³⁾ desiderio, aperi- re oculos potuerint. Est ante oculos P o n t i f i c i u m regnum — infelix populus, quos aut quales nactus est pastores! ? Quibus suam ³⁵ credit salutem ? Quos errare credit non posse ? Quae commenta, quae somnia, quas nugas passus est sibi evangelii obtrudi loco ? Quam

¹⁾ B: Sic pius ille agricola a dei quidem.

²⁾ B: stratagematibus.

³⁾ A: expectarent.

foedam, quam abominandam, quam exitiosam patitur sui exerceri mercaturam? Ut emat pro medicamento venenum, pro salute damnationem, pro vita mortem, eamque sempiternam? Colit pro deo aurum, argentum, ligna, lapides, atque alia ineptissima suae amentiae inventa. Cumque apostoli uno propemodum momento evangelium per totum terrarum orbem diffuderint¹⁾, ad idem restituendum quam diu ac quam parvo cum fructu laboratum est? Ad garrulitatem, ad contentiones, ad pugnas satis multi sunt instructi, sed verae pietatis non tam multa apparent exempla ad nos consolandum et exhilarantem, quam extant²⁾ impietatis ad copiosissimas nobis lachrimas (nisi prorsus lapidei essemus) exprimendum.

Haec assidue meditari omnes, qui Christum amant, decet; sed eos praeccipue, qui ecclesiae tractant gubernacula, ne qua forte fiat ratione, ut imprudentes immanissimo huic hosti ad sua patranda facinora suam locent operam. Vae misero, cui quidem id acciderit! Etenim si ei, qui fratrem suum fatuum appellaverit, sempiterni ignis poena est proposita Matth. 5³⁾ [V. 22], si praestaret, cuilibet molari lapide de collo appenso in mare mergi, quam quemquam vel minimum eorum, qui Christo fidem adhibent, offendere Matth. 18⁴⁾ [V. 6], et si pro scelerum criminumque magnitudine daturus quisque est poenas Matth. 11⁵⁾ [V. 21 sq.], cum dictum sit oppidis quibusdam, in quibus absque fructu multa fuissent edita miracula, fore, ut in die iudicii cum Tyro, Sidone ac Sodoma mitius agatur, quam cum illis [Matth. 11, 22] — quas poenas manere putemus eos, qui cum Satanae in plurimorum populorum perniciem inque Christi regni desolationem conspiraverint? Vide, quid intersit, appellesne tantum fratrem tuum fatuum, an vitam ei auferas, neque hanc modo temporariam, sed aeternam, neque uni solum homini, sed multis, neque etiam multis solum hominibus, sed multis populis. Neque vero te excusaverit, quod ignoranter feceris, cum potueris traditis tibi dei oraculis, quibus, quid te sequi, quid cavere oporteret, monereris, non ignorare. Si (inquam) pro tam levi delicto subeunda aeterni ignis est poena, quid pro hoc fiet tam immani facinore? Vide, quid hoc rei sit: ex maximis ac supra omnem humanam cogitationem positis dei laudibus vix ullam nominare maiorem possumus, quam

¹⁾ A: diffuserint.

²⁾ A¹, B: extent.

³⁾ A¹ i. l.: Matth. 5. A¹, B: Matth. 5 *in textu om.*

⁴⁾ A¹ i. l.: Matth. 18, A¹, B: Matth. 18 *in textu om.*

⁵⁾ A¹ i. l.: Matth. 11, A¹, B: Matth. 11 *in textu om.*

quod pro redemptione nostri ipsum filium suum morti tradiderit — quale porro eius factum fuerit, qui cuiusquam pernicie ullam praebuerit causam, quamve apud deum detestandum! Vae igitur vobis, qui inanem captantes auram, ut sive ingenio, sive eruditione valere aliquid videamini, aut importuna curiositate adducti controversias, 5 lites, rixasque serendi finem nunquam facitis! Vae vobis, qui, ut vestris indulgeatis odiis, invidiae, aemulationi vestraeque serviatis existimationi nescio cui, lites non modo non compescitis sedatisve, sed etiam irritatis magis ac magis animos, easque sic immortales redditis! Vae vobis, qui sive animi pravitate, sive etiam incuria, ad tanti 10 momenti res tractandas nullam affertis reverentiam neque quid faciatis expenditis, atque ita offendiculis repletis omnia! Vae vobis, qui defixis in vestram tantum dignitatem, existimationem, vulgi de vobis opinionem oculis, ut deorum quorundam locum apud homines obtineatis, fratres vestros contemptui habetis, affligitis, opprimitis, 15 atque in eorum conscientias dominium quoddam vobis usurpatis, atque ita S a t a n i c o regno muros circumducitis et propugnacula exaedificatis! Vae (inquam) vobis, vae, vae! Quam horrenda vos manent in die illa suppicia! Neque vero haec dico nunc solis R o m a - n i s P o n t i f i c i b u s , cardinalibus eiusque ordinis hominibus — 20 quid enim esset aliud, quam operam et oleum perdere? Illis dico, quos auribus adhuc esse praeditos spero, quibus audiant [Matth. 11, 15]; qui, cum C h r i s t u m ament, mere callidis oppugnantur ab S a t a n a insidiis, ut eorum nihil tale sibi persuadentium ad suos conatus utatur opera. Caveat sibi quisque: non R o m a e primum 25 natus papatus est, sed iam inde a primis parentibus dicit originem. Nemo est nostrum, qui non suum in pectore papatum gestet, prima quaque occasione certissime eum proditurus, nisi magna prudentia se ipse exploraverit ac sibi plane vim fecerit — intelligent, quibus sunt aures! Vae misero illi, cui contigerit maximam cernere damnato- 30 rum hominum turbam, ad quorum perniciem qualemcumque ipse, vel ignarus, operam contulerit, praesertim ne admonitus quidem sibi caverit! Qui, quae so, poterit dominici vultus severitatem summa cum maiestate coniunctam ferre? Qui tum animus erit? Quae mens? Qui sensus? Item, fratres, valeant ambitiones, fumi, irae, simultates, 35 lites, discordiae aliaeque affectiones omnes! Sit nostrum omnium unum cor unaque voluntas! Sit unus omnium nostrum scopus C h r i - s t u s eiusque nominis gloria! Excutiamus aliquando eum somnum, per quem fit, quominus cernere, quae nobis collocatae sint insidiae, possimus. Neque vero applaudat sibi aliquis, iam se in portu navigare, 40

iam se extra omne esse positum periculum, huiusmodi exhortationes aliis fore utiles! Repeto enim quod paulo ante dixeram¹⁾: qui ita secum ratiocinetur, quisquis tandem sit, eum aut laqueo esse proximum, aut arctissime iam constrictum teneri. S a t a n a e scilicet illa est oratio, qua securum inepteque confidentem reddat hominem, cuius mos est, tum maxime polliceri pacem, quum nihil minus est quam pax [Jerem. 6, 14]. Cave tibi (inquam), cave! Immo vero cum, qui nobis propositus sit hostis, neverimus, induamus quae modo diximus arma, praecipuaque illa nostra sit cautio, ut vereri nunquam desinamus. Quinimmo, quo maiores in illum progressus fecisse videbimur, eo cavendum nobis ab illo magis esse certo statuamus, quo fiat, ut neque cessemus unquam a deo precibus contendere, ut nobis laqueos ostendat, sed cuique (inquam) suos, non tantum qui vicino sint positi. Est enim sic precandi necessitas omni prorsus fide maior.

Finis.

¹⁾ Cf. p. 197 sq.

Jacobi Acontii ad Johannem Wolphium Tigurinum, eiusque
ad Acontium epistulae.

1. **Joannes Wolphius**¹⁾ ad **Jacobum Acontium**,
virum nobilem.

Si tam bene vales, **Acontii** doctissime, quam ego te valere cupio, est quod tibi gratulor, mihi gaudeam. Ego patris optimi maximi beneficio optime valeo. Nec obliuione veteris amicitiae nec remissione benevolentiae erga te meae factum putes, quod hactenus ad te literarum nihil dederim, sed quod partim nihil esset, quod te scire tua referre existimarem, partim quod, ubi locorum esses et quibus nunciis meae ad te perferri possent, non viderem. Jam vero cum libellum hunc²⁾ amicis impellentibus edidisse, tum vir nobilis et summus amicus noster **Betteus**³⁾ suam in hisce ad te mittendis operam pro sua erga nos benevolentia sane maxima mihi non gravate praebet, non potui non hasce ad te licet inaneis literas dare. Mitto igitur ad te, vir praestantissime, praeconem evangelicum meum, quem hortante domino **Bullinger** o sic effinxii: rogantibus **Froschövero** et **Frisio**⁴⁾ passus sum evulgari. Exiguum munus est, si tua merita spectes, sed velim id amoris in te mei magnitudine potius quam parvitate sua metiare. Tantum aliquando ocii simul atque virium fortasse dabitur, ut maiora melioraque praeistem. Quod si factum fuerit, quoquo terrarum loco te commorari cognovero, ut earum operarum aliquis etiam ad te redeat fructus, operam dabo. Illud autem mihi vicissim abs te dari velim, ut vel semel quotannis quantulacunque, seu **Latina** seu **Thuscania**, epistola **Wolphi**²⁵ tuum dignum ducas, nempe ut quocunque nutrimento meum in te amorem foveas ac conserves. Etsi enim ipse eum perpetua nominis tui memoria et revocatis in conspectum quibus me donasti libris tuis subinde nutriam, existimare tamen ipse etiam potes acces-

¹⁾ Johannes Wolphius (1521—1572), parochus Tigurinus.

²⁾ De officio praeconis ev. oratio. Tiguri, Froschauer 1562.

³⁾ Franziscus Betti, qui 1558/59 una cum Acontio Argentorati degebat. Cf. Zurich letters² 1846 p. 18, 1842 p. 5.

⁴⁾ Johannes Fries, vide p. 234 n. 8.

sione alimenti quantacunque maiorem fore. Idque tanto magis futurum mihi crede, quanto minus literarum alias ad nos ex iis locis affertur. Et certe mitterem una cum literis hosce libellos meos etiam ad reverendos antistites, d[ominum] Parcurstum¹⁾, d[ominum] Ivellum²⁾, d[ominum] Hornum³⁾ et ceteros, quorum pietatem et doctrinam facio maximi, ni dubitarem, utrum tanti viri debeat in suis magnis et multis occupationibus interpellari. Te, mi d[omine] A c o n t i, vehementer oro, ut, ubi in illos forte incideris, multam eis meo nomine salutem, eamque sane quam reverenter, dicas. Omnibus enim illis aliquid gratum facere posse, tam mihi luberet quam quod maxime. Arbitror enim pertinere ad officium meum eos existimare et scire, curae mihi suam ipsorum salutem et dignitatem esse, ita ut, si nullo officii genere queam iuvare, soleam tamen piis precibus optimo maximo patri commendare. Tu, oro, si nos ames, quod credo, ut de tua bona fortuna simul atque valetudine pluribus verbis scriptas literas videamus, operam dabis. Ego tibi vicissim neque in illo officii genere neque alias, siquidem possim, deero et, ut vestrata lingua balbutiam aliquid, aspettate da me quei favori et quei officii, che magiori si sogliono fare, che non vi trovarete ingannato state sano etc.

20 Vale bellissime!

T i g u r i prid. Non. Martias [6. Martii] a. 1562.

Turici, bibliotheca publica Mscr. F 41, p. 202.

2. Solida eruditione parique pietate praestanti viro, d[omino] J o - a n n i V u o l p h i o⁴⁾ T i g u r i n o, amico summo etc. T i g u r i.
 25 S. P. Literae tuae amoris erga me tui summaeque humanitatis plenae quantum me delectarint, vix equidem consequi verbis queam, quippe qui tuam istam elegantem conditionem cum vera pietate maximaque humanitate coniunctam et plurimi semper fecerim et coluerim ex animo. Cuius rei quod nulla adhuc mea ad te scripta 30 epistola testis extiterit, cuicunque potius culpae ascribas velim, quam ut de veteri meo in te amore potuisse vel tantillum decidere tibi

¹⁾ John Parkhurst, episcopus Nordovicensis, cf. de eo Th. Vetter: Relations between England and Zurich during the Reformation 1904, p. 54 sq. 58.

²⁾ John Jewel, episcopus Salisburiensis, cf. Vetter loc. cit. p. 58.

³⁾ Robert Horne, episcopus Vintonensis, cf. Vetter loc. cit. p. 59.

⁴⁾ Cf. p. 215 n. 1.

persuadeas. Dicere enim vere possum, quorum recordatio aequa mihi sit iucunda atque opt[imi] mei *Vulphii*, amicos esse mihi perpaucos. In libellum tuum¹⁾ iam incideram cupidissimeque perlegeram. Sed neque tamen minus gratum fuit a te missum esse exemplum, quo nomine tibi magnas habeo gratias. Quid quaeris? Inieci⁵ scilicet mihi maximam tuarum lucubrationum sitim; itaque statuo, nisi subinde emiseris aliquid novarum vigiliarum, non defuturos, qui usurae istius praeclari tibi crediti talenti [Luc. 19, 13 sq.] solutionem urgeant. Ut mihi quidem videtur, nihil habet libellus tuus non e divinis literis petitum, non et eleganter explicatum et pulcherrimo¹⁰ ordine dispositum et ad persuadendum magnopere accommodatum, ut nihil desiderandum sit praeterea, quam tales evangelii praecones dei ecclesiae quam plurimos contingere, quorundam videlicet loco, qui destruendis quam construendis domino edificiis longe magis vi-
dentur idonei.

Amicos tuos, cum fuerit mihi eos videndi copia (hoc est: quum ad urbem venerint), salutabo tuis verbis referamque quod iubes diligenter. Ma che risponderò io alle vostre toscane et così amorevoli proferte! Certamente quello che ancora faccio ben di cuore: di proferire i medesimi uffici di vera benevolenza in tutto quello che già²⁰ mai potrò anch' io a voi. State sano et, si come fate, amatemi.

In Londra il x di Giugno MDLXII.

Tutto vostro

Jacobo Acontio²⁾.

Turici, bibliotheca publica Mscr. F 37, p. 11.

25

3. Joannes Wolphius d[omino] Jacobo Acontio.

Etsi mihi dubium nunquam fuit, quin et mei in te amoris et meorum in rem Christianam publicam studiorum aequus esses et syncerus aestimator, tamen ex iis literis tuis, quas ad me Londonio dedisti, facile perspexi, quod semper studui, et mea tibi studia³⁰

¹⁾ De officio praeconis ev. oratio. Tiguri, Froschauer 1562.

²⁾ Tunc, mense Junio 1562, Joannes Henricus Fabritius de Anglia Turicum revertit; cui F. Bedford literas [dat. 10. Jun.] Rudolpho Gwalther nec non Heinrico Bullinger tradendas dedit, Antonius Cookus epistulam Bullingero reddendam, dat. 14. Jun. [Collectio Simmleriana]. Quibus literis etiam Acontii epistulam, quam Fabritium tradidisse puto, coniunctam fuisse plus quam verisimile est.

probari et te intelligere, quantopere te amem. Quod enim tantilla tibi oratiuncula mea tantopere probari potuit, id amori in me tuo plane acceptum fero, quippe quo fiat, ut ab amico quicquid profectum videas, displicere non possit. Quod vero me, uti in hoc scribendi studium deinceps incumbam, tot tantisque argumentis conaris adducere, id, quam certo mihi argumento esse potest, ex voluntate mea potius illud scriptum meum, quam suo ipsius pondere momentoque aestimatum esse non potuit me non suavissime afficere, quando et principibus placere viris non ultima laus sit¹⁾, et quae bono animo feceris, optimo accipi summae felicitatis esse existimatur. Ego vero tametsi illum scriptitandi morem, quo ceu morbo quidam tenentur, alienum esse a natura mea hactenus et eo etiam ipso, quod nisi rogatus ab amicis tantum in lucem evulgavi quicquid, satis ostenderim, tamen argumentis et verbis tuis adducerer, ut quae domi nostrae nata habeo, non gravate emitterem, siquidem spes esset, ea sic a me perfici et perpoliri posse, ut expectationem imitandae industriae et doctrinae scriptorum nostratum sustinerent. Quod ipsum utram in partem cadat, dubium esse videam occasiones ad scribendum iustas, hoc est: aliunde potius oblatas, quam meopte studio quasique ambitiose captatas sequi velim. Nempe ut ex animo nullius sibi sive ambitus sive odii conscientia proficiscens oratio ita prospere cum ad salutem publicam, tum ad dei gloriam tanquam suum calcem decurrat, ut nulli malevolorum hominum et momorum morsus sint extimescendi. Atque hoc consilium meum si minus suffragio tuo approbaris, ego vel exemplo tuo confirmabo. Etenim emissa ante aliquot annos „Methodus“ tua, quantum et rerum cognitione et iudicio et eloquendi facultate possis, facile demonstravit; rursus quod deinceps nihil aliud edideris, quid aliud significat, quam te minus quam possis tibi ipsi tribuere? Quamobrem adhortationem tuam pro eo ac hominem tui amantissimum decet gratissimo animo accipio, sed vicissim te vehementer oro atque obsecro, ut aut inchoatam de „Methodo“ scriptiōnem tuam perficias, aut alterius generis aliud opus edas. Quod ipsum ut abs te impetrarem, ni tuorum ipsius argumentorum te meminisse scirem, pluribus verbis contendarem. Quod reliquum est hoc tibi persuasum habeas velim, isthic mihi te neque cariorem neque iucundiores esse quenquam. Attendete à star sano, accioche possiamo favoleggiare insieme et scrivete a mi più luonge lettere, accioche mi nasca materia da scrivere. Ma per tornare a proposito. Vorrei che V. S. credesse di certo, ch'io vi sono non solamente amico,

¹⁾ Cf. Horatius: ep. I, 17, 35.

ma amicissimo, et usero ogni pruova per fartelo conoscere con gli effetti. State sano!

Tiguri IV Cal. Sept. [29. August] 1562.

D[omino] F r a n c i s c o B e t t o¹⁾.

Si vales, F r a n c i s c e B e t t e, est, quod tam mihi gaudeam, ⁵ quam tibi gratuler; ego bene valeo patris optimi maximi beneficio. Mitto ad te hasce ad A c o n t i u m nostrum datas literas teque vehementer etiam atque etiam oro, ut in A n g l i a m ad ipsum perferendas, quemadmodum te facturum hinc discedens pro eo ac me diligis mihi promisisti. Ego si quid in rem et gratiam tuam vicissim possim ¹⁰ facere, tu mihi mandes, iubeas, imperes; dabo operam, ut ne videar officio defuisse. Scrivero piu a luongo, quando haverò piu tempo. Ho scritta la presente in fretta: Volendosi di presente partire i discepoli di F u n c c i o²⁾, per venire ad A r g e n t i n a di modo che non ho havuto spatio di scrivere ad altri che à v. s. et alcuni A r - ¹⁵ g e n t i n e s i. Vi prego di nuovo, quanto piu efficacemente posso à metter questa lettera al signor A c o n t i o et a scriver mi delle cose vestre. State sano!

Tiguri 28 Au[gusti] anno 1562.

Turici, bibliotheca publica Mscr. F 41, p. 223 sq.

20

4. Jacobus Acontius Johanni Wolfio Tigurino s. p. d.

Quod lucubrationum tuarum³⁾ editionem nequaquam tibi praecipitandam putas, quin potius H o r a t i i⁴⁾ consilio, nonum ut in annum praemantur suadentis, parendum⁵⁾, ego vero, mi W o l f i , pudorem in eo prudentiamque vehementer laudo tuam⁶⁾. Quid? ²⁵

¹⁾ Cf. p. 215 n. 3.

²⁾ Rudolfus Funck, diaconus ad „Fraumünster“, quae vocatur, ecclesiam et scholarcha Turicensis; mortuus est 1584. Cf. H. J. Leu: Helvet. Lexikon VI, 1752, p. 474. Salutant eum H. Folkerzheimer, Emdae 1563 mense Augusto, et John Parkhurst Londinae 1559, mense Maiio (Zurich letters² 1846 p. 186, 1842 p. 30).

³⁾ Wolfii (1521—1572) lucubrationes plerumque exegeticae sunt.

⁴⁾ Ep. II, 3, 388.

⁵⁾ Quod . . . parendum om. α.

⁶⁾ Ego vero, Joannes Wolfi, pudorem istum in tuis lucubrationibus aliquandiu suppressendis tantum abest ut improbem, ut etiam laudem vehementer atque adeo exosculer. α.

Ergone tanto eruditissimorum hominum, quibus hoc seculum floret, theatro nihil commovebimus? Cuius id esset frontis? Sed ut sapienter est ab eodem Horatio¹⁾ dictum:

„Est modus in rebus, sunt certi denique fines,
5 Quos ultra citraque nequit consistere rectum“

— ut enim faciendum non est, ut edas quae, si limam adhibueris, politiora possis reddere, ita neque premenda nimis diu sunt²⁾, quae et aliis fructum et tibi laudem possint parere. Ac tametsi facilius multo³⁾ eam in partem peccatur, ut nimis facile ac repente sibi placeant, esse tamen et in partem contrariam⁴⁾, si nunquam tibi placeas, peccato locum, vel ex eo cognoscere licet, quod, si maiores nostri nimium verecundi cautique esse voluissent, nulla nobis monumenta suae reliquissent industriae. Itaque nos pro tam culto seculo rude, agreste ac rerum omnium ignarum haberemus.

15 Sed illud in primis⁵⁾ laudo, quod omne scribendi edendique consilium⁶⁾ non inanis aurae cupidine, sed publicae utilitatis ac dei gloriae ratione gubernari velis. Pleiique praeter laudem nihil spectare in scribendo videntur. Ex quibus tamen qui saltem intelligunt, qualibusnam scriptis laus debeatur aliqua, taliaque elaborare student 20 ferri utcunque possent, non aliter atque ii, qui pro patria fortiter illi quidem pugnant, non tamen⁷⁾ patriae causa, sed suae gloriae. Sed quid iis facies, qui, cum ipsum scribere, qualemque sit, laudi ducent, nihil in scribendo propositum habere prae se ferunt, quam ut scribant? Miraris, opinor, eiusmodi ullos esse, et merito. Quid enim 25 ineptius? Sed unde nobis in dies tanta scriptorum turba eorum, qui, cum nihil de suo quod proferant habeant⁸⁾, praeter forte inanes nugas quasdam aut deliria, tantum hinc inde suffurantur et res et verba, ex quibus suos conflent libros? Neque interim quicquam ita aut exprimunt⁹⁾, aut comprobant, aut collocant, ut non multo malis apud 30 eos, unde sit depromptum, legere. Etenim¹⁰⁾ nullam ad rem¹¹⁾ in-

¹⁾ Sat. I, 1, 106 (Otto p. 226).

²⁾ politiora etc.], excolere melius queas, ita neque supprimenda nimis diu sunt, α .

³⁾ multo facilius α .

⁴⁾ contrariam partem α .

⁵⁾ imprimis α .

⁶⁾ edendique quod scripseris consilium α .

⁷⁾ tamen *om.* α .

⁸⁾ proferant praeter f. i. n. a. d. qu. habeant α .

⁹⁾ A, A¹, B: exprimant.

¹⁰⁾ Etenim *om.* α .

¹¹⁾ nulla in re α .

geniosi sunt, praeterquam ad speciosos titulos excogitandum ¹⁾), quibus ex hominum manibus bonos libros extorqueant ac suos eorum loco obtrudant ²⁾). Et tam stolidum est vulgus, ut, quos expuere debuisset, et suspiciat nonnunquam et celebret.

Sed istos sane mittamus, quippe qui pro merito tractari non nisi ⁵ prolixa possent inventiva ³⁾). Illud potius videamus, qua ⁴⁾ ratione nos in eo genere declinaturi omnem culpam simus. Quid enim, si solam quidem utilitatem publicam spectemus, sed (ut fere fit) nobis plus aequo nostra placeant? An putas impune laturos? Quonam autem tandem pacto statuere possis ⁵⁾ tuum de tuo iudicio rectum esse ¹⁰ iudicium? Cum tam multi in eo errant — qua ratione te non errare intelliges? Ardua res est ac nescio, an ulla magis. Amicis (inquieris) plus de me credam quam mihi. At vero id multo est dictu facilius quam factu. Sed facturus sane sis, quid si amici parum sinceri sint, ut nolint, aut nimis verecundi, ut non audeant quod sentiunt proferre? ¹⁵ Quid si fuerint aliis in rebus (quod plerumque accidit) occupati, ut, quod oportebat, censurae tempus dare nequeant? Sed mitte haec omnia; quid denique, si ne illi quidem iudicio satis valeant? Dices: non nisi probatissimos quosque adhibebo. Cuius iudicio probatissimos? Vulgine? Minime praeclarum tu quidem authorem narras. An tuo? ²⁰ Atqui ut certus esse possis, te in eo haud errare, constare tibi oportet rectum esse iudicium tuum; quod si fiat ⁶⁾, iam alieno opus non habes. Sed certe et si multi iudicium sibi tribuunt, quibus nullum est, quibus tamen re vera est, intelligent etiam sibi esse necesse est, sive de illo agas iudicio, quod naturae adscribitur multarumque rerum cognitioni ²⁵ atque usui, sive de illo, quod ⁷⁾ a divino proficiscitur afflatu. Quemadmodum ut multi existant, qui, in quibus errant, ea se scire falso sibi persuadeant; qui tamen ⁸⁾ re vera sciat aliquid, id se scire non potest non intelligere. Neque enim scire diceretur unquam, nisi se scire intelligeret. Itaque periculum non est, ne si iudicio valeas, eo te falso ⁹⁾ ³⁰ carere opineris; sed contra, si careas, ne illud tibi adscribas. Inepte

¹⁾ in speciosis titulis excogitandis α .

²⁾ quibus etc.] ad extorquendum ex hominum manibus bonis libris et suos eorum loco obtrudendum α .

³⁾ tractari etc.] tractandi essent, nimis prolixam requirerent inventivam α .

⁴⁾ qua nam α .

⁵⁾ poteris α .

⁶⁾ fiat] constet α .

⁷⁾ qui α .

⁸⁾ A¹, B: tum.

⁹⁾ falso eo te α .

autem fecerit ¹⁾, qui, cum per se certo intelligere possit utilem se operam scribendo aut navasse aut navare posse, iudicem adire alium velit. An vero qui veritatis evangelicae ex pontificiis tenebris in lucem vindicandi principes fuere, si plus cuiquam credendum quam sibi censuissent, Romanae se opposuissent ecclesiae? Interfuit 5 igitur plurimum Christianae rei publicae, eos, cum recte iudicarent, aliorum non pluris facere iudicium quam suum, neque sane expectare, dum ad scribendum hortatu cuiusquam impellerentur, sed eos ad id sua sponte excitari. Quandoquidem autem in eam partem 10 frequentissimus est error, ut multum se videre arbitrentur, qui nihil aut parum vident, sintque etiam quidam iudiciorum quasi gradus, ut de quibusdam recte iudicare multi valeant, de aliis non ita multi, de nonnullis perpauci tantum quidam ²⁾, atque ita fit plerumque, ut non eum, quem debet, sibi vendicet quisque locum — optimum mea 15 quidem sententia consilium fuerit, si unusquisque suum aliquando vehementer suspectum iudicium habuerit; non ut animum despondeat, sed ut diligenter exploret suas vires et, quantum audere possit, compertum tandem habeat. Quoniamque sensim irrepere in hominum parum attendentium animos stulta solet confidentia, eaque ubi 20 invaluit, praesertim si popularis aliqua nonnihil aspiret aura, diffidentiae locum relinquit nullum, illa una ratione videntur ad modestiam revocari omnes posse, si tantum inspiciant, quam magnus ³⁾ fuerit in omni aetate numerus eorum, qui, cum sibi de se summa omnia promisissent, ridiculi tamen praeter modum evaserint. Quid 25 enim hinc sequitur aliud, quam coniunctum cum hominis natura ⁴⁾ esse, ut sibi suisque plus aequo faveat? Quisquis ergo hominem se esse meminit, ei simul in mentem veniat, et si animadvertere non potest, quibus in rebus aut quo pacto nimia ineptiat confidentia, et se tamen eiusmodi esse morbo obnoxium. Itaque placent tibi fortasse ⁵⁾ 30 ingenii tui foetus? At quam plurimis placuerunt sui, qui tamen probari aliis nequiverunt! Quid si id ipsum contingat tibi? Cavendum est ergo primum, ne ⁶⁾ tibi tui ipsius amor non satis recte iudicare de tuis permittat (id quod suscepta saepe obtrectatoris persona atque ad unguem examinatis singulis assequere); tum autem operaे pre-

¹⁾ Ineptus autem fuerit α .

²⁾ quidam, quos aequus amavit Jupiter, atque etc. α .

³⁾ magnus] infinitus α .

⁴⁾ cum ipsa hominis natura α .

⁵⁾ fortasse] forte α .

⁶⁾ A¹, B: te.

tiūm sane fuerit certo aliquo signo semel, quale tuum sit et ingenium et iudicium, cognoscere, et, quantum ei tributurus recte sis, videre.

Ac quandoquidem et tu prolixas a me requiris epistolas et cum coniunctissimo amico vel nugari persaepe dulce est, quaenam indicia 5 colligere hactenus hunc in usum potuerim, exponam. Imprimis autem intelligentis iudicij illa certa videtur esse nota, si multa tibi in mentem sua sponte in dies veniant, quae cum summorum hominum iudicio congruere postea deprehendas; etenim statuere non possis recto illos usos fuisse iudicio, quin idem de te statuas. Firmi est etiam iudicij 10 signum, si propositis eisdem rationibus atque de integro expensis praeiudiciis, pertinacia animique affectionibus¹⁾ omnibus valere iussis, idem semper iudices. Qui enim eadem de re aliud atque aliud iudicat, nulla nova adductus ratione, sed ideo²⁾ quod ratio eadem modo plus, modo minus habere ponderis videatur, eum saepe errare 15 certum est. Subtilis autem iudicij qui fuerit saepe errare? At vero magnum infirmi iudicij argumentum est, si, quas res aliquando maxime certas habueris, in iis postea errasse te toto coelo deprehendas, et si id accidat frequentius. Sic etiam nihil tua sponte animadvertere, nihil iudicare posse, nisi semper quos sequaris habeas, ingenii est 20 valde imbecilli. Et qui de rebus multis³⁾ contra iudicat quam quos mirata est aetas omnis, necesse est eum iudicio esse aut divino forte quopiam aut certe nullo⁴⁾. Hisce argumentis⁵⁾ si quis ingenii iudicij que sui vim diligenter diuque exploraverit, nae ille a scopo haud longe aberraverit. Sed alia est adhuc adhibenda cautio, ut, quam audax sis 25 aut quam timidus natura, expendas. Audacia enim plus aequo tibi tribuere conabitur⁶⁾, pudor autem minus. Quocirca ad certius faciendum iudicium addenda sunt⁷⁾ experimenta, quae tuam de te opinionem aut non aequabunt aut forte superabunt etiam; itaque animos aut addent aut cohibebunt.

Cognitis ingenii viribus alia sequitur consultatio explicatu minime facilis: quam absoluta esse oporteat ea, quae in publicum emittas⁸⁾.

¹⁾ affectibus α .

²⁾ ideo] ex eo tantum α .

³⁾ multis] omnibus aut plerisque α .

⁴⁾ necesse est iudicij esse aut divini forte cuiuspam aut certe nullius α .

⁵⁾ argumentis (quae etiam sunt eiusmodi, ut eorum nemo alium habere testem queat quam se ipsum) si etc. α .

⁶⁾ conatur α .

⁷⁾ addenda insuper sunt α .

⁸⁾ emittas] emittere consultum sit α .

Nam si numeris omnibus esse arbitriteris oportere, nemo quicquam recte aedet unquam. Apparet ergo ea quoque edi licere, in quibus quod desiderent ¹⁾, sit aliquid. Ac, ne nimis longum faciam, mea quidem haec est sententia, ut, quam in aetatem incideris, videas, et quid suscipias, cuiusque rei gratia, hoc est: quanam magna utilitatis spe adductus, expendas etiam atque etiam. Quae literis mandavit J o - h a n n e s H u s , si aetatem, qua floruit, respicias, plane aurea sunt; si cum nostrorum hominum monumentis conferas, nullius sunt pretii. Ergo talia aetate illa emittere omni fuit laude dignum; hodie vero aedere etiam paulo meliora magnae fuerit inscitiae. In occasionibus etiam multum admodum est positum. Sit enim locus aliquis pertracatus quidem iam optime, sed non sit ex iis, quos maxime oportebat, qui legat, sit autem spes novo aliquo scripto ad lectionem alliciendi ²⁾, me authore etiam minus bono scripto id tentaveris, non modo sine reprehensione iusta, sed etiam cum laude aliqua; neque enim vere dici possis actum agere. Sunt etiam quae inculcari ad importunitatem ³⁾ usque expediatur. Quo in genere si quid non prorsus invita (quod aiunt) M i n e r v a aggressus fueris, iure tibi laus debeatur aliqua. Pertinere autem huc videntur exhortationes ad pietatem, ad officium, et vitiorum reprehensiones. At quaestionum dogmatumque tractationes aliam habere rationem videntur, ut non nisi elaboratissimus gratiam invenire possit. „*Scriptus et a tergo needum finitus H o - r e s t e s*“ ⁴⁾.

Istis porro atque aliis id genus omnibus perpensis si fuerit aliquid, in quod utilem conferre posse operam videare, expectandos qui tibi stimulos addant, non existimo. An vero non satis magnus esse debet stimulus bono cuique publicae utilitatis ratio? Quinimmo ne expectari quidem velim, dum tale argumentum offerret sese, verum studiose inquiri ac periculum fieri. Latissime siquidem patet divinarum rerum (ut intra hos me fines contineam) tractatio. Argumenta sunt multa et varia, fines tractationum diversi. Est enim doctrina de fide, de moribus, de ceremoniis, de politia. Collapsa erant omnia, nihil non occuparant tenebrae. Hic igitur vehementer utilis fuerit inquisitio, satisne ad unguem restituta in integrum omnia fuerint, an vero sit adhuc reliquiarum aliquid veterum errorum, et quid? Cuius diligentiae non aliam equidem existimem esse rationem, atque

¹⁾ desideres α .

²⁾ eos alliciendi α .

³⁾ vel ad importunitatem α .

⁴⁾ Cf. Juvenal: Sat. I, 6.

eam ipsam, qua hactenus tot tantaeque ac tam densae fugatae sunt tenebrae, si ad ipsam¹⁾ divinae vocis normam exigentur²⁾ omnia, non aliter quam si nihil non suspectum habeas, ne quidem syllabam. Huiusmodi autem inquisitionis si nullus alius sit fructus, hic certe maximus fuerit, exploratum semel habere errorum in ecclesia nihil⁵ prorsus esse reliquum, atque id assequi, nisi qua diximus ad inquirendum via ingressus, nunquam poteris. Constat etiam cum aliis atque aliis³⁾ agendum esse; ad quos respectum habere atque inde tractandi rationem ducere videtur oportere. Nam et rudibus suae quaedam tribuendae sunt scriptiones; aliae vero eruditis. Quorum¹⁰ hi quidem totos se divinis tradiderunt, illi alia colunt studia. Atque hi rursus omnes partim sua sponte sequuntur docentem, partim reluctantur, ut sit eis vis inferenda. Plerique errore ducti resistunt, non nulli affectionibus aut rationibus nescio quibus servientes. Sunt autem divinorum librorum interpretationes, explicationes, paraphrases,¹⁵ sunt universae doctrinae atque etiam singularum quaestionum tractationes, sunt exhortationes. Oriuntur errores novi in ecclesia, et quasi reviviscunt veteres, ut sint profligandi. Irrepunt pravi mores modo in populum universum, modo in pastores, modo in hoc, modo in illud hominum genus, qui oratione castigandi sunt, alias blande,²⁰ alias severitate adhibita, prout res tempusque postulare videatur. In summa tot sunt scriptiorum genera, quibus opus habet ecclesia, ut enumerari omnia vix, ac ne vix quidem possint. Ita autem facillime, quid te aggredi potissimum expediat, intelliges, si scriptiorum genera haec animo repetens et in singulis subsistens nonnihil, quae in²⁵ quoque inesse oporteat, hoc est: qui rerum delectus, quae tractandi ratio, quae prudentia, quod artificium, expenderis. Tum autem videndum erit, quid extet, quid desiderari posse videatur.

De uno genere si dixero, promptum erit, quid de omnibus velim, intelligere. Quaedam sunt scripta, quibus errantes nobisque adversarios ad veri conamur agnitionem pertrahere. Primum itaque illud certum est: qualibuscunque tandem rationibus utare, qui eas non expenderint, apud eos nihil habituras ponderis. Perturbatum autem animum sive ira, sive odio, ad rationum momenta recte expendendum idoneum nequaquam esse. Quaecunque igitur iram aut odium movere possunt, cavenda omnino sunt; quae vero ad emolliendos animos³⁰ pertinent, studiose adhibenda. Ex quo intelligitur criminacionis

¹⁾ ipsam] exactam α .

²⁾ exigantur α .

³⁾ A¹, B: atque aliis *om.*

atque convitii genus omne instituto esse maxime adversarium. Illud etiam irritare adversarium solet mirum in modum, si videri velis in controversia esse quae non sint; ut si tribuas ei quae neque dicit neque sentit. Id quod accidere saepe solet, quum quod ex illius dicto 5 quopiam, quamlibet recte, colligimus, id eum dicere asserimus. Ut quum dicimus, Pontificios papam pro suo deo colere aut plus papae quam deo credere. Atque illud eo pertinet, etiam si, ut amplior sit redarguendi copia¹⁾, aliter eorum interpretetur verba, quam ipsi velint. Sed et si erroris magnitudinem turpitudinemque intempestive 10 exageres, quominus agnoscerre errorem possit, effeceris atque ita infensum pertinacemque reddideris. Praestiterit ergo excusare potius initio, re autem demonstrata, si tam apertis ac certis rationibus admonitum non resipiscere²⁾ turpe supra modum fore ostendas, ab re non fuerit. Quoniamque scripti eiusmodi duae praecipuae sunt partes, 15 una, ut adversariorum argumenta refellas, altera, ut tua confirmes, illaque aut nulla sunt, aut falsa, aut infirma, cavendum est, ne confutandi confundatur ratio, dandaque opera, ut adversarios quam minime offendamus. Itaque argumentum nullum si fuerit neque videatur esse³⁾, non intelligere te dices, quid eo efficiatur, simili addita 20 ratiocinatione, cuius constet falsam esse conclusionem. Si videatur nec sit, non protinus fallacias ac dolos clamabimus, sed commoda solutione modeste utemur. Si falsum, non insultabimus odiose, sed satis fuerit 25 testimonia comiter requirere; si infirmum erit, fatebimur coniecturam aliquam afferri⁴⁾, sed multo esse certiora⁵⁾ argumenta contrariam in partem ostendemus. Sunt enim, qui egregie suas se tueri partes arbitrantur, si nullum adversarii verbum reprehensione carere vel 30 gravissima passi fuerint; atque ita consequuntur, nimium videndo prorsus nihil ut videant. Quoniamque persuasionis (inveteratae praesertim) incredibilis quaedam vis est, illud pro certo est statuendum, 35 nisi firmissima quaeque intulerimus eademque maxime perspicua fecerimus, inanem operam nostram omnem futuram. In quo duplicitate peccatur: aut enim non satis certa notaque ad nostra confirmandum sumimus, aut ex iis, quae sumuntur, non satis appetit effici id quod volumus. Itaque et demonstrandi initium a rebus adeo firmis perspicuisque, ut negare ea adversarius non possit, faciendum

¹⁾ ut amplior sit redarguendi copia post: velint α .

²⁾ si non resipiscere tam apertis ac certis rationibus admonitum α .

³⁾ esse om. α .

⁴⁾ afferri] facere α .

⁵⁾ certiora esse α .

est; et ita coniungi cum re, quae in controversiam venerit, oportet, ut apertissime appareat, iis positis ¹⁾ et hanc sequi necessario. Quoniamque omnino plus virium est in una firma solidaque demonstratione, quam in sexcentis probabilibus argumentationibus, nolim scriptorem curare admodum, quam multis argumentis oppugnaret adversarium, sed quam validis; malimque idem telum, si valde sit acutum, alia videlicet atque alia verborum forma (quod commode ingeniosa oratorum arte fit) vibrari quam magno numero somnum, ne quid aliud dicam, induci. Explicanda vero sunt omnia quanta maxima fieri potest perspicuitate. 10

Hoc ergo in genere si explorare libeat, relictum necne sit quod agas, id ego hac ²⁾ faciendum ratione putem: requiritur prudentia in rebus sic tractandis, ut adversarium ³⁾ animum emollias potius, quam ut magis ac magis exacerbes. In quonam igitur ex omni scriptorum numero ⁴⁾ eiusmodi elucet prudentia? In M. Tullio nimirum ac 15 Demosthene, quibus saepe magnorum virorum atque ipsius populi confutandae sententiae fuerunt, quorum tamen animos a se alienatos minime volebant. Qua igitur dexteritate illi usi sunt (etsi in rebus valde illis quidem diversis), vide, an eam imitati fuerint istis in controversiis nostri. Quamquam si Pauli observes ea in re lenitatem ⁵⁾, alias ad imitandum ut tibi proponas ⁶⁾, nihil opus fuerit. Pungit ille quidem nonnunquam, sed mox vulnus ita oblinit, ut reprehenco talem castigationem invidere possis; ad captandam autem summam benevolentiam, nedum offendionem omnem declinandam efficacius fieri posse videatur nihil ⁷⁾. Sed genus hoc prudentiae non 20 tam industria imitari, quam nunquam intermissis precibus a deo impetrari oportet, quippe cuius una sit magistra divina quaedam charitas. Requiritur etiam maximum atque adeo ⁸⁾ violentum quoddam argumentorum robur. In quibus ergo eiusmodi cernitur maxime? Certe si res ipsas spectes, in mathematicis; si rationem, argumenta 25 ipsa validissime contorquendi ⁹⁾, in oratoribus eisdem. Age igitur, confer cum mathematicis nostros! Illos videas suas demonstrationes

¹⁾ B: potius.

²⁾ A, B: hoc.

³⁾ B: adversariorum.

⁴⁾ numero] turba α .

⁵⁾ ea in re lenitatem] epistolas α .

⁶⁾ tibi proponas] quaeras α .

⁷⁾ efficacius fieri nihil posse videatur α .

⁸⁾ adeo] omnino α .

⁹⁾ A¹, B: torquendi.

a pronuntiatis tam certis atque notis exordiri, ut imperitum audire pudeat. Tum autem eas¹⁾ tali contexunt ordine, ut neque medium ullum transiliant neque ignotiori priorem unquam locum tribuant. Itaque fit, ut tam postremis assensum accommodare, quam primis 5 necesse habeas. Nostri neque exordiuntur²⁾ saepe unde oportebat, et ita media transiliunt, ut, quo pacto posteriora cum primis cohaerent, non facile appareat. Quo fit plerumque, ut assensum non nisi a suis extorqueant. Saepe etiam quae firmissima habent suae causae adiumenta, ea innuere potius videntur quam explicare. Oratores 10 illi contra, in quibus multum spei habent, in iis diu commorantur. Atque ad ea in audientium animis penitus infigendum nihil sibi reliqui faciunt. Sic perspicuitas ad earum exigenda est tractationum exemplum, quae maximam unquam sunt adeptae.

Ac ne absurde videamur³⁾ sacris in rebus demonstrationes, quales 15 mathematicorum sunt, requirere, quid velimus planius faciendum est. Evidem initia alia ne optanda quidem existimo, quam certissimam primum divinorum librorum fidem; proxime autem loca illa, quorum adeo aperta atque simplex sit interpretatio, ut de ea nulla oriri possit controversia. Sed neque sanus, opinor, quisquam duo illa 20 reiecerit disciplinarum omnium communia: unumquodque aut esse aut non esse, nihil simul esse et non esse, quaeque necessario ex iis sequuntur, ut pugnantibus inter se interpretationibus locus esse nunquam possit. Quod si alioqui, ut demonstrationes nostrae ab iis, quae suo in genere maxime sint certa atque perspicua, initium du- 25 cant nulloque praetermisso medio neque turbato ordine ad id, quod agitur, perveniant, contendimus, quis nisi maxime iniquus atque plane stupidus aestimator reprehenderit?

Hoc igitur pacto excutienda esse scriptorum genera singula existimo, videndumque (ut dixi), quid in quoque praestitum hactenus 30 fuerit, quid nostrae posteriorumque relictum industriae, ac demum cogitandum, quid tibi de te polliceri habeas. Quod si diligenter feceris, non deerit (mihi crede), in quo maximo cum fructu tuam ponas operam. At summa omnia in quoque genere cum requiras, quis praestare se posse speret?, inquies. Quid? An aliud sibi proponeret sagittarius, 35 quo collinearet, quam medium scopum? Aliud est enim quid coneris⁴⁾ statuere, aliud, quantulumcunque consequi potueris, utrum evulgan-

¹⁾ A, A¹, B: ea.

²⁾ B: exoriuntur.

³⁾ A, A¹, B: videamus.

⁴⁾ coneris] moliendum tibi sit α .

dum illud sit, deliberare. Illic enim, nisi tibi absolutissimum quod sit, proposueris, ne illud quidem, quod potuisses, assequere. Hic non tam, quantum a perfecto procul absis, videndum est, quam, quantum rempublicam tua scriptione iuveris, ut, si res cognitu valde utilis fuerit tuque multo meliorem in eam quam quisquam alius operam 5 collocaveris, aut, cum nemo attigerit ante, tu primus lucis aliquid attuleris, tametsi enim multa desiderentur adhuc, quae vires tuas forte superent, nisi tamen exire in publicum patiare, animi fuerit (me quidem iudice) nimium aut timidi aut elati, sed certe reipublicae non nimium amantis. Tantum illud cavendum est, ne, cum maiora forte 10 possis, ideo non praestes quod conatus non fueris. Sed imprimis deo authore tentanda omnia sunt; ab illo et consilium et successus incessanter est petendus, sine quo certum est futurum, ut, quo plurimum prodesse ecclesiae speraverimus, eo turbaturi eam simus maxime.

15

Caeterum necessaria est omnino in aggrediendo magna quaedam, sed minime illa tamen praeceps audacia, ut summa omnia tibi proponas nihilque praetermittas, quantum facere enitique possis, quin tandem assequare. In quo *Zeus*¹⁾ memorabilis imitanda est industria, qui, *Crotoniatis Helenam* forma undequaque 20 perfectissima effecturus, cum non omnia, ex quibus constaret excellens illa, quam quaecebat, muliebris pulchritudinis forma, in uno se reperire posse corpore speraret, quinque formosissimas de legit virgines, ut, quod in quaque²⁾ excelleret maxime, id ipse in suum transferre exemplar conaretur — atque ita opus perfecit omni 25 laude maius. Idem ego lucubrantibus aliquid faciendum censeo, ut, quae in quoque scriptore maxime laudentur, ea sibi ad imitandum audacter proponant. Reque semel ad calcem perducta videndum est, quid assecutus fueris, quid desit³⁾, quid etiam corrigere te posse speres. Atque id tentandum est pluries interposito praesertim a prima 30 scriptione tempore aliquo, ut quasi non iam tua, sed aliena perlegenti⁴⁾ iudicio uti liceat saniore. Existunt tamen eiusmodi etiam quaedam ingenia, ut, quantumcunque possunt, id prima quaque scriptione assequantur; quae⁵⁾ quo magis expolire deinde opus conantur, eo ruidius reddunt. Ut dicere possis horum opus facere mallei⁶⁾, mal-

35

¹⁾ Cf. Cicero: *de inventione* II, 1, 1.

²⁾ A, B: quoque.

³⁾ A, A¹: desit.

⁴⁾ A¹, B: perlegentes.

⁵⁾ qui α .

⁶⁾ mallei opus facere α .

leumque limae. Sunt autem id genus homines mire prompti, sed iudicii expertes, verborum redundant copia, ut quis uno pede stans (quemadmodum de se iocatur quidam, quem tamen vel hoc ipso, quod de suis scriptis recte iudicet, horum in numero non pono)¹⁾ tres con-
5 flaturus sit libellos — sed quam succi plenos, noli quaerere!

Huic hominum generi quae praecpta dem, equidem non habeo. Nam cum iudicio careant, praecptis cum iudicio uti nunquam poterunt. Cui vero iudicii inest aliquid, eum a lambendo suo foetu desistere nimis cito nolim. Suadeo etiam, ut amicos consulas, sed ita,
10 ut haud plurimum tamen in iis positum spei habeas. Fere enim aut verentur, ne offendant sincere monitum, aut raptim ita percurrunt, ut quae nota digna sint, animadvertere non satis possint²⁾. Ad extremum tua³⁾ deposita et iudicis sumpta persona, sed eius, qui ad unam dei gloriam sensumque suas omnes conferat⁴⁾ cogitationes, expen-
15 dendum est etiam atque etiam, tantusne fore videatur operis (si exeat) fructus, quale illudcunque tandem fuerit, ut, quod tempus eius dandum lectioni erit, non melius collocaturi plerique sint. In quo illa erunt cogitanda, hinc quidem, quid complectatur liber et quam bene et quanti ea res sit, illinc autem, quae fere sint in manibus et
20 quam multa.

Haec omnia si spectarentur et si demum subduceretur ad hunc modum ratio, primum quidem multi nihil ederent, deinde etiam quidam haudquaquam librorum montes nescio quos molirentur. Atque ita pro tam multis libris pauciores quidem, sed multis partibus pre-
25 tiosiores haberemus. Volumus omnes omnia, utinam satis bene singuli singula aut certe pauca possemus! Sed quorsum haec tam multa? Scilicet ut plane intelligeres, quatenus tibi sim author, et ut scribas, et ut evulges. Evidem non dubito (quo es ingenio atque ut es ab optimarum disciplinarum cognitione instructus), quin, si vires in-
30 tenderis, praeclarum aliquid elaboraturus sis. Pauca conare, sed ut perficias; ad nimis multa, si sapis⁵⁾, animum non adiicies. De tuo evangelico praeccone locus est haud ita a multis pertractus⁶⁾; nec scio, a quo tam luculenter ac plene, ut non arbitrer tui lectioni per-
honestum locum relictum. Atque eiusmodi est etiam, ut oportune

¹⁾ quemadmodum . . . usque ad pono om. α .

²⁾ Suadeo etiam usque ad possint om. α .

³⁾ sua α .

⁴⁾ A, B: conferant.

⁵⁾ sapies α .

⁶⁾ pertractatus A¹ α .

importune inculcari eum identidem oporteat. Quare interfuisse ecclesiae illum edi, nihil equidem dubito. Quod unum ego iudicare¹⁾ possum. Caeterum potuerisne, si summum adhibuisses conatum, absolutiorem emittere, id (ut ego quidem sentio) tui est unius²⁾ cognoscere; et si qui potuisset oratio in eruditorum hominum coetu habita³⁾ multis⁴⁾ (ut fit) flagitantibus amicis deberi⁵⁾, ut lima ne desiderari quidem iure videatur.

Sed quod me, quod⁶⁾ in alium statuerim iure ut utar, quasi pilam scitissime tu quidem retorquens, mones, id vero est eiusmodi, ut aequius fieri posse videatur nihil. Itaque nostri vicissim otii reddenda tibi¹⁰ ratio fuerit aliqua. Post illud tempus, quo excidit nobis inchoatum illud de methodo opusculum⁷⁾, scis me bis sedem ac locum mutasse, Argentoratum primo, deinde in Angliam, ubi adeo frequentes incident mihi a studiis avocationes, ut, quantum promoveam, profecto poeniteat. Causae fere leves sunt, sed quibus non¹⁵ parere non possum⁸⁾. Interim tamen conscriptam iam dudum a nobis⁹⁾ nostrate lingua muniendorum oppidorum artem latinam fecimus¹⁰⁾. Sed versio novum pene opus fuit. Quae¹¹⁾ mihi scriptio nequaquam facilis extitit, qui primus (quod sciam) hanc rationem arte complecti ausus fuerim —, mitto difficultatem nova inventa¹²⁾²⁰ latinis verbis exprimendi, homini praesertim, qui bona vitae parte inter Bartoli, Baldi et eius farinae hominum sordes¹³⁾ consumpta multisque annis aulicae vitae, sed minime tamen otiosae, datis sero admodum ad politiores Musas¹⁴⁾ accesserit. Quod addam operi, iam non habeo; sed quominus edam, causis impeditior²⁵ quibusdam, quas commemorare hic nihil est opus. Ut autem, quic-

¹⁾ iudicare ego α .

²⁾ unius est α .

³⁾ et si orationis in eruditorum hominum coetu habitae editionem α .

⁴⁾ tot α .

⁵⁾ deberi] quis negare aut differe vel paucos dies possit α .

⁶⁾ eodem quod α .

⁷⁾ De methodo sive recta investigandarum tradendarumque artium ac scientiarum ratione libellus. Basileae 1558.

⁸⁾ possim α .

⁹⁾ a nobis *om.* α .

¹⁰⁾ Hic Acontii libellus adhuc ignotus est.

¹¹⁾ Quae] Ea α .

¹²⁾ novorum inventorum α .

¹³⁾ Bartolus (1314—1357) ac Baldus (1327—1400), qui postglossatores vocantur, iurisprudentiae mediaevalis exemplaria putantur.

¹⁴⁾ politiores istas musas α .

quid est operaे, id istam in artem conferrem, ex parte privatis sum rationibus adductus. Etenim in hoc voluntario meo exilio inopiam utcunque sublevat et otii ad alia studia suppeditat nonnihil, imperato mihi ab huius sapientissimae atque optimae reginae¹⁾ liberalitate honesto stipendio. Tandem etiam animum ad perficiendam vel potius de novo inchoandam susceptam olim de dialectica scriptiōnem adieci, rem sane difficultem ac fastidii plenam, sed tamen, ni fallor, vehementer necessariam. Videtur enim²⁾ quae adhuc extat utilitates nequaquam praestare tantas, quantas et pollicetur et praestare vivi detur posse, si tandem aliquando veram eius aspicere effigiem suum illud exemplar, quod ipsa in natura est impressum, ad vivum referentem licuerit. Quamquam autem minime prolixa futura est scriptio³⁾, multo tamen opus habet tempore, tum propter rei difficultatem, tum etiam propter eas, quas mihi ipse indixi leges.⁴⁾ Video quid suscepimus, rem videlicet⁵⁾ a sexcentis tractatam⁶⁾, ut, nisi conspicuus extiterit laboris nostri fructus, nemini non stomachum tanquam saepe recocta crambe moturi simus⁷⁾.

Intelligo etiam me in seculum incidisse cultum praeter modum. Nec tam certe vereor tamen eorum, qui regnare nunc videntur, iudicia, quam exoriente quandam seculi adhuc paulo cultioris lucem pertimesco. Etsi enim multos habuit habetque aetas nostra viros praestantes, adhuc tamen videre videor nescio quid magis futurum. Ut alia praeteream, stupore affecerunt me non ita pridem dialogi decem de historia et nuperrime totidem de rhetorica nostrate lingua a Francisco Patritio⁸⁾, homine (ut audio) Dalmata conscripti. Quid quaeris? Nihil hercle est proprius, quam ut omnes

¹⁾ Elisabetha, Angliae regina 1558–1603.

²⁾ Videtur enim] Certum est enim α .

³⁾ scriptio] liber α .

⁴⁾ propter eas . . . leges] quod sim ipse (ut verum dicam) ingenio tardiusculo. Sed cui non facile quid vis arrideat? Quo fit, ut nec iis, quae in promptu sint, acquiescam, nec quibus acquiescam invenire possim persaepe nisi re multoties tentata α .

⁵⁾ rem videlicet] argumenti videlicet tractationem α .

⁶⁾ tractati α .

⁷⁾ nisi conspicuus . . . simus] nisi egregium aliquid praeter caeteros elaboravero, vel pueris stomachum moturus esse videar α .

⁸⁾ Francesco Patrizi: della Historia dieci dialoghi . . . ne quali si ragiona di tutte le cose appartenenti all' historia et allo scrivertia et allosservarla. Venetia 1560. Quem librum Johannes Wolphius 1579 edidit sub titulo: „Artis historicae penus . . . tom. I. — Francesco Patrizi: Della Retorica dieci dialoghi . . . nelle quali si fabilla dell' arte oratoria con ragioni repugnanti all' openione che intorno a quella hebbero gli antichi scrittori. Venetia 1562.

iam *Platones* atque *Aristoteles* contemnam. Acumen est incredibile, iudicium politissimum; lepore ita condit omnia, ut satietatem afferre prolixitas nulla posse videatur. Magna audet, sed ita praestat, ut, si multo maiora polliceatur, facile sit fidem habiturus. Accedit ad istius adeo praestantis ingenii summam commendationem, 5 quod amplissimos suos thesauros neque tegere avare¹⁾, neque²⁾ ostentare ambitiose, sed liberalissime modestissimeque expositos communibus omnium bonorum ingeniorum commodis velle videatur — adeo aperto ac perspicuo utitur docendi genere.

Equidem serio dico: ex iis, quae videre licuit, ita coniicio: effectu- 10 rum eum³⁾, si vixerit aliquamdiu (vix enim virilem ingressus est aetatem), ut, quod⁴⁾ invideat seculum nostrum antiquitati, ingeniorum quidem praestantia, habiturum non sit. Eriget, mihi crede, in spem suo exemplo multorum animos⁵⁾; fore, ut, si gnaviter contendenterint, multo pleniorum firnioremque assequantur rerum quarumlibet cogni- 15 tionem, quam posse iam quisquam videbatur⁶⁾. Quin etiam (nisi ego male ex ungue leonem⁷⁾) expeditissimam ad id monstrabit viam⁸⁾, demumque multa post secula intermissum disputandi genus quoddam revocabit⁹⁾ et subtile praeter modum et accuratum. Quod si acciderit, 20 equidem multorum librorum vitae, qui nunc magno sunt in pretio, timeo vehementer. Neque tamen non intelligo, fore, ut de *Patriti* i toto disputandi genere plerique longe aliter iudicent ac nos facimus, et pueriles tantum argutias esse cavillentur. Sed ii, quod telum in *Patricium* iecerint, eodem sciant se per eius latus *Platонем*, cui is se quam simillimum esse voluit, sauciatus. Non enim, si pue- 25 rum refert *Patritius*, dum forte prolixius inquirit, quid sit historia, tueri *Plato* nomen suum potest, qui haud minus prolixe definitionem et sophistae et regis investigat¹⁰⁾. Nam si quid interest inter hunc et illum, hoc interest, quod *Plato* persaepe eum, quem redarguit, respondere facit, quomodo nemo nisi valde ineptus respon- 30 derit. *Patritius* ea tantum refellit, quae etiam mediocri quo-

¹⁾ *avare*] invidiose α .

²⁾ aut α .

³⁾ *illum* α .

⁴⁾ *quid* α .

⁵⁾ *animos* (et vero *praeceptionibus* etiam *confirmabit*) α .

⁶⁾ *videbatur*] nisus sit hactenus α .

⁷⁾ Cf. p. 170 n. 3.

⁸⁾ *Quin etiam . . . viam om.* α .

⁹⁾ *multa post secula in lucem revocabit intermissum disputandi genus quoddam* α .

¹⁰⁾ *haud minus prolixe et sophistae et regis investiget definitiones* α .

dam acumine prudentiaque praeditis excidere potuerint. Ex quo, si non alias, hic certe maximus percipi fructus potest, quod sic palam fiat, quantis in tenebris versari necesse sit eos, qui omnibus in rebus tantum pingui quadam utendum putant *Minerva*. Deinde 5 *Plato* sub *Socratis* persona tantum redarguit — vix unquam astruere quicquam videtur. *Patrius* falsas destruit opiniones, ut substituat stabiliatque veras; idque facit usque adeo accurate, ut ne impudentissimo quidem callidissimoque sophistae ullum dicturus sis relictum cavillandi locum. Puerile autem si quis appellare illud 10 disputandi genus velit, quod imitari, ne ¹⁾ si maximo quidem conatu enitatur, valeat, quoque efficacissime et ²⁾ debelletur error et ²⁾ assecuratur veritas, eam ego vocem audacter non pueri solum, sed plane dementis, aut certe vehementer maligni esse hominis dixerim.

Haec igitur me ratio multo cunctantiorum videlicet in scribendo 15 facit, ne edam aliquando, cuius me statim poeniteat ³⁾. Sed opus tamen sic urgeo ⁴⁾, ut nullam diem abire patiar sine linea ⁵⁾. Caeterum quid pollicear, nondum habeo; ut nunc quidem est, nobis ac *Musis* canimus. Quodsi quid assecuti esse videbimus, non invidebimus utilitati publicae ⁶⁾. Illud exploratum habeo, saltem certe mihi conatum 20 hunc supra modum utilem futurum.

Habes, mi *Vulfi*, adeo verbosam epistolam, ut posthac nihil minus imperaturum te mihi suspicer quam prolixitatem. Res autem attigi eiusmodi, quae iustum potius volumen quam epistolam requirerent. Itaque vel hinc satis futurum est materiae, de qua saepe inter 25 nos per literas colloquamur. Interim me, quod facis, ama ⁷⁾. *Joannem Friesium* ⁸⁾, *quaeso*, et *Josiam Simlerum* ⁹⁾ saluta

¹⁾ ipse ne α .

²⁾ A¹, B: et *om.*

³⁾ poeniteat: quod fateor de libello edito ex parte accidisse, quatenus scilicet postea in spem adductus sum, me, si plenius limatiusque aliquid conatus essem, praestare potuisse; nam omnino quidem ideo non poenitet, quod in quibusdam, quae forte animadvertere nisi iacta prius semel eo pacto alea nunquam potuisse, cautior sim factus. α .

⁴⁾ Sed tamen (ut ad rem redeam) opus urgeo α .

⁵⁾ Cf. Otto p. 194 (dictum Apellis).

⁶⁾ ut nunc quidem . . . publicae] *Vulgare* certe quod molimur non est; artem enim omnem de novo investigare aggressi sumus non aliter ac si eius prorsus nihil extaret. *Responsurae* autem sint vires audaciae, eventus docebit α .

⁷⁾ Interim amemus inter nos, et vale α .

⁸⁾ Johannes Fries 1505—1565. Cf. de eo: *Historisch-biogr. Lexikon der Schweiz* III, 1925, 339. *Zürcher Taschenbuch ad annum 1927*, p. 160 sq.

⁹⁾ Josias Simler 1530—1576. Cf. de eo: *W. A. B. Coolidge* 1904 nec non *Tr. Schieß* 1902.

meis verbis diligenter¹⁾; quos ego viros propter summam humanitatem ingeniique et doctrinae elegantiam plurimi facio²⁾.

Vale.

Londoni XII Kal. Decembris³⁾ [20. Nov.]. M.D.LXII⁴⁾.

α = ipsius Acontii manu scriptum, Turici, bibliotheca publica⁵ Mscr. F 37, p. 5 sq.

Acontii epistola apologetica ad Grindal, episcopum
Londinensem 1564⁵⁾.

Quandoquidem reverendus dominus episcopus Londinensis⁶⁾ vetat me ad dominicam coenam admitti in Italia ecclesia propter patrocinium a me olim Hadrianum Ambstedio⁷⁾ praestitum, primum rogo d[ominum] episcopum, ne eum pigeat attente relegere quae anno superiore, ut ei satisfacerem utque in Gallia ecclesiam admitterer, conscripsi; deinde, ut dignetur etiam expendere quae additurus sum. Illa quidem de verbo ad verbum sic habebant:¹⁵

„Ut recipiar in Gallia ecclesiam, qui Hadrianum Ambstediū defendeū, requiritur a me, ad tollenda offendicula ut fidei meae rationem reddam super iis praesertim, quorum nomine fuit Hadrianus condemnatus. Evidem offendicula omnia, quaecunque possum, vehementer cupio tollere. Neque sane alia me causa impulit, ut peterem me admitti, quam quod a quibusdam bonis ac piis viris fuerim admonitus, infirmos quosdam mirari, quod

¹⁾ Saluta quaequo communes amicos ac praecipue Joannem Frisium et Josiam Simlerum α .

²⁾ plurimi facio] valde diligo α .

³⁾ A: December.

⁴⁾ α add.: Ex animo tuus Jacobus Acontius.

⁵⁾ Cf. de hac epistula: F. de Schickler: Les églises du refuge en Angleterre I 1892, p. 117 sq.

⁶⁾ Edmundus Grindal (1519?—1583). Cf. Dictionary of National Biography XXIII p. 261 sq. Post mortem Eduardi VI regis Argentorati, Francofurti ad Moenum aliisque in locis cum fuisset, 1559 in Angliam reversus VII ante Kal. Aug. episcopus Londinensis suffectus est et ecclesiis extraneis superintendens praefuit („Superintendent of the foreign congregations to London“).

⁷⁾ Adrianus Cornelis van Haemstede (1525—1562) Cf. Die Religion in Geschichte und Gegenwart II, 1777. Mennonitas quosdam quia defendisset, 1560 a Grindalo episcopo excommunicatus mense Augusto 1562 a secreto regis consilio (Privy council) ob haereticam pertinaciam in exilium dimissus est.

non eidem ecclesiae adiungar, cum qua alii meae nationis eandem fidem profitentes communicant, atque eosdem etiam inde non parum offendit. Memor enim eius dicti: „*Oportet, ut veniant scandala, sed vae illi, propter quem venient!*“ [Matth. 18, 7], cupio infirmis satisfacere. 5 Alioqui mea quidem causa decreveram, quidvis potius perpeti, quam denuo hanc movere camarinam¹⁾), sed infirmorum, ut dixi, causa omnia tentanda esse duxi. Diligenter igitur mecum consideranti, quodnam illud esset offendiculum, quod, ut in dictam ecclesiam recipiar, declinari oporteat, aliud non succurrit praeter illud, quod, cum patrocina- 10 tis fuerim homini, qui tanquam impie de religione sentiens condemnatus fuit, si admitterer non redditia meae fidei ratione, quae dogmata in illo damnata fuerunt, ea mei admissione viderentur nunc approbari, atque inde simplicibus occasio daretur facilius eadem amplectendi — 15 id quod vitari posset meae fidei, quae cum receptis dogmatibus sentiat, confessione.

Cui quidem rei sic plenissime, opinor, satisfiet. Nam quorum nomine damnatus fuit H a d r i a n u s, eorum alia ille negabat omnino se docuisse aut dixisse, alia negabat se eo sensu dixisse, quo fuerunt accepta. Ego autem illum defendi, non tanquam qui bene fecisset sic docendo aut dicendo, sed tanquam qui non sic fecisset. Id quod ex scripto meo in eius defensionem edito (si adhuc extat) constare potest. Quo fit, ut defensio mea facti fuerit, non iuris. Et cuiuscunque aliquis haereseos accusatus fuerit, quamdiu negatur factum, etiamsi postea ille convictus fuerit aut habeatur pro convicto, qui ei patrocinatus est, non propterea dici potest haeretico dogmati patro- 25 cinatus esse, sed homini, et ei quidem non tanquam reo illius haereseos, sed tanquam innocentis; quare non ideo rapiendus est patronus in haereseos eiusdem suspicionem. Alioqui eodem modo, si quis furti accusatum defenderit, et ita defenderit, ut non dixerit licitam esse 30 rem furari, sed negaverit commissum ab eo furtum, habendus etiam erit pro fure.

Me vero in omnibus, quorum nomine condemnatus fuit H a - d r i a n u s, negatione facti usum fuisse, ex sententiae contra illum latae et defensionis meae collatione constare potest. Ac quoniam quod fuit in H a d r i a n i condemnatione praecipuum et quo prope- 35 modum solo nomine videtur haereticus fuisse habitus, id in usu vocabuli „circumstantiae“ erat positum, arbitror ego super hoc puncto potissimum a me satisfactionem requiri. Quamquam igitur H a - d r i a n u m ego prolixo scripto defendi, videre est tamen, in quo pro-

¹⁾ Cf. Erasmus, Adagia Chil. I Cent. I Prov. LXIV.

lixus fui, eius nullam in condemnatione mentionem factam fuisse. Adeo, ut ea res aut non videatur magnopere fuisse controversa, aut certe non magni ponderis fuisse habita. Ad locum autem de „circumstantia“ ubi ventum est, mea defensio sic habet: „visum est absurditatem continere circumstantiae vocabulum, sed nulla est, praeter quam interpretis vitio“ etc. Quibus ex verbis manifeste apparet, me aliter interpretatum fuisse H a d r i a n i verba, quam alii facerent. Quare nisi impietatem continet ea sententia, quam ego ex eius verbis eliciebam et quam tutatus sum, dici non possum aliquid in eo impie sensisse aut ullam impiam sententiam tutatus esse. 10

Ad tollendam autem omnem offendiculi occasionem satis erit, si et sententiam meam perspicuis verbis expressero et ea sententia receptis dogmatibus fuerit consentanea. Non enim in nudis verbis esse potest impietas, sed in sensis. Ut enim exempli gratia, si fateatur quidem aliquis remissionem peccatorum, sed intelligat tamen, eam remissionem 15 quadam fieri meritorum compensatione, non ille pie de peccatorum remissione sentire dicatur, sed impie, ita, si quis dicat ille quidem peccata bonis operibus aboleri, sed intelligat id ita fieri, quatenus nemo dici possit bene operari, ita ut eius opera deo placeant, nisi qui fide gratuitam peccatorum condonationem propter C h r i s t u m 20 acceptante praeditus fuerit, non autem, quia merito bonorum operum aboleantur peccata, is pie, non impie sentire videretur.

Quamquam igitur supra dicto defensionis scripto conatus sum, quomodo verba intelligerem, exprimere, quia tamen adhuc obscure id visus sum facere, spero, me nunc id adeo perspicue facturum, ut 25 non possit non intelligi, et talis etiam erit interpretatio, ut ne ullam quidem impietatis suspicionem habere possit.

H a d r i a n i verba quodam in scripto haec fuerunt: „ego salutis fundamentum ipsum C h r i s t u m esse intelligo. Quod autem C h r i s t u s ex mulieris semine natus sit ac nostrae carnis particeps 30 factus, id non fundamentum esse, sed ipsius fundamenti circumstantiam quandam, etiam pueri primis literis imbuti agnoscunt. Itaque qui C h r i s t u m ex mulieris semine natum esse negat, is non fundamentum negat, sed unam ex fundamenti circumstantiis negat.“ Quae verba ego sic interpretor: ego salutis fundamentum ipsum 35 C h r i s t u m esse intelligo. Quod autem C h r i s t u s ex mulieris semine natus sit etc., id non est fundamentum, hoc est: non est ipse C h r i s t u s. Et haec narratio, haec enunciatio non continet totam narrationem de C h r i s t o , sed est quaedam fundamenti circumstantia, id est: ex multis articulis, ex quibus constat integra narratio 40

et doctrina de Christo, unus tantum est, non omnes. Itaque qui Christum ex mulieris semine natum esse negat, is non fundamentum negat, sed unam ex fundamenti circumstantiis negat. Hoc est: qui hunc incarnationis articulum negat, is non omnes articulos negat, 5 sed unum solum. Ac quoniam in negandi etiam verbo aliquid est ambigui, et hoc est explicandum. Ambiguum autem tale est, quod non illud solum negari dicatur, quod expresse et nominatim negatur, sed illud etiam, quod esse non potest, nisi sit aliud quiddam, quod nominatim negetur.

10 Quod quidem negationis genus scholastici implicitum appellant. Si quis igitur implicita negationis ratione habita dicat, eos, qui incarnationis articulum negant, Christum non negare, perinde esset ac si diceret: etiamsi Christus sui corporis substantiam a matre non accepisset, potuisset nihilo minus homo esse et esse 15 idoneus noster mediator, et potuissent omnia impleri, quae de Christo et in Christo fuerant promissa. Ex quo sequeretur, a matrene an undecunque habuisset suam carnem, parum referre. Quod si Hadrianus voluisset, equidem faterer, eum false atque 20 impie locutum fuisse. Verum ut non sic eius verba acciperem, illa me ratio movebat, quod non vere dicatur quis negare id, quod non intelligit se negare. Est enim profecto negare aliquid loqui, et loqui est verbis animi sui comprehensiones exprimere. Quod igitur quis animo non comprehendit, id eloqui non potest dici, ac proinde nec negare. Quo fit, ut implicite aliquid negare non sit proprie ac vere 25 negare, sed quodammodo et improprie. Sin autem de negatione proprie accepta intelligantur verba illa, perinde erit ac si dictum fuisse: qui negat incarnationis articulum, fieri potest, ut is nihilo minus persuasus sit vera esse alia omnia, quae de Christo scripta sunt. Cum autem verba proprie accepta nihil continerent impietatis, accepta 30 autem improprie continerent, poscebat quidem ratio, ut potius verba proprie et in meliorem partem, quam improprie et in deteriorem interpretarer. Quodsi ad condemnandum Hadrianum satis idoneae visae sunt extare conjecturae, quamobrem alio sensu quam quo ego interpretor crederetur sic loquutus fuisse, neque est, cur is 35 ego nunc in controversiam vocem, neque id ad me pertinet; cum ex meae defensionis scripto appareat, me ad implicitam illam negationem non respexisse neque impietatem, quae inde sequeretur, defendisse. Siquidem aperte atque expresse in dicto defensionis scripto posueram, omnino oportuisse Christum ex matris substantia suaee carnis 40 substantiam accipere. Ibi enim haec sunt verba: „si Christus

ex matris substantia carnem suam non sumpsit, non est vere homo, eius mors nobis proficia esse non potest, denique fundamentum salutis, cui innitamus, nullum habemus.“ Haec verissime dici nihil dubito, quibus verbis quid clarius dici possit, non video. Obiiciet forte aliquis, „circumstantiae“ vocabulum non admittere eam expositionem, 5 quam ego comminiscor. Atqui adeo verum est, me nunquam aliter H a d r i a n i verba intellexisse, ut ne nunc quidem intelligam, quo pacto ea verba aliter exponi possint (excepta solum implicita illius negationis ratione), quam quomodo ego supra exposui. Tantum illud animadverto „circumstantiae“ vocabulum accipi, tanquam insit quae- 10 dam extenuationis significatio. Sed tametsi aetimologia suadere id videtur, ego tamen apud bonos authores non video eam esse vocabuli vim, quin potius latissime accipi, ut, quicquid de re aliqua dici potest, id eius rei „circumstantia“ dici posse videatur. Sed quicquid sit, cum de re conveniat, parum refert, si quis in verbi usu errasse creda- 15 tur. Evidem cum viderim sic accepta fuisse H a d r i a n i verba, „circumstantiae“ verbum neque usurparem ego amplius neque putarem a quoquam usurpandum, quemadmodum ab H a d r i a n o factum est. Censeo enim cavendum esse, non solum ne quid impie dicatur, sed etiam ne videatur aliquid impie dici. Ut autem a me 20 omnis absit de domini incarnatione pravae opinionis suspicio, si quis putaverit verborum H a d r i a n i alium quempiam sensum fuisse, in quo impietas insit aliqua, exprimat ille eum sensum verbis claris et propriis omissio vocabulo „circumstantiae“ atque omni prorsus voce ambigua, egoque non recusabo, quae sententia impia fuerit, eam 25 pro impia agnoscere ac damnare.

Si quid etiam est aliud, quod dictae controversiae occasione a me desideretur, dummodo mentiri me aliquid aut simulare non oporteat aut contra conscientiam dicere, non recusabo quacunque licita ratione omnibus satisfacere. Hac autem H a d r i a n i causa excepta nemo 30 vere dicere poterit, me unquam neque in A n g l i a neque alibi de ullo dogmate controversiam movisse. Et extat „Summa C h r i - 35 s t i a n a e religionis“, I t a l i c o sermone a me conscripta ¹⁾, in T i g u r i n a ecclesia et in G e n e v e n s i et in R h e t i c i s vulgo nota omnibus, qui I t a l i c e intelligunt. Quae quidem „Summa“ ne uno quidem verbo ab receptis in dictis ecclesiis dogmatibus dissidet.

Verba similitudinis de membro mutilati hominis haec sunt: possem hic respondere, quemadmodum homo abscissa manu et alia lignea vel

¹⁾ Il Sommario della Sacra Scrittura? (Ed. E. Comba 1877.) Cf. praefationem editoris.

ferrea substituta non alias est homo, sed idem ipse, qui erat ante, quamquam uno membro mutilatus, ita evangelium depravato aliquo articulo idem adhuc manet evangelium, sed aliqua ex parte non sincerum. Qua similitudine nihil aliud expressum volui quam illud ipsum, 5 quod de „circumstantia“ est dictum, videlicet, uno evangelicae doctrinae articulo depravato non sequi, ut omnes sint depravati. Quo tamen loco intelligendum non est, nullum articulum eiusmodi esse, ut cum eius unius depravatione non sit totius evangelii coniuncta depravatio. Nam quemadmodum homo accepto in corde aut cerebro 10 vulnere non idem manet homo, sed fit cadaver, ita absque dubio sunt articuli aliqui, quorum confessio et cognitio adeo est ad salutem necessaria, ut eorum unum negare perinde sit atque si quis universam evangelicam doctrinam negaverit. Tantum igitur negatur supra scripta similitudine, quemlibet articulum horum in numero habendum esse.

15 Nisi commodis interpretationibus adiuventur ubique verba, quis est ex scriptoribus omnibus, in quo non sexcentas vel ineptias vel blasphemias deprehendere aliquis possit? Nam (ut alios mittam) quid sonant verba illa: „*unus est interitus hominis et iumentorum, et aequa utriusque conditio?*“ [Eccles. 3, 19] Quid illa: „*et vidi nec velocium esse cursum, nec fortium bellum, nec sapientum panem, nec doctorum divitias, nec artificum gratiam, sed tempus casumque in omnibus?*“ [Eccles. 9, 1 sq. ?] Nisi enim commoda interpretatio accedat, nonne religionem omnem tollent? Non quemcunque sensum ferre ullo modo possint verba, id protinus voluisse scriptorem putandum est. Sed si absurde aut impie aliquid dici videatur, inspiciendum est, quam aliam verba admittere expositionem possint. Ac tum demum considerandum est, quid verisimile sit voluisse scriptorem accersita etiam in consilium potius charitate, ut interpretatio meliorem in partem fiat quam suspicione, ut fiat in deteriorem.

20 Denique interrogatus de incarnationis articulo ita respondi: neque negavi, eum esse tanquam cor vel cerebrum, hoc est: ad salutem omnino cognitu aut creditu necessarium, neque etiam asserui. Sed dixi, id mihi adhuc esse incompertum ac propterea hic esse potius quod discerem, quam quod possem alios docere. Alioqui de articulo 25 ipso non dubitare, quin recepta doctrina sit vera et sanctis scripturis consentanea. Caeterum si quis posset me docere in eo aliquid certi, me non recusaturum audire et expendere, et postquam cognovissem necessarium, etiam fateri necessarium.“ —

20 Et haec quidem conscripsi ac respondi anno superiore. Quibus quum nondum satisfieri domino episcopo mihi retulisset Cossi-

nius¹⁾), Gallicus minister, valde equidem dolui. Sed tum quicquam ulterius ea de re agere non licuit, quod mihi profectio suscipienda esset ultra mare. Hoc demum tempore, cum dederit nobis dominus Italem ministrum²⁾ sitque in Italicō coetu celebranda coena domini, admitti ad eam prohibebar, ac nisi admissus fuero, video id plurimis valde mirum visum iri, infirmis multis magnae offensioni fore, nec non evangelii hostes meae nationis magnam hinc occasionem habituros multa de nobis garriendi, quorum profecto contingere nihil velim ulla mea culpa, sed neque cuiusquam. Quare cogitavi etiam atque etiam, quid addere possem iis, quae superiore anno exposui ad placandum domini episcopi animum, sed nihil invenio. Unum est enim, in quo satisfacere illi non potui, quod cognitionem articuli de domini incarnatione adeo necessariam non agnoscam, ut persuasum habeam, non posse illos participes esse misericordiae dei ac salutis per Christum, qui perperam de articulo illo senserint, sed potius de eorum salute sperandum putem. Quid igitur faciam, ut invenirem testimonia ex scripturis, quibus probaretur necessitas illius cognitionis, novit dominus, me diu multumque indagasse, precibus etiam ad illud additis, neque tamen quidquam invenisse, quo adduci animus meus eam in persuasionem potuerit. An ego cum aliam in corde persuasionem habeam, aliam lingua simulavero? Id mihi quidem licere non arbitror. Quare illud unum superest, ut dominus episcopus expendat etiam atque etiam, utra ex parte plus mali eventurum sit, si admittar, an si non admittar. Si quidem admittar, nullum est periculum, fore, ut ex eo cuiquam errandi praebetur occasio, quasi mei admissione mea videatur comprobata sententia. Nulla enim eius rei solita est fieri mentio, sed omne in vocabulo „circumstantia“ erat offendiculum — quod vulgata supra scripta expositione tolli potest. Nisi admittor, contingent quae superius dicta sunt, et illud praeterea, quod dominus episcopus, opinor, minime vellet: nam quotunque sciscitati fuerint a me, quid sit quod cum popularibus meis ad coenam non accedam, necesse mihi erit, ne deterius aliquid suspicentur, veteres historias de Hambstedi et causas, quare excludar, enarrare. Quod si fecero, quid sequi inde poterit, nisi ut renovetur iam dudum consopita controversia, utque plurimi illa implicentur et non pauci etiam meam in opinionem sint descensuri? Quanto autem satius fuerit ea de re amplius verbum nullum fieri? Quod quidem certissime accidet, si admissus fuero. Quid

¹⁾ Jean Cousin. Cf. de eo de Schickler loc. cit. p. 137 sq.

²⁾ Italorum ecclesia 1564 restituta est. (de Schickler p. 117 sq.).

impedit autem, quominus admittar? Num fidei articulum aliquem reiicio? Atqui id non facio. Sit enim doctrina de domini incarnatione fidei articulus et necessarius, an propterea fiet etiam articulus fidei, quod ille fit fidei articulus? Atqui ego illum, qui dicitur necessarius 5 fidei articulus, et amplector et nunquam non serio ac sincere amplexus sum. Tantum necessitatem cognitionis illius incomptam mihi esse assero. In quo etiamsi aliquid sit peccati, quanto tamen meliore loco sum ego quam olim fuit *Z u i n g l i u s*, tanti nominis theologus? Qui salutem adscribebat non iis solum, qui hunc unum articulum 10 ignorassent, verum iis, qui prorsus omnes, ut *S o c r a t i* et aliis aliquot bonis viris gentilibus¹). Cui sententiae suffragatus est *C a - p i t o*²) et alii aliquot viri erudit, quibus tamen me non adiunixerim. Quid quod ipsi apostoli, quum primum instituta est coena, nondum intellexerant salutem per *C h r i s t u m* ad gentes pertinere? Non 15 id multo maioris erat momenti? Et forte etiam nondum intellexerant *C h r i s t i* regnum spirituale esse, non carnale — id quod indicant verba illa: „*domine, num in tempore hoc restituis regnum I s r a e l?*“ [Act. 1, 6]

Sed illud satis mirari non possum. Cum peregrinis ecclesiis peregrinus communicare non permittor. *A n g l i c a e* non permittunt solum, sed etiam, nisi sponte accessero, invitant et cogunt. Neque id faciunt solum cum mei similibus, sed cum plurimis a sincera evangelii doctrina dissidentibus non uno in puncto, sed propemodum in omnibus. Intelligere perlibenter velim, quo loco habeat dominus episcopus suas 25 ecclesias. Quodsi impeditur eas suo arbitratu reformare et ad multa connivere eum oportet, quid est, quod ad vitanda multa, eaque magna scandala etiam in peregrina ecclesia ferre me non possit et mecum dispensare?! Quod ut faciat, eum etiam atque etiam obtestor per *C h r i s t u m J e s u m*.

Ecclesiae Londino-Batavae Archivum, ed *J. H. Hessels* II, 1889
p. 224 sq.

¹) Cf. Fidei Christianae expositio 1531 (opp. *Zwinglii*, ed. *Schuler-Schultheß*, 8, 65).

²) Cf. In Hoseam prophetam *V. F. Capitonis* Commentarius 1528 passim, nec non Praefatio ad libellum *Martini Cellarii* de operibus dei 1527. Qua in praefatione Capito inter alia dicit: Vehementer turpe est, omnes amplecti doctrinas promiscue. . . Putamus enim libellum esse non solum utilem, sed necessarium vehementer his temporibus ad contentiones componendas, ad delendas sectas, ad odio restinguenda, quae inter electos modo acerrima desaeviunt.

Quid Acontius de Christo docuerit, epistula 1566.

Jacobus Acontius ad ignotum quendam
(Franciscum Betti?).

S. Pergratae mihi tuae literae fuerunt, quibus me libere simul atque peramanter 'quae in libello meo¹⁾ annotaveris, mones. Si⁵ quando eius nova adornanda fuerit editio, meminero, quatenus operae precium videbitur, tuarum animadversionum, et commodum supervenerunt versionem in vernacula linguam nostram aggressuro²⁾.

Ut autem ad eas tibi singillatim respondeam, non est praesentis otii neque meae in scribendo segniciei. Illud non praetermittam, te¹⁰ multis locis haud maxima dexteritate verba interpretari; nisi forte monere voluisti non tam, quid te offenderet, quam quae ansa relicta tibi videretur parum candido lectori cavillandi. Sed scito, me non A e s o p o aut E u t h y d e m o (cuius nomine est P l a t o n i s quidam dialogus inscriptus) neque similibus scribere, qui dent operam¹⁵ intelligendo, ut nihil intelligent, sed iis, quibus sunt aures, ut audiant [Matth. 11, 15], orationemque ad popularem consuetudinem accommodamus, non ad cavillatorum ineptas argutiolas. Quae est enim oratio sive in quotidiano sermone sive in quovis scriptorum genere (ne ipsius quidem dei verbo excepto), quae, nisi aut ex subiecta materia aut ex praecedentibus sequentibus temperetur, aut nisi subaudiatur aliquid, aut nisi alia quapam simili ratione sustineatur, plurimis maximisque absurdis futura non sit referta? Ac nisi cognitum habes, quomodo etiam ex communi et usitata loquendi consuetudine saepe verba aliud habeant in cortice, aliud in medulla, facito tibi²⁰ familiarem A n d r e a e A l c i a t i³⁾ libellum „De verborum significatione“. Etsi autem non est otium ad singula tibi respondendi, cum tamen unum sit, quod te praeter caetera offendisse videatur, S a - b e l l i i videlicet exemplum⁴⁾, committere nolui, ut non saltem in eo sententia meae rationem tibi patefacerem. Illud autem intelligere²⁵ te arbitror: sive senserit S a b e l l i u s quod dicitur, sive minus, me non laborare; sed tantum exemplo, quemadmodum cuiusvis confessio

¹⁾ id est: Stratagemata Satanae.

²⁾ Haec translatio (quam in linguam? Italicam?) non edita fuisse videtur.

³⁾ Andreas Alciatus 1492–1550. Libellus „de verborum significatione“ Lugduni 1530 apud Sebastianum Gryphium 1548, 1549, deinde Lovanii 1565, Coloniae 1555 editus est.

⁴⁾ Cf. supra p. 68 sq.

exploranda sit, voluisse declarare. Age igitur rem, quaeso, sic mecum diligenter expende!

Ait dominus Joh. 8 [V. 24]: „*nisi credideritis me filium dei esse etc., non vivetis.*“ Si quis ergo dixerit: „*S a b e l l i u s non credit, Ch r i s t u m dei filium esse, et tamen vivet*“, fateberis profecto hanc orationem domini verbis contradicturam, et cum necesse sit, domini verba vera esse, hanc orationem falsam esse oportere. Si igitur evinci possit, quod *S a b e l l i u s non crediderit Ch r i s t u m dei filium esse*, palam factum erit, supra dictam domini damnationem ad eum 10 pertinere. Id autem ut faciam, paulo altius rem repetere oportuerit. Nemo non intelligit, aliud esse rem, puta montem, aliud notionem et quasi imaginem quandam montis, quae est in cuiusque animo, qui aliquem viderit montem, aliud autem vocabulum, quo eam notionem et imaginem significamus. Quod vocabulum ita est notionis imago, 15 sicut notio est imago ipsius rei. Ac quemadmodum eadem res apud omnes est eadem, ita cuiusque rei notio apud omnes nationes et omni seculo est eadem. Sed notionum vocabula non sunt apud omnes eadem. Siquidem quod *L a t i n i* montis vocabulo et significant et intelligunt, alio vocabulo *G e r m a n i*, alio *A n g l i*, alii aliis appellant. Eademque 20 ratio est tum singularum notionum vocabulorumque, tum orationum et earum notionum, quae orationibus significantur. Et quamquam intelligimus, aliud quiddam esse notiones, aliud vocabula et orationes, quibus significantur, nos tamen notionum loco vocabulis et oratione utimur, non solum ad significandum eas alteri, sed etiam ad eas animo 25 nobiscum agitandum. Nemo autem dubitat, quin eadem dici cogitarique possint valde diversis vocabulis et diversis linguis, et si duae quaepliā linguae eisdem uterentur vocabulis, sed alio significatu, contingere posset, ut eadem oratio (verborum, ex quibus constaret, respectu) aliud uni populo significaret, aliud alii. Ex quo intelligere 30 licet, quum dicitur quispiam aliquid credere vel non credere, horum verborum non eam esse vim, ut dicamus, illum apud animum suum talibus uti vocabulis aut tali oratione, sed potius significamus, quae notiones in illius sint animo vel non sint. Quare quum exigitur a nobis, ut credamus, *Ch r i s t u m dei filium esse*, profecto non exigitur, 35 ut de *Ch r i s t o* cogitantes filii vocabulo utamur, aut ut filii vocabulum illi tribuamus, sed potius ut ei illam notionem tribuamus, quam *L a t i n i* significant vocabulo filii, aliae nationes ac linguae aliis vocabulis appellant. Quapropter si ea deo et *Ch r i s t o* pronunciat *S a b e l l i u s*, ut in *Ch r i s t o* non relinquat locum ei 40 notioni, quae filii dei vocabulis significatur, consequens erit, ut non

credat eum dei filium esse; nihil enim significatur aliud, quum dicitur non credere, quod sit dei filius, quam quod non eam de ipso habeat in animo notionem, quam significamus vocabulis filii dei. Palam est autem, non posse eum eandem notionem simul habere ac non habere. Nisi haec plana, aperta ac perspecta sunt, etiam profecto, utrum omnino sim, dubitavero!

Sed hinc omnia destrui obiicis, quae a me praeclare ante constructa fuerint. Siquidem quod dicis esset necessario consequens, profecto malim palinodiam canere, quam negare quae luce meridiana sint clariora. Sed non ita est; aliud est enim rei notio talis, qualis est in cuiusque 10 hominis animo, qui, quo vocabulo quid significetur, eatenus intelligit ut neque aliud pro alio intelligat neque aliud pro alio nominet, aliud definitio, qua plenissime naturam et essentiam rei cum suis attributis omnibus describat, qualem saepe ne doctissimus quidem aliquis possit assequi.

Proinde ut ad tuam argumentationem respondeam: etiamsi detur, plenam Messiae definitionem vel potius descriptionem et quasi historiam illa omnia, quae recensuisti, complecti, simplicem tamen vocabuli illius notionem tam multa complecti nego. Neque sane rem manifeste veram turpiter nego, sed rem, quam putem atque adeo 20 exploratam habeam, nunquam probari posse. Quod Sabellium arbitraris credidisse, Christum dei filium esse, sed ita, ut patrem haberet non alium quam se, et cum Sabellio complures alios, si hoc vis, tribuisse illos Christo filii appellationem, concedo tibi, sed quod retinuerint vocabuli notionem eam, quam vulgo filii appellatione intelligunt omnes, et simul eum voluerit esse sui filium, tales cogitationes non minus pugnant inter se, quam si quis cogitet, Christum esse dei filium et non esse. Neque tamen non verissimum est, usu venire posse, ut quis pugnantia simul credat. Sed non eadem pugnantium omnium est ratio. Quaedam enim ita pugnant, ut in- 25 teriecta sint media quaedam, quibus mediis tegitur occultaturque contradictionio, ac si parietes essent interpositi; et eiusmodi credi simul possunt, minime etiam mutata verborum significatione. Intelligimus autem mediorum nomine illa ipsa, quae dialectici in syllogismis media appellant, quae quum oratione ac syllogismis disponuntur, quasi 30 e medio tolluntur et quomodo sese habeat extremum ad extremum, patet. Quo autem longior est mediorum series, quae contradictionem tegant, eo facilius contingere potest, ut simul credantur pugnantia. Quemadmodum nemo est, quin adsensurus sit principiis illis et experimentis, ex quibus demonstratur, solem terra multis partibus 40

maiores esse; si enim principiis et experimentis illis hoc, ut sol terra sit maior, necessario est consequens, qui illa affirmaverit et hoc negaverit, pugnantia profecto posuerit. Contra vero, quo pauciora sunt media, eo minus occultatur contradicatio minusque relinquitur errori locus. Nunc videamus, qualis sit contradicatio: si quis rei cuiquam vocabulum suum usitatum accommodet, oratione autem notionem detrahatur, quae vocabulo illo significatur. Certe quidem aut intelligit is vocabuli, quo utitur, significationem novitque, cuius notionis sit quasi imago, aut non novit. Siquidem novit et tamen vocabulum ipsi 10 rei tribuit neque simulat, certe cum vocabulo etiam notionem ei tribuit. Quare si alia postea oratione notionem eandem illi adimit, profecto sciens ac prudens idem ipsum et affirmabit et negabit. Ut autem, cum perspicue videat se idem simul affirmare ac negare, etiam vere utrumque se facere opinetur, prorsus monstruosum quid- 15 dam fuerit dictu. Sin autem non intelligit vocabuli significationem et tamen illud rei tribuit, cum videri non possit id tribuere, ut nihil significet, tribuat igitur necesse est, ut significet aliquid. Cum nolit autem rei notionem eam convenire, quam vocabulum illud usitate significat, consequens est, ut utatur ad notionem aliam significandam, 20 quo fiet, ut si non verborum corticem, sed mentem species, is non idem affirmare et negare videatur, sed aliud affirmare, aliud negare. Quum autem inter ea, quae pugnant, multa sunt interiecta media, etiamsi retineantur usitatae verborum significationes, latere nihilo minus potest [!] repugnantia nihilque impedit, quominus simul credantur, quod in supra scripto exemplo de sole ac terra perspicue intelligi potest. Cum igitur notio ea, quae filii vocabulo significatur, eiusmodi sit, ut non intelligatur convenire, nisi ei, qui patrem habeat habuerit- 25 ve non seipsum, sed aliud, neget autem perspicue *S a b e l l i u s Christo* alium esse patrem quam eum ipsum, negat profecto *Christum* dei filium esse. Et quamquam verbotenus fateatur tamen *Christum* dei filium esse, necesse est aliud quiddam eum significare, quam quod verba sonant. Quodsi mihi obiicias, cum hic alterutram orationem ab eius mente discrepare necesse sit, aut eam, 30 qua affirmat *Christum* dei filium esse, aut eam, qua negat alium esse patrem, aliud vero filium, non magis dicere nos posse, quod affir- 35 matio ab eius mente discrepet quam negatio, ac proinde damnari eum non posse, tanquam qui neget *Christum* dei filium, respondeo, qui ita loquitur, ut certo non appareat eum agnoscere id, quod sit creditu necessarium, eum pro ecclesiae membro agnosci non posse,

etiam si non constet id eum negare et forte eius habendus sit loco,
cuius ignoretur fides.

Jam te facile videre posse arbitror, eo, quod de Sabellio diximus, nullo modo labefactari quae stabilieramus ante, neque id nobis temere excidisse. De tuo scripto coeptum erat apud Brietum¹⁾ 5 describi, sed nondum descriptum est. Tua scriptura plena est obscurissimis compendiis, ut non sit facile idoneum invenire ad illud describendum. Quam expectas autem a me in illud operam, eam tibi polliceri non possum. Valde segnis sum ad scribendum, et ut absolvam quae iamdudum inchoavi, vix adduci possum. Sed quam primum habuero exempli copiam, non recusabo annotare, quae mea sit quoque loco sententia. Ipse deinde tuo iudicio perficies. De eo, de quo dudum mecum et cum Brieto egeras, profecto nihil video me posse, et causas tibi iam indicavi. Si possem, nihil conarer libentius. Vale in domino!

15

Londini 8. Idus Junii [6. Juni] M.D.LXVI.

Ex animo tuus in domino

Jac. Acontius.

Thomas Crennius: Animadversiones philologicae et historicae II
1696, p. 131 sq.

20

1) Quis?

VERLAG ERNST REINHARDT IN MÜNCHEN

Das Buch der Reformation

Huldrych Zwinglis

von ihm selbst und gleichzeitigen Quellen
erzählt durch

Walther Köhler

Professor der Kirchengeschichte in Zürich

376 Seiten im Format dieses Prospektes mit 39 Abbildungen im Text und 57 Kunstdrucktafeln / Preis in Leinen gebunden M. 15.—

Urteile der Presse:

Der Bund. 18. Dez. 1925. Nun haben wir das eigentliche Reformationsbuch der deutschen Schweiz, ein Quellenbuch, in dem die große Zeit und ihre Männer zu uns reden. Die Quellen reden eine eigentümlich kraftvolle Sprache und wir spüren aufs Neue darin die ursprüngliche Anschaulichkeit, die unseren sprachlichen Mitteln verliehen ist.

Kirchenblatt für die reformierte Schweiz. 24. Dezember 1925. Noch selten habe ich ein Buch mit dieser Freude angezeigt. Wird doch dadurch jeder in den Stand gesetzt mit Hilfe der besten Quellen ein ebenso zuverlässiges wie anschauliches Bild von Zwingli und seinem Reformationswerk zu gewinnen. Ich wurde neulich von einem vorsichtigen Studenten gebeten, ihm ein Buch zu nennen, das auch noch nach 50 Jahren seinen Wert behalte. Hier ist es.

Eckart (Berlin). Das ist ein Tellschüß!... Buch und Bilder sind rein und hell, herb und erquickend wie Hochgebirgsluft. Die geradezu glänzenden Reproduktionen geben einen überraschend frischen Eindruck der dargestellten Persönlichkeiten und Gegenstände.

Literarische Wochenschrift (Weimar). Das ist ein Prachtbuch ersten Ranges.

Prof. Borchardt, München (Herausgeber von Luthers Werke). Ich habe meine helle Freude gehabt an der guten Ausstattung, den vortrefflichen Bildbeigaben, aber auch an dem Texte, der mir zum ersten Male Zwingli lebendig werden ließ; ich habe sachlich viel Neues gelernt. Sie können stolz sein auf die ausgezeichnete Publikation.

Hofrat Loserth in der Grazer Tagespost. Man darf Köhlers Buch zu den besten Quellenbüchern zählen, die wir besitzen. Die Ausstattung mit Bildern ist ebenso gut als reichhaltig.

Date Due

Library Bureau Cat. no. 1137

MEADVILLE LOMBARD THEOLOGICAL SCHOOL
BR350 .Ac7
Aconcio, Iacopo/Jacobi Acontii Satanae s

MAIN

3 5701 00027 6776

agematum

47452

TO

MEADVILLE / LOMBARD
THEOLOGICAL SCHOOL
LIBRARY

